

АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

Одјељење за друштвене науке

Библиотека
НАУЧНЕ МОНОГРАФИЈЕ

Књига 4

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник едиције
Проф. др Слободан Антонић

Рецензенти
проф. др Снежана Стојшин,
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Биљана Милошевић Шошо,
Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет
др Јелена Миљковић Матић,
Институт за политичке студије, Београд

Ана Вуковић

КО СУ И ШТА МИСЛЕ
СРПСКЕ ФЕМИНИСТКИЊЕ

Друштвена обележја
феминистичког покрета
у Србији

Андрићев институт
Андрићград – Вишеград, 2024.

САДРЖАЈ

УВОД.....	7
1. ТЕОРИЈСКО-ПОЈМОВНИ ОКВИР	13
Пол/ род, моћ, идентитет.....	21
Узорци и методе истраживања.....	27
Предмет истраживања и хипотезе	32
2. ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ ФЕМИНИЗМА НА НАШЕМ ПРОСТОРУ	37
3. САВРЕМЕНИ ФЕМИНИСТИЧКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ.....	53
Корени данашњег феминизма.....	53
Женске НВО	59
4. ЖЕНЕ И КУЛТУРНИ ОБРАЗАЦ У СРБИЈИ НА ПРЕЛАЗУ МИЛЕНИЈУМА	69
„Дијахрона модернизација“ и теорија културног заостајања.....	70
Културно заостајање и положај жена	73
Разлика у представама о идеалним родним особинама	78
Културно заостајање и структура моћи.....	89
5. СОЦИО-ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ФЕМИНИСТКИЊА	91

6.	СТАВОВИ ФЕМИНИСТКИЊА О ФЕМИНИЗМУ И ПОЛОЖАЈУ ЖЕНА У СРБИЈИ	97
	Мотиви за бављење феминизмом, схватање феминизма, феминистичке струје.....	97
	Ставови о абортусу, контрацепцији и сексуалности	109
	Ставови о религиозности и цркви	112
	Ставови о политици	117
	Политички непријатељ, ЕУ, визија пожељног друштва	121
7.	СТАВОВИ ЖЕНА НА ИСТАКНУТИМ ПОЛОЖАЈИМА О ФЕМИНИЗМУ И КВОТАМА	125
	За и против феминизма	125
	За и против женских квота	135
8.	СТАВОВИ ЖЕНА ИЗ ОПШТЕ ПОПУЛАЦИЈЕ О ФЕМИНИЗМУ, РЕЛИГИЈИ И ПОЛИТИЦИ У СРБИЈИ	147
	Ставови о политичким странкама	148
	Ставови о феминизму	151
	Ставови о религиозности и унапређењу положаја жена.....	161
	Однос према нацији и „Другом“, ставови о абортусу.....	167
9.	ДВЕ ВАЖНЕ ТЕМЕ ЗА ИДЕНТИТЕТ ЖЕНСКОГ ПОКРЕТА У СРБИЈИ:	
	8. МАРТ И СИНДИКАЛИЗОВАНОСТ ЖЕНА	175
	Симболика празника: 8. март	176
	Жене и синдикално организовање.....	181
	ЗАКЉУЧАК	199
	ЛИТЕРАТУРА	203
	SUMMARY	217
	ИНДЕКС ИМЕНА	221
	БЕЛЕШКА О АУТОРУ	225

УВОД

Предмет ове књиге је савремени феминистички покрет у Србији.¹ Основни циљ је био да уочимо његова друштвена обележја и ближе упознамо представнице феминизма у српском друштву. Након ове почетне идеје, истраживање је проширено на разматрање како друге жене у Србији – како оне коју су на истакнутим положајима, тако и жене из опште популације – виде феминизам и феминисткиње.

1 Књига је настала као део истраживања на пројекту „Formation of Serbian identity and Theoretical Controversies concerning attempts of its Deconstruction“ у оквиру програма *Идентитетски* који финансира Фонд за науку Републике Србије, број пројекта 1561, и у оквиру програма истраживања Института друштвених наука за 2024. годину који подржава Министарство науке, технолошког развоја и иновација. Књига је потпуно прерађена и знатно допуњена верзија докторске дисертације *Друштвена обележја савременог феминистичког покрета у Србији*, која је 2019. године одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, пред комисијом коју су чинили: проф. др Владимир Вулетић (редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за социологију); проф. др Слободан Антонић (редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за социологију); проф. др Јасмина Петровић (редовни професор Филозофског факултета у Нишу, департман за социологију); др Миша Стојадиновић (виши научни сарадник Института за политичке студије, Београд); др Нада Новаковић (научни сарадник Института друштвених наука, Београд).

Настојала сам да опишем феминизам у Србији без намере да умањим његов значај или да га преувеличам. Жеља ми је била да пружим објективну слику његових вредности, али и ограничења, поготово у односу на друге жене. Није ми била намера да одредим да ли покрет за женска права припада искључиво феминисткињама, или некој одређеној политичкој струји, већ да истражим како овај покрет изгледа из различитих женских перспектива.

Феминизам спада у оне друштвене феномене о којима се сви изјашњавају са осећањем позваности и мериторности. Стога је разумљиво да су, када је реч о феминизму, честа различита уверења, предрасуде и стереотипи. Тим предрасудама склони су и они који претендују на научно (егзактно) проучавање друштвених појава. Као што „идеологија патријархата” искривљује објективну перцепцију родног питања, исто може да учини и „идеологија феминизма”, попут сваке друге идеологије (Вуковић, 2009).

Истраживање је првенствено усмерено на феминистички покрет у Србији, а деловање феминистичких покрета у другим земљама биће у другом плану. Свако феминистичко деловање обележено је и „утврђено” друштвеним миљеом у коме настаје, развија се и делује, тако да ћемо у књизи проучавати и специфичност друштвеног контекста који је обликовао феминистичко деловање у различитим историјским фазама у српском друштву.

Комплексност овог емпиријског истраживања потицала је из постојања више узорака (феминисткиње, жене на истакнутим друштвено-политичким положајима и узорак жена из опште популације), где је сваки од сегмената могао да буде предмет посебног истраживања. Нарочито је важно истаћи разлику између истраживања која се баве родним разликама, дискриминацијом и другим темама које су део феминистичких истраживања, и оних која истражују сам феминизам, као друштвени феномен. Два су ретка таква истраживања, на чије резултате

смо реферирали у овој књизи: социолошко истраживање из 2001. године *Женски покрет на раскршћу миленијума* (Милић, 2002), и студија о једној историјској фази феминистичког деловања у Србији током деведесетих година: *Ка видљивој женској историји: женски покрет у Београду 90-тих* (приредила Благојевић, 1998).

Осим предочавања и анализирања ставова феминисткиња о феминизму, женама у политици и друштву, желели смо да утврдимо да ли је и због чега феминизам оспораван, пре свега међу женама; због чега се питање покрета за пуну еманципацију жена често перципира као покушај да се „прошверцује” феминистичка идеологија; ко су феминисткиње у Србији, ко је њихов главни „политички непријатељ”, а како изгледа њихова визија пожељног друштва.

У првом поглављу дајемо теоријско-појмовни оквир истраживања. Ту се ослањамо на саму феминистичку теорију и концепције наших феминистичких теоретичарки (Папић, 1989; Папић, 1997; Благојевић, 1997; Благојевић 1998; Милић, 1994; Милић, 2002; Милић 2011; Милојевић и Марков 2011). Читалац који елементарно познаје друштвену теорију, ово поглавље можда може и да прескочи, пошто све теоријске термине у овој књизи користимо у уобичајеном значењу. Указаћу и на основне методе и технике које сам користила у истраживању и разлоге због чега су одабране.

У другом поглављу дајем краћи преглед историјског развоја феминизма на нашем простору. Подсетићу на наше прве представнике феминизма, њихово практично деловање, теоријске и друге радове из тог периода, а указаћу и на историјске чињенице које су важне за историју феминизма код нас.

Треће поглавље „Савремени феминистички покрет у Србији” посвећено је коренима данашњег феминистичког деловања у Србији током деведесетих, ширењу жен-

ских НВО и истраживањима перцепције женских НВО међу женама и мушкарцима.

Четврто поглавље „Жене и културни образац у Србији на прелазу миленијума“ настоји да прикаже различиту динамику промене културног обрасца међу женама и мушкарцима, на примеру представа о идеалним родним особинама, на прелазу из 20. у 21. век.

Пето поглавље „Социо-демографске карактеристике феминисткиња“ обухвата опис и анализу главних друштвених обележја феминисткиња, добијених у нашем истраживању.

У шестом поглављу, на основу података из обављеног емпиријског истраживања, представљам ставове феминисткиња о феминизму, женама и политици: мотиве за бављење феминизмом, опредељење за одређену феминистичку струју, ставове о абортусу, контрацепцији и сексуалности, ставове о религиозности и цркви, ставове о политици, странкама, политичким непријатељима, ЕУ и о визији пожељног друштва.

У седмом поглављу представљам ставове жена које су на истакнутим друштвено-политичким положајима о феминизму и квотама, а у осмом поглављу ставове жена из опште популације о феминизму, феминисткињама, политици, религиозности и положају жена у Србији. Ставове обе ове групе жена поредим са ставовима феминисткиња, и уочавам важне разлике, преко којих настојим да објасним (не)прихваћеност феминизма код жена у Србији.

У деветом поглављу дајем преглед разлика између феминисткиња и „обичних“ жена по два важна питања за идентитет женског покрета у Србији: 8. март и синдикализованост жена. Ту ће се јасно видети разлика између идеолошке нормативности и реализма „обичних“ жена, а из које ће се, по мом мишљењу, боље моћи разумети постојећа дистанца између феминизма и опште популације жена у Србији.

Као социолог трудила сам се да уравнотежим две стране: да, с једне стране, непрестано преиспитујем своје ставове и позитивне ставове других учесника истраживања о феминизму, а са друге стране да не занемарим аргументе који су део критике феминизма као идеологије. Током истраживања и бављења овом темом схватила сам да део жена феминисткиња са којима сам имала прилике да разговарам сматра да су гледишта која заступам недовољно жустра и профеминистичка. С друге стране, међу мушкарцима са којима сам разговарала о феминизму, пре, током и након овог истраживања, било је и оних који су сматрали да су моја становишта превише острашћена, јер занемарујем негативне последице феминизма као идеологије.

Свесна сам да ће гледишта о феминизму бити и у овом истраживању на континууму између ставова, жеља, хтења, острашћености, предрасуда и стереотипа различитих идеолошких становишта оба пола/рода у нашем друштву. Налази овог захтевног и комплексног истраживања, као и становишта до којих сам дошла, вероватно ће бити критиковани, из различитих углова. Сваки читалац ове књиге моћи ће да доврши разумевање феминизма у српском друштву властитим тумачењем података који су овде изнети. Надам се да ће ова студија бар мало помоћи бољем разумевању не само феминизма, већ и нас самих.

Овом приликом захваљујем се свим женама које су учествовале у истраживању, а било их је преко две стотине, затим члановима комисије за одбрану доктората, који су ми дали важне и корисне сугестије, као и рецензентима. Све мане књиге падају на моју душу.

Прва глава
ТЕОРИЈСКО-ПОЈМОВНИ ОКВИР

Поглавље обухвата преглед основних појмова и теорија који су важни за разумевање феминизма као друштвене појаве. Указаћу и на основне методе и технике које су, по мом мишљењу, биле најпогодније за обављање једног оваквог истраживања.

Феминистичка теорија себе представља као плуралистичку, „недовршену”, увек/изнова преиспитивану, одбојну за круте, ригидне и дуготрајне теоријске концепције. Отуда је дефинисање основних феминистичких појмова у нашем истраживању захтеван задатак. Моје професионално образовање определило ме је да, у већини, користим социолошке дефиниције појмова. С обзиром да је предмет истраживања феминизам у српском друштву, посебно истичем концепције пионирки феминизма на нашим просторима, Ксеније Атанасијевић и Јулке Хлапец-Ђорђевић (Julka Chlapец Ђорђевић).

Појам *феминизам* и *друшћивени њокреј* су два главна појма нашег истраживања. Када је појам феминизам у питању, важно је да разјаснимо да ли се он користи као опште име за све жене које настоје остварити једнакост жена и мушкараца, или се појам односи на само један идеолошки круг феминисткиња. Према једној од најопштијих дефиниција Андреа Мишела (Andrée Michel), феминизам се дефинише као учење и пракса чији је циљ афирмација улоге жене у друштву и ширење

женских права (Michel, 1997: 7). Феминизам се може схватити како као покрет за ослобођење и остваривање женске равноправности, тако и као сва она учења и теорије које су усмерене на критику патријархата и афирмацију жена (Секулић, у Мимица и Богдановић 2007: 143).

Социолог Анђелка Милић сматра да је неопходно правити дистинкцију између појма феминизам и женски покрет јер је „феминизам учење и пракса која се залаже за ширење права и улоге жене у друштву, док унутар женског покрета постоје најразличитија учења, струје, подухвати, организације и смерови акције жена” (Милић, 2002: 17). Филозоф Кимлика указује на то да је савремена феминистичка политичка теорија крајње разноврсна, јер је свака од теорија – либерализам, марксизам, либертаријанизам, психоанализа, постструктурализам – заступљена и у оквиру феминизма (Кимлика, 2009: 413).

Феминизам је кроз различите феминистичке политичке струје утицао на велике друштвене промене на економском, образовном, политичком, моралном, сексуалном, породичном и културно-вредносном плану, посебно од шездесетих година 20. века. Основна начела феминизма су, независно од различитих политичких струја, борба за права жене, за еманципацију, једнакост, као и равноправност свих жена у друштву без обзира на њихов класни положај.

Ауторка Џулијет Мичел (Juliet Mitchell) наводи да *либералне феминистичкиње* сматрају да се социјална једнакост може постићи у демократској капиталистичкој земљи без револуције, док *радикалне феминистичкиње* верују да се друштвена једнакост не може нигде постићи без феминистичке револуције, те да је револуција од пресудне важности. Либерални и радикални феминизам деле став да се угњетавање жена не може посматрати независно од других тлачења. Према овој

ауторки, жене које следе материјалистичку анализу, као што то чини Симон де Бовоар, верују да је потлаченост жена централни и суштински део шире револуционарне борбе за промену доминантног начина производње од капитализма ка социјализму, и на крају ка комунизму (Mitchell 1971: 65–66).

Наша ауторка, Слободанка Недовић сматра да савремени феминистички покрет од шездесетих година 20. века представља реакцију на проблеме са којима се суочавају жене у условима развијеног капитализма (Недовић, 2005: 39). Како наводи, у савременом феминистичком покрету у Сједињеним Америчким Државама постојала је подела на фракције које су заступале различите ставове о узроцима потчињености жена и предлагале различита решења за промене стања. Недовић прави поделу на две оријентације – *реформистичку* и *радикалну*. Ова два крила покрета имала су различите ставове о узроцима женске потчињености и предлагала различите начине за промену друштвеног положаја жена.

У оквиру реформистичког крила владала је строга хијерархија и релативно хомогена организација. Првобитно чланство чинили су мушкарци и жене које је интересовала проблематика, а затим се чланство проширивало учешћем, углавном, запослених белих жена средње класе. Конзервативна црта овог крила је видљива кроз намеру реформиста да се жене значајније интегришу у постојећи систем, без промене система (Недовић, 2005: 40–41). Радикално крило није било организационо и идејно хомогено, а у оквиру овог крила, Недовић разликује 1) тзв. „*politicos*” и 2) „феминисткиње” – радикалне феминисткиње у ужем смислу. Група жена названа „*politicos*” сматрала је да су извори потчињености жена у породици (првој институцији приватне својине) и, шире, у капитализму, а да је женско питање део револуционарне борбе студената, жена и радника која ће дове-

сти до социјализма. За разлику од „*políticos*”, радикалне феминисткиње у ужем смислу („феминисткиње”) сматрале су да је извор опресије друштвени систем сегрегације према полу, да треба изменити систем полних/родних улога и да ће се кроз „стицање свести” жене уклонити родна дискриминација. „Феминисткиње” су заговарале аутономију радикалног феминистичког покрета и залагале се да покрет буде самосталан и јасно одвојен од осталих политичких покрета.

Можемо да уочимо и разлику у методама које су припаднице радикалног и реформистичког крила користиле. Док су припаднице реформистичке оријентације тежиле решењу женског питања кроз формалне организације у оквиру друштвеног система, дотле су чланице радикалног крила инсистирале на утицају на промену „свести жене”, кроз активности у организовању женских група, писање текстова и перманентно захтевање промене система. У питању су разлике у ставовима између радикалних феминисткиња и припадника социјалистичких група у оквиру Женског покрета за ослобођење (*Women's Liberation Movement*) (Mitchell, 1971: 86, 93–4).

У наредној табели (табела 1) заступљене су неке разлике у ставовима радикалних феминисткиња и социјалисткиња у оквиру покрета за ослобођење жена у САД²:

2 У питању су разлике у ставовима између радикалних феминисткиња и припадника социјалистичких група у оквиру Женског покрета за ослобођење (*Women's Liberation Movement*) (Mitchell, 1971: 86, 93–94).

Табела 1: *Радикалне феминисткиње* *вс.* *социјалистичкиње*

радикалне феминисткиње	социјалистичкиње*
мушкарци су угњетачи у свим друштвима су мушкарци доминирали	мушкарци нису угњетачи већ је то систем капитализам угњетава жене
почело је са психолошком битком око моћи – у којој су мушкарци победили	све почиње од приватне својине (она је кључ)
социјализам нам не може понудити ништа	треба да откријемо наш однос према социјализму
социјалистичке земље угњетавају жене	клима није превише добра у социјалистичким земљама за жене – али то је зато што ослобођење жена није било део револуционарне борбе
желимо да се све жене уједине против мушкараца и друштава у којима доминирају мушкарци	веома је важно да убедимо мушкарце у важност наше борбе, и они су су потлачени на основу својих родних улога
желимо да ослободимо жене од мушке доминације	сви људи су отуђени у капитализму, желимо да ослободимо све људе да постану „потпуне” и слободне личности

Извор: Mitchell 1971.

Слично као и Недовић, и феминистичка теоретичарка Лидија Склевицки (Lydia Sklevicky) наводи једну од типологија женских покрета и разликује општу равн – однос покрета према општем друштвеном систему, и посебну равн – различите идејне и организацијске конструкције женских покрета. Основна разлика између ових женских покрета је опозиција аутономија – хетерономија. Као пример аутономног женског покрета, дистанцираног од политичке партије/идеологије она наводи *грађански феминизам*. У *грађански феминизам*, наведена ауторка сврстава деловање сифражеткиња крајем 19-тог и у првој половини 20. века, а у нешто новијој историји сматра да је организација NOW (National Organization of Women) у САД пример *грађанског феминизма*. Такође, сматра да су женски покрети нужно аполитични јер стоје у опозицији са свим другим идеологијама и политичким странкама и покрети који су увек на *маргинама моћи* без обзира колико су слаби или јаки у неком историјском тренутку (Склевицки, 1996: 76).

Развој друштвеног покрета зависи од унутрашњих фактора – као што су учесници (главни актери), основне вредности (идеологија) и методе деловања покрета; такође, зависи и од спољног фактора – од друштвеног контекста, то јест од конкретног друштва у коме се формира и делује. Вукашин Павловић сматра да је „друштвени покрет колективна, јавна, добровољна, масовна, мање или више спонтана акција људи која израста из незадовољних потреба, изражава одређене сукобе интереса, покреће решавање значајних друштвених питања, и стреми мањим или већим друштвеним променама” (Павловић, 2009: 101). Главне одреднице друштвених покрета су: 1) колективна акција; 2) добровољност и отвореност (за укључивање других); 3) масовност; 4) став према друштвеној промени; 5) израз друштвеног конфликта; 6) интересна основа окупљања; 7) незадовољене потребе; 8) јавност деловања; 9) спонтаност, дифузност и еластичност; 10) друштвена значајност проблема (Павловић, 2009: 100–101). Према Блумеру (Herbert Blumer) општи покрети, у које спада и покрет жена,³ разликују

3 Утицај покрета за ослобођење жена на друштвену науку – социологију, како сматра Жарана Папић „део је једног ширег и сложенијег проблема – разматрања дијалектике односа између савремених друштвених покрета и друштвених наука” (Папић, 1989: 91). Ауторка наводи да су друштвени покрети обележили неколико деценија 20. века јер „друштвени покрети настају у подземним водама друштвених противуречности и тек када изађу на површину, када артикулишу суштину друштвених проблема који их изазивају, постављају нови и својеврстан изазов друштвеној мисли. Отварају се потпуно нова питања или се пак стара виде у сасвим другачијем светлу” (Папић, 1989: 91). Друштвени покрет, сматра Папић, мења угао гледања на друштвене проблеме у друштвеној мисли, „освежава” друштвену мисао и даје могућности да се проблеми интерпретирају на другачије начине. Као пример Папић наводи Студентски покрет који је, по њеном мишљењу настао „ван правила” и друштво и актуелну друштвену мисао „приморао да преиспитају своја традиционална начела и моделе тумачења и да се, хтели то или не, прилагоде новом времену” (Папић,

се од других покрета јер они постепеним, корак по корак променама замећу промене у вредностима људи, за које је потребан дужи период да настану и устале се. Те промене Блумер назива културним наносима или струјама (cultural drifts). На основу ових постепених промена, касније долази и до могућности општијих промена у вредносним оријентацијама људи, и промена у ставовима о себи и својим правима (Павловић, 2009: 103).

Према Дејвиду Аберлеу (David Aberle), с обзиром на стратегију која се користи, постоје две врсте покрета: инструментални и експресивни. По његовом мишљењу покрети жена спадају у ову другу врсту, јер користе експресивну стратегију и логику, и баве се, као и остали покрети ове врсте, питањима идентитета, питањима аутономије и људских права, еманципације, вредностима, начинима живота (Павловић, 2009: 49). Напослетку, према Обершалу (Anthony Oberschall) три основне групе услова које погодују покретању колективних протеста су: заједнички интереси, циљеви и судбина која повезује потенцијалне учеснике протеста. За опстанак протестног покрета важно је организовано вођство у континуитету, а трећи услов за настанак покрета је вертикална димензија – односа колективитета према онима који су на вишим позицијама на стратификационој лествици друштвеног система (Павловић, 2009: 37).

Анђелка Милић сматра да је концепт социјалног покрета везан за велике таласе социјалних кретања у 19. веку и првој половини 20. века, „док је концепт социјалне мреже карактеристичнији и прикладнији за социјални активизам у пост-индустријској епохи“. Ауторка даје

1989: исто). Значај женског покрета је, према истој ауторки, у томе што је ојачао критичку свест о неправедности полова и што је у социологију као друштвену дисциплину увео промене у социолошком разумевању односа између полова. Покрет за ослобођење жена је увео у фокус друштвене мисли однос полова и актуелизовао овај, до тада, занемарен а важан проблем (Папић, 1989: исто).

дефиницију покрета као „до извесне мере представља концентрисано, масовно деловање појединих социјалних група које је претежно вођено истим идеолошким погледима, циљевима и методама“, а „под женским покретом подразумевају се бројни и диверзификовани облици индивидуалног и колективног залагања за буђење женске самосвести и активности за остваривање равноправног друштвеног положаја жена” (Милић, 2002: 11). Ова ауторка сматра да социјални покрет треба разликовати од социјалне мреже, јер „социјални покрет, иако сам по себи представља дифузну целину, садржи већи степен идејног јединства и хомогености учесника, него што је то случај са социјалним мрежама у којима је присутна већа социјална хетерогеност учесника и идеолошки плурализам актера који се повезују и сарађују” (11–12).

Модерна друштва изискују од друштвених актера брзо прилагођавање свакодневним променама. На феминистички покрет у Србији свакако утиче и дуготрајна лоша економска ситуација. Како су показала нека истраживања, у периодима економске кризе међу првима се отпуштају жене (Милић 2002; Гудац-Додић 2006; Павловић, 2009; Колин, Чичкарић 2010). Сматра се да су одвојеност од сфере рада и одлагање заснивања породице два разлога због којих је ограничен утицај оног дела феминизма који припада средњокласном покрету (Павловић, 2009: 125).

Појам *идеологија* подразумева скуп „спонтаних” и општеприхваћених мишљења већих група људи, а која су резултат структурног деловања. Карл Мајнхајм (Karl Mannheim) разликује два појма идеологије: тотални и партикуларни. Тотални појам идеологије означава структуре мисли једне епохе, једног друштва које на спонтан начин одређују друштвени делови. Партикуларни појам идеологије означава свесно искривљену лажну свест која често поприма облике намерне обмане. Таква идеологија има функцију да свесно прикрива постојеће садржаје друштвеног живота, и посебно одређене интересе

друштвених група које је и стварају. „Људско мишљење се не конституише слободно лебдећи у друштвено слободном простору, него је, напротив, увек укорено у одређеном месту у том простору” (Мајнхајм, 1978: 80).

Пол/ род, моћ, идентитет

Појам *пол* користи се да би се изразила биолошка разлика између мушкарца и жене, док се појам *род* користи да се изрази друштвено-културна условљеност те разлике. Анђелка Милић сматра да

„језик разликује значење пола у чисто биолошком репродуктивном значењу подела улога и испитивања нагона (мушјаци и женке) од ширег поимања полности у људском друштву које има чисто социјалну конотацију (мушкарци и жене као социјална бића) и културне конотације у смислу поседовања или придавања одређених културних својстава понашања припадника пола (женственост односно мужевност) до синтетизације свих ових особина на нивоу индивидуалног идентитета” (Милић, 2001: 131).

Несумњиво је да постоје биолошке разлике између мушкараца и жена, међутим, „у браку и породици као друштвеним установама, полност се не исказује у `чистом` биолошком смислу, она као таква и не постоји у људском роду, већ увек прерађена, друштвено и културно моделована са једне стране, али и индивидуално интерпретирана и усвојена од стране појединаца на безброј модификованих начина. Отуда се слободно може тврдити да је код људских бића полност социо-културно дефинисана и практикована” (132). Процес у коме дечаци и девојчице усвајају особине, вредности и понашања која су примерена њиховим мушким и женским родним улогама, кулминира усвајањем полног идентитета којим

су родне улоге одређене у култури којој припадају. Улоге мушкараца и жена, као и друштвени положај, производ су и последица друштвене структуре и преовлађујућих културних норми (Папић, 1989). Феминисткиње су, ма-тра Анђелка Милић, узеле

„израз род (gender) који има значење граматичког рода (...) да би означиле социјалну, културолошку и историјску детерминацију *полних разлика* у друштву, наглашавајући њихову родну природу „јер пол/род разлика и однос није нешто што је објективно, стабилно и непромењиво, једном заувек дато и одређено, већ изнутра промењиво, субјективно, оспоравано, конфликтно и договорено” (Милић, 2001: 132), а „појам рода је примарни начин за означавање односа социјалне неједнакости међу половима, тј. овде је реч о објашњењу односа између полова на основу категорије *друшћивене моћи*. Изнето тумачење родности је фундаментално. Оно казује да се однос полова у друштву не може свести просто на перципирану разлику полних одлика или понашајних образаца већ је конституисан у темељима саме друштвености кроз односе моћи између полова” (Милић, 2001: 133).

Фуко нас упознаје са значењем и значајем моћи у друштву, кроз истраживање о механизмима моћи. По његовом мишљењу, моћ је свеprisутна и простире се капиларно (мрежно) кроз структуру друштва. Без обзира да ли припадамо привилегованој или депривилегованој друштвеној групи, функционишемо у оквиру утврђених механизма моћи, те вршимо моћ иако тога нужно нисмо свесни. Друштвени актери користе моћ и функционишу у различитим пољима моћи – на пример, дисперзивна моћ врши се кроз институције и путем норми кроз које моћ живи и опстаје у појединцима. (Фуко, 1997).

Пјер Бурдије сматра да се борба за доминацију врши у пољу моћи, те да су жене објекти – симболи друштвене

размене чија је функција и крајњи циљ повећање симболичког капитала који је у рукама мушкараца, а сваки облик владавине у друштву као основу има симболичку владавину мушкараца. Кроз истраживање родних односа, Бурдије закључује да су жене дарови, ресурси (подређене) који се употребљавају према интересима надређених-владара (мушкараца). Исти аутор сматра да „принцип инфериорности и искључења жене, који митолошко-обредни систем потврђује и проширује, да од њега прави принцип поделе свих светова, није ништа друго до фундаментална дисиметрија између субјекта и објекта, делатника и средства, која се успоставља између мушкараца и жене на терену симболичких размена, однос производње и репродукције, чији је централни диспозитив брачно тржиште, а које су темељ сваког друштвеног поретка” (Бурдије, 2001: 61). Проучавајући повезаност родних односа и моћи, Бурдије пише да „структуре одређују наше понашање; ми – или не знамо, или се ништа не питамо” (предговор М. Филиповић у Бурдије, 2001: v).

Идентитет је често коришћен појам у протеклих неколико деценија и предмет истраживања у оквиру различитих друштвених дисциплина. Ален Турен (Alain Touraine), један од теоретичара друштвеног покрета, пише да је

„неповјерење социолога данас веће но икад: друштвени идентитет само је интериоризација вриједности, а њих се не може одвојити од владајуће идеологије друштва. Физички радник, младић или старац, припадник етничке мањине или подјармљена друштва могу се осјетити маргиналним, спознати да заузимају низак положај на лествици примања, професионалних нивоа, одгоја, утицаја итд. Што ли је та свијест, ако не признавање успостављеног поретка, односа доминације, моћи или угњетавања” (Touraine, 1998: 290).

Аутор сматра да социологија треба да критикује *илузије о идентитету*, тако што ће негирати постојање иден-

титета и свести у друштвеним понашањима, јер је идентитет увек споља наметнут. Идентитет говори појединцу ко мора бити и који облици понашања се од њега очекују под претњом казне. Зато је, према Турену, идентитет „зависна, хетерономна, отуђујућа потчињеност одређеној власти”. Турен верује да у данашњем друштву, где су промене брзе, традиција и друштвено наслеђе губе свој примат, те и друштвени идентитет у таквом друштву све више губи свој садржај: „Тражење идентитета је, дакле, тражење отворене и сложене стратегије, поступног прилагођавања промени. [...] Друштвени идентитет може бити само акција која спаја двије стране друштвене делатности, културни модел и закон људске природе” (Touraine, 1998: 291–92).

Идентитет, према Турену, не настаје само из сукоба и противречности, већ и из захтева да се контролише друштвена промена. Исти аутор повезује појмове идентитет и друштвени покрет јер „свијести радничке класе придонио је раднички покрет: борба против капитализма, али неодвојива од одбране занимања, посла, с једне стране, и жеље за привредним и друштвеним напретком са друге стране. Изван друштвене борбе постоји само отуђење и његова илузија о идентитету. Тражење идентитета није рефлексивно понашање, откривање друштвених координата, статуса и преузетих улога; оно је рађање друштвеног покрета” (Touraine, 1998: 294–295).

У анализи женског идентитета чувена феминисткиња и представница феминистичког покрета у САД (другог таласа), Бети Фридан (Betty Friedan) заступа тезу да се суштина женског проблема у друштву огледа у проблему женског идентитета. Ауторка сматра да на ширење и овековечење овог проблема у друштву утиче *мистицика женскости*.⁴ У свом познатом феминистичком штиву

4 Под појмом мистика женствености Бети Фридан подразумева стил живота који углавном живе домаћице и друге жене које

Мистика женствености (*The Feminine Mystique*) Фриданова пише и о свом личном поражавајућем искуству.⁵ Реч је о подстицању жена да игноришу питање свог идентитета, јер на питање: *Ко сам ја?* мистика женствености има одговор „Томова жена... Маријина мајка” (Фридан, 1963: 63). Друштвено-пожељна матрица женске спољашњости и препоручених активности за жене у друштву приказана је, према Фридан, у магазинима и медијима. Она усмерава и системски одређује друштвено пожељна понашања. Заједно сви ови фактори утичу на укалупљивање интересовања жене у један друштвено-пожељан образац. Потребно је ослободити се *проблема женској конформизма* (the problem of feminine conformity) који спутава жене да развијају свој идентитет и успешно и самостално осмисле шта желе у животу.

Начин на који се у литератури разматра појам идентитета упућује на међусобни утицај личних карактеристика, социјализације, социјалног и културног контекста и поређења са „другим” као важним елементима за настанак, обликовање и развој идентитета (Атлагић, 2007; Халперн и Руано-Борбалан 2009). „Појединац се соција-

начин живота обликују према пожељним сликама у магазинима и нису у могућности ништа да предузму и промене, а мистика женствености им дозвољава и охрабрује их да игноришу питање свог идентитета (Friedan, 1963: 57–58; 63).

5 Кроз искуство жене, она наводи да јој се неколико пута у животу дешавало да не зна којој друштвеној улози да се приклони. Имала је потешкоћа да процени да ли жели да буде само домаћица или и научница. Ауторка истиче и да су незнање и неосвешћеност о томе у ком смеру треба да развијају своју личност после двадесет прве године, по завршетку колеџа и након удаје често искуство девојака. У примерима које Фриданова наводи, жене тек након рођења деце, која касније одрастају, иду својим путем и није им неопходан стални надзор, и после сазнања да муж брине о својој каријери и нема времена да испуњава њихово време, схвате да је требало одавно да знају шта желе у свом животу и да том циљу континуирано теже.

лизује и гради свој идентитет у етапама, кроз дуги период који се протеже од рођења до зрелог доба. Непрекидно, слика коју гради о себи, својим веровањима и представама о себи представља изузетно значајну психолошку структуру која му омогућава да одабира своје активности и своје друштвене односе” (Халперн, Руано-Борбалан, 2009: 6). Сваки идентитет, без обзира на пол појединца, динамичан је и слојевит и стога подложен друштвеној промени. Слојевитост, на пример, политичког идентитета види се у томе што он може да има више компонента – страначку, родну, класну, етничку, регионалну. Развој женског идентитета пролази кроз два ступња – развој личног идентитета и развој колективног идентитета. Лични идентитет жене формира се у детињству и у традиционалним (али не само тим) друштвима усмерава жену на традиционалне родне улоге. Колективни идентитет жене зависи од друштвено-економског и друштвено-политичког положаја свих жена у датом друштву. Он се формира доцније, у адолесцентском периоду живота.

Такође, динамичност и промењивост одређују идентитет и обликују га с обзиром на различита искуства и интересовања мушкараца и жена током живота и друштвено-историјских промена. Идентитет пружа могућности за развој личних потенцијала, али такође и ограничава појединца у неким аспектима, с обзиром да се не формира једном заувек, већ се мења под утицајем разних друштвених фактора, и развија кроз недоумице и сучељавања ставова у самом појединцу. Систем вредности који друштвена заједница пропагира и вреднује усмерава обликовање и јача жељу појединца да развија свој идентитет у одређеним друштвеним околностима.⁶

6 Тако се на пример, политички идентитет формира у складу са важећим друштвеним вредностима унутар актуелног политичког система. На пример, друштвена ситуација у Србији током деведесетих, и касније није погодвала развоју и формирању жен-

За разумевање женског политичког идентитета важно је схватити повезаност личног идентитета, и идентитета који важеће друштвене вредности обликују. Уколико је лични (субјективни) политички идентитет жена формиран у складу са важећим друштвеним вредностима тако да омогућава друштвено деловање, онда ће женски политички идентитет и политичка акција бити у складу.

Идентитет је најмање траслојан и чини га идентитет о себи, потом слика коју Други може да има о нама, и напоследку, представа коју ми имамо да Други има о нама. Озбиљност категорије идентитета огледа се у томе што идентитет, у целини, подразумева да преузимамо одговорност за себе, што није увек случај. Чешће је случај да је идентитет облик опортунистичке стратегије представљања себе од ситуације до ситуације, посебно у контексту нових биотехнологија, али и преузимања и обликовања различитих жељених идентитета на интернету.

Узорци и методе истраживања

Квалитетна емпиријска истраживања феминизма као друштвеног феномена су ретка у нашем друштву. За потребе овог рада ослонићемо се на податке добијене кроз два истраживања о феминизму и феминистичком покрету у Србији. Прво истраживање, на које ћемо се позивати, урађено је током деведесетих година у форми пројекта који је трајао неколико година, а резултати истраживања објављени су као текстови више ауторки

ског политичког идентитета и женској политичкој партиципацији. Данас европске установе врше притисак да се усклади законодавна пракса, уведене су квоте и институционални механизми за постизање родне равноправности, чији су законодавни оквири: Закон о забрани дискриминације (2008) и Закон о равноправности полова (2009), као и тела за родну равноправност (Јарић и Ђетковић 2010).

у зборнику *Ка видљивој женској историји: женски њокреј у Београду 90-тих* који је приредила Марина Благојевић (Благојевић 1998).⁷ Друго истраживање на које ћемо се ослонити је емпиријско истраживање чији је руководилац била социолошкиња Анђелка Милић. Подаци из овог истраживања објављени су у књизи *Женски њокреј на раскришћу миленијума: извештај о емпиријском истраживању у Србији и Црној Гори 2002. године*.

У истраживању *Ка видљивој женској историји: женски њокреј у Београду 90-тих*, обухваћени су различити облици феминистичког рада и стваралаштва, указано је на проблеме који постоје у оквиру феминистичког покрета у Србији и на могућности за развој покрета посебно за период од 1991. до 1998. године када је зборник текстова објављен. Неколико ауторки текстова у том зборнику чиниле су касније део узорка жена које су биле саговорнице и у оквиру нашег истраживања (2011/2012). У другом поменутом истраживању (Милић, 2002) разматрани су основни проблеми феминистичког покре-

7 У зборнику су обрађене различите теме и аспекти „женског питања” у Србији, као што су: политички, правни, научни, књижевни и др. Учеснице овог пројекта су у феминистичком „пачворк” стилу прикупиле своја искуства на једном месту, са намером да на најбољи начин преиспитају и резимирају своје друштвене акције и поставе циљеве за даље друштвено деловање. Ауторке радова су научнице, књижевнице, социолошкиње, правнице и из других професија у оквиру којих су афирмисале и проблематизовале „женско питање” у Србији. Активно су учествовале у разним активностима од почетка деведесетих година, у периоду снажног практичног феминистичког деловања жена (писање петиција против доношења закона који су били лоши по права жена, иступања против рата на просторима бивше Југославије и друге активности). Ове актерке утицале су на формирање женске јавне сцене у разним друштвеним областима. Наставак овог истраживачког пројекта чине текстови који су објављени у: *Матирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе* (прир. М. Благојевић, 2002) и *Матирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе* (II том) (прир. М. Благојевић, 2005а).

та и сазнања припадника опште популације и жена на истакнутим друштвеним положајима о феминизму. У нашем истраживању били смо, међутим, усмерени на дубље и целовитије сагледавање и проучавање ставова феминисткиња и ставова жена из опште популације као главним реципијентима феминизма у друштву.

Основне јединице истраживања су жене појединачно, као испитанице, и у оквиру три групе, и то: жене које себе сматрају феминисткињама и које су као такве препознате у јавности; жене које се у државно-институционалним органима налазе на функцијама које се тичу побољшања равноправности полова у друштву или на другим функцијама; узорак обичних жена које су главни реципијенти државне политике равноправности и деловања феминисткиња. За истраживање ставова феминисткиња и друштвено-активних жена коришћене су квалитативне методе: полуструктурисани дубински интервју и посматрање без учествовања. За анкетно истраживање ставова жена из опште популације урађен је посебан упитник.

Узорак опште популације жена обухватио је 188 испитаница, различитог нивоа образовања: основно, средње, више и високо и различите старосне доби: од 20–35 година; од 36–50 година, и 51 и више година. Ове три старосне групе обухватају млађе жене које припадају радно-способном становништву, налазе се у средишту активних друштвених гигања и у развојној фази у којој откривају различита интересовања у личном животу. Старосна група од 36 до 50 година у узорку би требало да је најактивнија и најупућенија у тему положаја жена и родне равноправности, као и жене из најстарије генерације (51 и више година) које на основу свог дугогодишњег искуства могу да дају оцене о положају жене у нашем друштву у различитим временским периодима.

Истраживање је спроведено у Београду према квотном узорку на основу образовне структуре жена у Србији.

Међу испитаницама из опште популације су жене запослене у радним организацијама, потом жене до којих сам дошла кроз личне контакте, и коришћењем непосредне прилике да анкетирам жене у свакодневним ситуацијама. Разговори са феминисткињама и друштвено-активним женама су, у већини, обезбеђени путем узорка „снежних грудви” (*snow-ball sample*), то јест на препоруку жене коју сам претходно интервјуисала и која би ми омогућила контакт са следећом испитаницом. Затим, на различитим женским скуповима, предавањима и трибинама дошла смо до контаката и са другим феминисткињама. Неке испитанице пристале су одмах када бих објаснила која је тема истраживања, али је било и испитаница које, и након неколико виђења у различитим приликама, ипак нису желеле да учествују у истраживању.

У истраживању смо користили неколико комплементарних метода и комбиновали смо квалитативну и квантитативну методу због свеобухватнијег прикупљања различитих података и касније анализе. Главна тешкоћа тицала се убеђивања испитаница да се интервју обави, објашњавања циљева интервјуа и разлога због чега су баш оне део узорка,⁸ начина и сврхе

8 Очигледно је да постоји потреба наших феминисткиња да „заштите” феминизам, себе и, у неким случајевима друге феминисткиње, од недобронамерних истраживача, те да не дозволе да се дође до „превише” информација о томе ко су и чиме се баве. До сличног закључка о затворености феминистичког (женског) покрета дошла је у истраживању и Анђелка Милић: „дуго, вековно живљење у сенци учинило је да су жене и када су смогле снаге за побуну и показивање властите опстојности, биле склоне да делају формирајући неку врсту женског гета и да развијају дух ексклузивитета како према ‘непријатељском друштву’, тако и према свим осталим неприпадајућим женама” (Милић, 2002: 19). Овакав однос према истраживању је у неким случајевима отежао моју улогу истраживача, захтевајући додатне напоре да објасним да је у питању научно истраживање, као и да циљ истраживања није откривање лоше

коришћења резултата, као и договарања или померања термина за интервју. Иако сам се трудила да сваки интервју обавимо кроз планирани редослед питања за разговор, сам процес интервјуисања је у пракси ипак текао различито, у зависности од типа личности саговорнице. Део испитаница је желео да одговара на питања у складу са личним ритмом који су саме одабрале, али код већине испитаница разговор је текао отварањем више тема, у складу са ритмом који су хтеле – метод тзв. феминистичког интервјуисања (DeVault и Gross 2007). У тим случајевима нисам желела да прекидам ток мисли, посебно код разговора о личним питањима.

Разнолика размишљања испитаница о себи као жени, као и о феминизму, у великој су мери оплемењила истраживање, иако су захтевала више труда приликом транскрипције и интерпретације података (интервјуи су трајали од једног до неколико сати). Неколико интервјуа, с обзиром на обавезе испитаница, организовани су у неколико наврата, било током истог дана, или у истој седмици. Обављена су 46 интервјуа, 30 интервјуа са феминисткињама и 16 са друштвено-активним женама. Интервјуи су урађени 2011/2012. године. Већини испитаница је разговор, како су саме изјавиле, био занимљив.

У упитнику за жене из опште популације, који је направљен за потребе овог истраживања, питања су већином била затвореног типа, уз неколико питања која су пружала испитаницама слободу одговора. Свим ис-

стране феминизма и писање о феминизму у маниру жуте штампе. Због неповерења у циљ истраживања о феминизму у Србији део испитаница ипак није пристао да учествује у истраживању. Међутим, феминисткиње које су прихватиле учешће биле су на крају веома задовољне, а неколико испитаница је похвалило чињеницу да истраживање о феминизму у српском друштву ради „жена која је из Србије, а не странкиња” – са чим су се до сада углавном сусретале.

питаницама је пре анкетирања објашњено да је њихово учешће у истраживању анонимно. Током процеса анкетирања, на основу коментара испитаница дошла сам, такође, до драгоценог додатног увида у ставове „обичних“ жена према феминизму. Истраживање опште популације жена урађено је 2013. године и обухватило је 188 испитаница.

Предмет истраживања и хипотезе

Предмет студије су друштвена обележја савременог феминистичког покрета у Србији. Циљ истраживања био је да се утврди колико су феминистичке вредности, ставови и активизам присутни у деловању и мишљењу жена у савременој Србији. У оквиру овог циља истраживали смо да ли постоје неке посебне социо-демографске особености феминисткиња, и уколико постоје да ли се и колико тим особинама дугују неке специфичности у политичким ставовима и друштвеном ангажману ових жена.

Истраживали смо колики је политички потенцијал и утицај феминисткиња у друштву и да ли и на који начин феминизам као друштвена појава генерално утиче на друштвене промене у Србији. Следећи циљ овог истраживања био је да се утврди које су разлике између феминисткиња и жена из опште популације када је реч о идентитету жена, положају жене у нашем друштву, расподели моћи између родова, идеолошким усмерењима итд. Затим, да утврдимо сличности и разлике у идеолошком усмерењу самих феминисткиња у оквиру покрета,⁹ те

9 У ранијем истраживању женског покрета у Србији уочено је да је покрет скуп разних феминистичких струја и да се поједине активисткиње женских организација које делују „у оквиру независних женских формација, лично не морају осећати феминисткињама [...] и кад не постоји јасна феминистичка свест, ове групе и удружења припадају феминистичком односно женском покрету будући

блискост различитих идеолошких усмерења са ставовима жена из опште популације о феминизму и друштвеном положају жена.

Прва хипотеза од које смо пошли је да *феминистички покрет већином чине високообразоване жене и жене из средњих и виших друштвених слојева које су углавном заједнице у јавном сектору.*

Феминизам и феминистички покрет су од својих почетака омаловажавани као елитистички и сматрани за салонску забаву жена из виших друштвених слојева (Божиновић, 1996). Представнице феминизма имале су лош друштвени третман када се желело истаћи да циљ феминистичког деловања није решавање проблема свих жена у друштву, без обзира на њихову класно/слојну припадност, већ само жена које припадају вишим друштвеним круговима. Тако је међу женама из различитих друштвених слојева, које су често различитог материјалног и образовног нивоа, стваран јаз и замагљиван њихов заједнички женски (родни) интерес у друштву. Међутим, исто тако треба бити свестан да и истицање заједничког родног интереса може послужити и служи замагљивању различитих класних интереса. То је чињено на сличан начин на који су стварани раздори међу мушкарцима који су припадали различитим друштвеним класама.

Рада Ивековић сматра да жене не виде своје заједничке интересе јер су чешће радно и животно изоловане и ређе су се кроз историју удруживале. Код жена не постоји заједништво које настаје кроз заједништво јавног и друштвеног живота и производњу. Према овој ауторки

„феминистичка теорија се рађа тамо где се теорије рађају (шта су класно били сами Маркс и Енгелс?): међу интелектуалцима, па је оптужба за апстрактни елити-

да омогућавају женама самостално практиковање борбе за женске циљеве и потребе у друштвеној јавности” (Милић, 2002: 18).

зам натегнута, тим прије што је како практични женски покрет тако и теорија најодлучније као свој основни принцип поставио и најчешће спроводио идентификацију приватног и друштвеног, јавног, породичног и политичког, теорије и праксе, одбацујући при том лажни двоструки морал и све бинарне моделе” (Ивековић, 1981: 41).

Провера тврдње да су феминисткиње и други представници феминистичког покрета у Србији, авангардно и елитистичко језгро које чешће ради на испуњавању својих уских интереса, а не интереса свих жена као друштвене групе, без обзира на класно-слојно порекло је једна од намера истраживања. Наравно, сматрамо да само потврда тезе да високообразоване и материјално релативно добростојеће, натпросечно политички моћне жене, пореклом из виших друштвених слојева чине интелектуалну феминистичку елиту не значи аутоматски да је њихово друштвено деловање ограничено на уске интересе жена из виших слојева и самим тиме безначајно за положај жена које припадају нижим друштвеним слојевима.

Следећа наша хипотеза била је: *разлика у идеолошкој оријентацији и ставовима феминисткиња и других друштвено-активних жена о феминизму и њеној улози у циљу побољшања положаја жене, која је генерисана и класним разликама, обликује њихову различиту политичку одређеност и усмерава различито политичко деловање.* Ову хипотезу смо даље испитали кроз две посебне хипотезе. Прва је да је разлика између феминисткиња и друштвено-активних жена у томе што се прве изјашњавају као феминисткиње, а друге не, иако ове друге прихватају феминистичке ставове, делимично или у целости. Друга хипотеза гласи: феминисткиње се изразитије негативно одређују према политичким странкама и идеологијама, док друштвено-активне жене имају позитивнији став према политичким странкама.

Настојали смо да утврдимо да ли испитанице опажају неку странку или странке у нашем политичком простору као себи блиске и на који начин сматрају да могу утицати на њих у контексту вођења практичне политике. Иако су феминисткиње биле веома активне током деведесетих година, и допринеле друштвеним променама, оне су најчешће желеле да буду слободне критичарке друштва. Оснивање женске странке (ЖЕСТ) 1991. године није имало политичког успеха (Милић, 1998). Поставили смо и хипотезу да постоје идеолошке разлике у ставовима феминисткиња и жена које делују у државној управи везано за начине на које је потребно побољшати друштвени положај жена, као и за методе деловања.¹⁰ Проверићемо и хипотезу да феминизам није у значајнијем степену продро у ширу женску популацију, док је међу женама у државним телима за родну равноправност нешто заступљенији, чему нарочито доприноси делимично регрутовање из редова феминисткиња.

На крају, испитаћемо хипотезу да су *ставови о феминизму, сексуалности, религиозности, и политичким оријентацијама између феминисткиња и жена из оштре популације веома различити*. Ову општу хипотезу даље испитујемо кроз посебне хипотезе, као што су: док феминисткиње имају наглашено позитиван став према феминизму, дотле се припаднице женске популације уопште негативно односе према њему, а оне у државним органима за заштиту родне равноправности подељене су по идеолошко-политичким линијама; феминисткиње су наглашено атеистички усмерене, док припаднице опште популације истичу сопствену веру у Бога, итд.

10 Основна разлика на коју овде реферирамо је та да се феминисткиње чешће залажу за неформалне начине деловања и различите grassroot облике деловања женских група (кампање, лепљење постера, сакупљање потписа за петиције, организовање демонстрација и сл.) док се друштвено-активне жене залажу за формалне начине деловања кроз институције система.

Друџа љава
ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ ФЕМИНИЗМА
НА НАШЕМ ПРОСТОРУ

Поглавље обухвата кратак историјски преглед настанка и развоја феминизма на овим просторима. Подсетићу на размишљања, становишта, активности и текстове наших пионирки феминизма.

Међу Србима, идеја о еманципацији жена појавила се у Војводини, где је делимично најпре прихвата Орфелин, а значајније следе Доситеј Обрадовић и Јевстахија от Арсич (Божиновић, 1996: 23–25). Феминизам се појављује почетком седамдесетих година деветнаестог века. Према мишљењу Љубице Марковић, феминизам међу Србе долази „као одјек општег покрета за ослобођење жене, који је крајем шесетих година идејно победио у Европи, а у Америци био делимично и примењиван” (Марковић, 1934: 3). Идеје просветитеља, радикалних филозофа, различитих социјалистичких струја одомаћене су у 19. веку у Србији и биле су подлога за рад генерација жена на самоосвешћивању и еманципацији жене у првој половини двадесетог века (Божиновић, 1996). Али, како наводи Јулка Хлапец Ђорђевић, иако је напредна српска омладина прихватила демократска начела Запада и била упозната са значајним интелектуалним струјама у оквиру којих је зачета идеја о равноправности полова, „ниједна новина није имала у Српству неповољније услове за развитак него феминизам” (Chlapец Ђорђевић, 1935: 164).

Светозар Марковић покренуо је питање равноправности и права жена у текстовима „Је ли жена способна

да буде равноправна са човеком?” и „Ослобођење женскиња” (Цветковић, 1998: 310). Он је идеју о женској еманципацији преузео од Руса, тачније од свог учитеља Чернишевског. За Светозара Марковића ауторитет у области феминизма био је Џон Стјуарт Мил (John Stuart Mill), кога је Марковић сматрао за главног идеолога феминизма. Милово дело „О потчињености женскиња” штампано је у Београду већ 1871. године, свега две године пошто је објављен оригинал у Енглеској (1869).¹¹

У интелектуалним круговима тадашње Србије уочено је да се морају спровести значајне промене у друштву и остварити права жена,¹² пре свега на образовање. По завршетку Другог српског устанка, Димитрије Давидовић, дипломата и новинар, на функцији секретара кнеза Милоша, залаже се за оснивање школа за „женски пол” у којима би, између осталих, предавали он и чланови његове уже породице, без икакве надокнаде (Божиновић,

11 Према Милу, цела једна половина човечанства (женски род) је у потчињеном положају јер женском роду нису дате једнаке могућности за напредак као мушком роду, а не зато што су по природи (по рођењу) жене инфериорније од мушкараца. Брак је вид ропства признат по закону, а женама морају бити доступна сва занимања и морају им се дати сва права која има и мушки род (Мил, 2008).

12 Према *Српском грађанском законнику* жена је изједначена са малолетним лицима, болесним особама, пропалицама, презадуженицима. Када је у питању пословна способност жене, начело равноправности постоји само за жене ван брака, али не и за удате жене „[...] чином закључења брака, жена губи општу пословну способност и изједначава се са малолетником”. Међутим, није било прецизирано у коју категорију малолетника спада удата жена, малолетник млађи или старији од седам година. У литератури је заузет став да у случају пунолетне и здраве жене пуноважност њених закључених правних послова обавезно одобрава муж. Тиме је ограничење жениних пословних способности било тврђе него у случају малолетника старијих од седам година, којима за склапање послова није била потребна сагласност законских заступника (Поповић-Обрадовић и Драшкић 2008: 344–345).

1996: 26). На Другој омладинској скупштини у Србији, 1867. године, усвојен је став да и жене треба активно да учествују у постизању задатака српске омладине (Цветковић, 1998: 310). У часописима „Млада Србија” и „Раденик” повремено су штампани чланци у којима је разматрано женско питање, а између 1870. и 1882. године чешће се писало о праву гласа за жене. Према тадашњем радикалском Статуту, из 1882. године, жене „грађанке” могле су да буду чланови странке ако усвоје страначки програм. Међутим, након 1888. године долази до затишја и мање се расправља о женском питању (Кривокапић-Јовић, 1998: 307).

У доба бујања националних покрета, почињу да делују и представнице првог таласа феминизма. Међу првим представницама биле су: Милица Јовановић (1832–1880); Савка Суботић (1934–1918); Катарина Милонук (1844–1913); Јарослава Јароши (1851–1877); Драга Дејановић (1840–1871); Милица (1854–1881) и Анка (1855–1923) Нинковић; Адел Немешањи (1857–1933); Зорка Ховорка (1859–?). Јулка Хлапец-Ђорђевић сматра да је, под утицајем револуција 1830. и 1848. године, феминизам постао средство за буђење националне свести и због тог утицаја у почетку је био веома национално обојен. Она наводи да су прве представнице феминизма „код Југословена” биле сестре Пајкове, Драга Дејановић и Драгојла Јарновић (Сћларес Ђорђевић, 1935: 11–12). Идеје првог таласа феминизма нису одмах прихваћене у друштву, требало је да прође доста времена да би се отвориле прве школе за девојке и омогућио приступ девојака на универзитете (Стојаковић, 2004).

Драга Дејановић (1840–1871) сматра се за прву жену феминисткињу код Срба. Придружила се новосадској позоришној трупи, што је за време у коме је живела био храбар и слободоуман потез. Ова књижевница и глумица истакла се као чланица удружења *Уједињена омладина српска* основаног 1866. године у Новом Саду (Божино-

вић, 1996: 36). Радови Драге Дејановић, њена предавања „Две три речи Српкињама” (1869); „Еманципација Српкиња“ (1870), издата у часопису *Мајица*, као и чланак „Српским мајкама”, објављен 1871. године у *Младој Србадији*, представљају, по мишљењу Јулке Хлапец-Ђорђевић, један од најбољих књижевних омладинских доприноса феминизму код нас (Сћларес Ђорђевић, 1935: 168).¹³

Од почетка појаве феминизма у свету јавила се подела између феминисткиња које припадају нижим и вишим друштвеним слојевима. Прве су често користиле радикалније методе борбе за остварење женских права и залагале се за корените промене друштвеног система, док су друге биле су за употребу умеренијих метода и реформе система.¹⁴ Слична подела је постојала и код нас.

13 Да би се становништво упознало са положајем жене и промовисало женско питање постојало је неколико часописа: *Мајица* – која је излазила од 1865. до 1870. године у којој су читаоци могли да се информишу о најновијим догађајима у свету везаним за положај и права жена. Када је *Мајица* престала да излази 1870. њену улогу преузео је часопис *Млада Србадија* у коме је била посебна рубрика за најновије резултате борбе жена за равноправност и обавештења о новооснованим женским друштвима у свету. Када је часопис *Млада Србадија* угашен, о неким темама почиње да се пише у листу *Јавор*, чији је однос листа према женском питању био конзервативнији, јер је заузимао став да је мушкарац за јавни рад, а жена за рад и живот у кући (Божиновић, 1996: 44-47).

14 О подели између феминисткиња различитог друштвеног порекла, у Енглеској и Француској Божиновић пише: „Жене из владајућих слојева живе су лагодно у благостању, а ако су се и бавиле политиком и феминизмом – била је то више салонска забава доконих. Супруге банкара, трговаца и индустријалаца опонашале су луксуз и начин живота на племићком дворovima, но почеле су да се баве и финансијским трансакцијама. Жене осиромашеног сеоског племства, жене из средњих и нижих слојева, чиновничких кругова, ситних трговаца, занатлија и сличних занимања све мање су биле у могућности да своју егзистенцију обезбеђују удајом. Стога су све гласније постављале захтеве за школовањем и професионалним образовањем” (Божиновић, 1996: 9-10).

Године 1919. почело је са радом *Друштво за просвећивање жене и заштити њених љубави*, чије су прве чланице биле углавном припаднице високих друштвених слојева: Катарина Богдановић, Лепосава Петковић, Делфа Иванић, Зорка Каснар, Паулина Лебл-Албала, Ружа Стојановић, Јелена Лазаревић, Милица Дедијер и друге (Кривокапић Јовић, 1998: 300). С друге стране, радничке жене су се бориле не само за постизање економске самосталности, да жена треба да изађе из строго омеђеног круга породице на тржиште рада, већ су се и залагале за промену праксе да жена за исти рад прима нижу плату од мушкарца. Тако је једна од активности *Женској радничкој друштва*, основаног 1903. године, под окриљем Српске социјалдемократске партије и Радничког савеза Србије, била организовање збора на коме су присутни радници одлучили да Народној скупштини поднесу предлог закона о заштити малолетних и женских радника.¹⁵ Одмах по оснивању овог друштва дошло је до штрајка телефонисткиња, јер је одбијен њихов захтев за повећање плате (Цветковић, 1998: 311).

Током ратова женска друштва најчешће престају са радом, али се не гасе у потпуности већ често мењају приоритете и организују се у служби војног министарства. За време Првог светског рата жене су се добровољно пријављивале у санитетске установе и активирале као болничарке у војсци (Цветковић, 1998: 312). Период између Првог и Другог светског рата обележен је све учесалијим ангажовањем жена и оснивањем разних друштава, као што су: *Народни женски савез Српкиња*, *Хрвајшица* и *Словенки* основан 1919. године, касније преименован у *Југословенски женски савез*. Ту је и феминистичко, нестраначко *Друштво за просвећивање жене и заштити*

15 Почетком 20. века, феминистичка теорија је добро примљена у круговима Српске социјалдемократске партије, када је створена веза између партије и феминистичке теорије која ће се касније продубити.

њених људских права (1919), које се декларативно одрекло хуманитарних активности и профилисало као друштво за остварење политичких и грађанских права жена (Божиновић, 1996: 109–110). *Удружење Универзитетски образованих жена* основано је 1927. године као прво удружење за заштиту професионалних интереса жена, а *Женска странка* основана је 1927. године (Божиновић, 1996: 105–120; 1998: 514–515; Кривокапић-Јовић 1998: 300).

Социјалдемократкиње Србије, Хрватске и Босне и Херцеговине су се на конференцији 1919. године ујединиле у женски социјалистички покрет Југославије и основале Секретаријат жена социјалиста (комуниста) (Божиновић, 1996: 102). Уопште, интереси представника феминистичке теорије са представницима социјалистичке (комунистичке) теорије у Југославији непрекидно су се преплитали. Према становишту социјалиста жена је двојструко потчињена – према полу и на основу припадности радничкој класи, а положај жене може се променити првенствено кроз револуцију. Захтеви социјалиста били су: једнако право мушке и женске деце на образовање, право на једнаку надницу за једнак рад и право жене да располаже својим телом. Ови захтеви приближили су феминистичку и социјалистичку теорију, с обзиром да се обе теорије залажу за потпуно ослобођење жене као личности (субјекта) и за једнака права мушкараца и жена.¹⁶

16 Између социјалистичког и либералног покрета, и других грађанских покрета у 19. веку постојале су разлике у ставовима. Тако се, према мишљењу Неде Божиновић, покрети жена који су се ослањали на концепције социјалистичке теорије и на концепције либералног (грађанског) друштва раздвајају средином 19. века. Основна разлика између ових покрета била је та што су представници социјалистичких покрета сматрали да се положај жене може променити само потпуном променом друштвеног система, док су представници либералног и других грађанских покрета сматрали да је за бољи положај жена потребно радити на друштвеним реформама без корених промена у друштву.

Феминисткиње на нашим просторима пратиле су светска феминистичка дешавања, и феминизам није „каскао” за феминизмом у земљама родоначелницама. За потребе ове студије одабрала сам ставове и размишљања двеју пионирки феминизма између два светска рата, Јулке Хлапец Ђорђевић (1882–1969) и Ксеније Атанасијевић (1894–1981). Оне чине добру илустрацију каква су била феминистичка становишта у то време код нас. У обиљу занимљивих мишљења и ставова ове две теоретичарке, одабрала сам њихове анализе феминизма и потешкоћа које се јављају у феминистичком покрету прве половине 20. века.

Јулка Хлапец Ђорђевић сматрала је да је феминистичка идеологија нејасна, а њена проблематика сложена јер

„покрет настао у циљу практичног рада, олакшавања свакидашњих тешкоћа у животу жене, премало се инспирисао у њој (...) Феминистичке идеолошке струје и мисаоне пруге биле су најчешће или сувише растргане или недовољно и неуверљиво подвучене и без доказа, везане с реалним животом, да су могле водити и управљати. Та несугласица између теоретских убеђења и практичног рада кочи све више развој феминистичког покрета. Потребна су дела, која би олакшала жени сналажење у развоју и генези феминистичког мишљења и дала јој могућности да се оријентира. Њихов недостатак не може ипак ни на какав начин оправдати небрижљивост феминистичких практичара према сазнањима теоретичара. Чим је феминизам, довољно формиран и јак да тражи путеве остварења, пренешен на поље практичног рада, настаје у њему цепање. Прилази политички неодређеном такозваном буржоаском и социјалистички оријентисаном феминистичком покрету. Као што се могло очекивати тај феминизам претопио се помало у социјализам” (Хлапец Ђорђевић 1935: 34–35).

У књизи *Студије и есеји о феминизму* (Београд, 1935)¹⁷ Јулка Хлапец Ђорђевић је написала и предлог феминистичког програма у четири тачке. Прва тачка је захтев да пол не може бити ни позитивно ни негативно мерило за поделу права ни у једној сфери друштвеног живота. Жена треба да има могућност да обавља све позиве и достигне све друштвене положаје, без обзира на свој приватни статус (нпр. да ли је или не у браку). Захтева се потпуно уклањање свих социјалних мерила и закона који спутавају жене у њиховим правима и у могућностима које имају као друштвена радна снага. У другој тачки наводи се потреба да се рађање индивидуализује и рационализује контрацепцијом и уздржавањем, а женама омогући да не подлежу ризикантним побачајима, већ да се абортус легализује. На трећем месту, штити се физиолошко материнство које треба да се призна за социјални чин од стране оца детета и заједнице, инсистира се на заштити права детета, и на заштити ванбрачног детета, док држава треба да се побрине да отац детета савесно испуњава дужности према детету односно мајци (Chlapac-Ђорђевић, 1935: 32).

Јулка Хлапец Ђорђевић пише и о другим женским темама: о стању друштвене свести по питању положаја жене,¹⁸ о двоструким моралним стандардима који су често

17 На почетку књиге је посвета: „Својим ћеркама Дори и Вјери. Победа сваке идеје тражи жртве. Желела бих да се остварење феминизма спроведе са што је могуће мање жртава и да ви не будете међу њима”.

18 „Противници ослобођења жене, жељни да оправдају свој надмоћни положај, истичу особине мушкарца као супериорне над женинима, докле жене, појмљиво, иду у другу крајност и идеализирају женина својства. Једној погрешци додаје се друга. У ствари почетна и првобитна истина јесте, да су све такозване интелектуалне и душевне разноврсности између мушкарца и жене изграђене на предрасудама, обманама, посувраћеним гледиштима и закључивањима. [...] Антрополози и социолози приписују

користе против успешних жена, о могућности жена да се боље интегришу у јавни живот. Залаже се за примену људских (женских) права као што су: право на абортус, право жена на рад и запослење и права самохраних родитеља. Критикује се (не)природност општевладајућег мишљења патријархалне средине и двоструки – лицемерни друштвени морал о женској инфериорности и неспособности за самосталан живот. Наслови поглавља њене књиге су: „Криза породице у виду социологије (а) породица, б) брак”; „Жена у модерном свету”; „Нова жена крчи себи пут кроз живот и књижевност. (Американка. Жена у Совјетима); „О женској моди”, итд. У поглављу „Омладинка Драга Дејановић (Почеци феминистичког покрета код Југословена (Срба))” Хлапец надахнуто пише о животу ове пионирке нашег феминизма.¹⁹ Ауторка пише и о младим српским нараштајима, који су, по њеном мишљењу, веома брзо схватили да нема друштвеног напретка за све уколико су жене потчињене и обесправљене:

„Иако је омладина српска као један од најинтересантнијих културних покрета српског народа надасве истицала национализам, и за своју најсветију дужност држала негу народне прошлости, она је с одушевљењем прихватила демократска начела Запада, сањала о препођају човечанства, и налазила одјека у свима зна-

мушкарцу и жени преисторијског доба већу биолошку и психолошку сличност него нашим генерацијама” (Сћларес Ђорђевић, 1935: 24).

19 Описујући живот и судбину првих феминисткиња на овим просторима, ауторка заузима место једне од првих представница феминистичке теорије у Србији која користи студију случаја и која придаје важност писаној историји жена. Студије случаја, у којима је до ситних детаља описан и приказан део женског света, у том су периоду ретке. Ове студије, као и уопште записи жена из тог периода, имају велики значај за стварање писане женске историје. И данас, заговорнице феминизма у Србији, сматрају да је неопходно писати о свакодневном животу жене, јер интимна размишљања жена о себи и околини представљају драгоцен извор феминистичких сазнања.

менитијим интелектуалним струјама XIX века, те омилила и идеју о равноправности жене с мужем” (Сћларес Ђорђевић, 1935: 164).

Филозофкиња и феминисткиња Ксенија Атанасијевић сматрала је да је полазна тачка феминизма „веровање у неприкосновеност личности, у њено апсолутно право на слободу и обезбеђење свих потреба за њено развијање”, те да је феминизам „корективна идеологија која треба да допринесе побољшању у свим областима људских односа и прогресу друштва у целини”. Такође, критикује патријархат „као систем који омогућава трајну доминацију мушког пола у заједници и системску ексклузију и дискриминацију” (нав. у Вулетић 2008: 8–9). У књизи *Етика феминизма*, у поглављу „Етичка подлога феминизма” Ксенија Атанасијевић пише да је феминистички покрет

„формиран опрезно, споро, међу свесним женама разних народа, развијан успорено, у посебним удружењима, неповезаним међу собом, по некад компромитован претераностима и изгредима, на којем је стављена етикета борбе за права жене, феминизам представља данас једну тесну целину, једну јаку везу уједињења и удруживања свих појединачних извојеваних тежња за ослобођење жене. Може се рећи да су у садашњости основе идеологије феминизма јасно оцртане, и да је делатност феминизма правилно оријентисана ка задобијању неоспорних права жене, и осигуравању неопходних услова за живот не само жене, него посредно и читавих народа. Тако је покрет жена да подигну свој положај у друштву и држави, сад компактан и темељан, и са њиме се мора рачунати као са једном значајном и израђеном чињеницом” (нав. у Вулетић, 2008: 22).²⁰

20 Више о овоме у *Ксенија Атанасијевић – етика феминизма* (2008). (прир.) Љиљана Вулетић, бр. 11, Огледи. Београд: Хелсиншки одбор за људска права.

Према мишљењу Ксеније Атанасијевић жене су допринеле остваривању слободе појединца, заштити жене и сваког детета и увођењу пацифизма уместо политичких сукоба, она хвали женски програм, али уз напомену да „највећа препрека ослобођењу жена долази од непробуђених жена, од оних које су индиферентне према подизању сопственог духа и положаја” (нав. у Вулетић, 2008: 22–3). Око „непречишћених појмова”, пише Ксенија Атанасијевић, „стварају се непотребна говорења и неплодна расправљања” јер „јасни појмови намећу се снагом истине ономе ко располаже чулом за истину”. Према њеном мишљењу, иако је појам феминизам једноставан „по свом пореклу и по својој суштини”, око овог појма се жучно расправљало и „потрошило врло много излишних и неприличних речи, изговорених и написаних” (нав. у Вулетић, 2008: 28).

Феминистичко деловање је уско повезано са пацифизмом.²¹ По мишљењу наше филозофкиње, разрешавање сукоба међу људима није могуће без „улажења у онтолошко козмолошке битности и помоћу високих моралних оријентација за практично поступање из њих изведених” (Атанасијевић, 2011: 43). Будући да је била уверена да овај високи морални захтев „просвећености могу да испуне само филозофи и пророци”, сасвим је логично што је истицала, да би „људима и народима далеко мање штете било нанесено, да су се у државама слушали савети узвишених пророка и мудраца” (*ibid.*, 43). У својим разматрањима о пацифизму, Ксенија Атанасијевић, није остала само у сфери високе спекулативне филозофске теорије и теолошке мисли, већ је покушала и практично да реализује своје мировне идеје, о чему сведочи њен ангажман у Женском покрету, где је уживала углед једног од лидера југословенског

21 Видети више у Vuković and Lolić, 2023.

феминизма и пацифизма о чему сведочи њен извештај са Светске конференције жена за мир и разоружање, која је одржана у Београду од 17. до 19. маја 1931. године, где је наша филозофкиња имала излагање.

Тема Ксенијиног наступа била је пацифистички утицај жена на јавно мишљење за време мира. Ауторка је из филозофске перспективе указала на сродност феминизма и пацифизма, и истакла, да се покрет жена, у тежњи да дође до својих права „оснива на онтолошко-моралном темељу” (Атанасијевић 2008: 75). Сматрала је, да „феминисткиње шире око себе атмосферу слоге и мира” (*Ibid.*, 79), и с обзиром да се залажу за „поштовање сваке личности, њихова политичка концепција биће, да се и према слободи сваког народа мора осећати пиетет, јер је сваки странац ближњи” (*ibid.*, 79). Уз дубоку емпатију према странцу, ауторка исказује и противљење свакој врсти ксенофобије, која је већ била дубоко захватила „европски свет живота”.²² Ауторка извештава да су се на овом скупу представнице разних држава залагале да се жени ода пуна правда, и да се човечанству осигура трајни и унапредитељски мир, који ће благотворно деловати на јачање пацифизма код нас и у свету. У завршним речима њеног извештаја, на сажет начин исказан је став којим се Београд, на мапи света, афирмише као престоница светског пацифизма и феминизма:

„Блиски контакт са европским и американским пионеркама једне етичније и правичније будућности чове-

22 Оцењујући, у актуелном политичком контексту, важност конференције о миру, Ксенија није пропустила да нагласи да је београдска дебата дошла у тренутку када широм света, међу државама, расту страховите ратне претње. Била је уверена да су мирољубиве поруке које су се чуле на београдској конференцији снажно „заталасале свест и савест оних који су јој присуствовали и (...) утицале да се створи атмосфера, погодна за достизање моралног разоружања” (Атанасијевић, 2008, стр. 77).

чанства, и слушање њихове живе, поштене и темпераментне речи, оставили су благотворнога трага у нашој средини. Због тога се овим великим идеалистkiњама исплатио напор дугог путовања до нашег Београда, кога су оне, у својој љубазности, поредиле са најлепшим светским градовима” (Атанасијевић, 2008: 77).

* * *

У Другом светском рату скоро милион жена учествовало је у Народно-ослободилачком покрету (Sklevicki 1996; Милић 1998; Милић, 2008; Пантелић, 2009). У почетку Народноослободилачког рата није истицано питање пуне равноправности жена. На Првој конференцији АФЖЈ (1942) циљеви су били: повезивање жена на свим окупираним територијама, залагање за равноправно учешће партизанки у рату и еманципација жена кроз описмењавање и политичку наставу (Пантелић, 2009). Организација се током рата није развијала самостално већ под доминантним утицајем идеологије и политичких схватања Партије.

Ипак, након 1945. године, извршена је пуна правна еманципација жена у Србији и Југославији: жене су по свом правном положају у свему изједначене с мушкарцима. Ова коренита промена правног положаја жене била је више резултат општег усмерења комунистичког покрета, а мање учинак самосталног деловања АФЖЈ. Како је утврдила Пантелић, на основу разговора са бившим партизанкама: „иако листом верују да је значај законске еманципације био пресудан у даљем развоју права жена, баш као што тврде да су женске организације имале велики значај, оне (саговорнице) већином сматрају да је за њихов положај било важно што су припадале НОВ-и и КПЈ, док за АФЖ, и поред велике важности коју му придају, не мисле да је имао никаквог значаја у промени њиховог друштвеног положаја” (Пантелић, 2009: 50).

С обзиром на несамосталност у односу на КПЈ, АФЖЈ није постала аутентична организација која заступа интересе жена у тадашњој Југославији (Божиновић, 1996). Једина женска политичка организација, Антифашистички фронт жена Југославије, престала је да постоји 1953. године.²³ Пораст запослености и социјалног утицаја жена, који се некако „природно” одвијао у тадашњем друштву, изгледао је многим женама у СФРЈ као најбољи начин еманципације. Но, након укидања АФЖЈ ипак долази до извесног заостајања по питању женске политичке и друштвене еманципације.

КПЈ је била сумњичава према свим самосталним интелектуалним структурама, па тако и према представницама феминизма. Но, без обзира на такав став, КПЈ је и пре и после Другог светског рата успела да окупи велики број интелектуалки, симпатизерки феминизма и мобилише их за циљеве које је прокламовала. Ипак, однос феминизма и комунизма је био такав да је „комунистичка партија Југославије имала не само резервисан став према том покрету већ је испољавала отворену нетрпељивост према његовим идејама и њиховим представницама” (Милић, 1998: 555). Феминистичка теорија у то време сматрана је за буржоаски производ и обезвређивана.²⁴

23 Као што пише Анђелка Милић, перманентно је изостајао напор историчара и жена-учесница да прикупе и систематизују грађу којом би се касније тумачио овај период у женској историји (Милић, 1998: 554). Заговорнице феминизма, углавном интелектуалке, после Другог светског рата, такође, нису оставиле сведочанства, односно своја виђења односа комунистичких и феминистичких идеја и праксе, односа према овим идејама у самом покрету, и начина на који су се оне идентификовале у току и по завршетку рата.

24 Разматрајући однос радничког и феминистичког покрета Слободанка Недовић пише да је почетна фаза између ова два покрета била обележена узајамним неповерењем, јер „радничке организације, с једне стране, оцењивале су феминистички покрет

Укидањем АФЖЈ и постављањем жена са чела АФЖЈ на руководеће функције у Партији, феминистички (женски) покрет и његова достигнућа усисани су у Партију. Све до организовања Конференције *Друица* (1978), која се сматра за почетак неофеминизма (другог таласа феминизма) у Југославији, присталице феминистичке теорије нису биле видљиве у друштвеном систему. Анђелка Милић сматра да су „у читавом комунистичком периоду реч, појам и пракса феминизма третирани као друштвено отпадништво“, те да – иако феминизам и комунизам имају сличне циљеве (образовање и запошљавање жена и могућност да самостално остварују приходе) – ипак је између њих дошло до сукоба. Разлог непријатељства била је борба за премоћ комунизма, кроз монопол једног и јединог „независног политичког субјекта – Партије“ (Милић, 2002: 16).

као `малограђански`, као скретање с праве линије борбе, `фактор у разбијању класног јединства пролетаријата` и тиме `отупљивање оштрице класне борбе` и сл. Феминисткиње, с друге стране, оптуживале су раднички покрет за незаинтересованост и хипокризију кад су у питању проблеми жена, за сексизам у сопственим редовима, једном речју, за „пуну интегрисаност у патријархалну идеологију“ (Недовић, 2005: 97). Ауторка сматра да је разлог непознавање и неразумевање између ових покрета.

Трећа глава
САВРЕМЕНИ ФЕМИНИСТИЧКИ
ПОКРЕТ У СРБИЈИ

За савремени феминистички покрет у Србији сматра се да своје корене има у феминистичкој мисли која се код нас развијала од седамдесетих година 20. века.

Корени данашњег феминизма

Отвореност југословенских граница и увоз страних књига омогућили су да се део интелектуалаца у бившој Југославији заинтересује, између осталог, за нове друштвене покрете и „процесе демократизације европских комунистичких партија које су имале слуха за нова струјања”. На основу тога, у организацији Марксистичких центара ЦКХ и ЦК Словеније, омогућено је саветовање социолога у Порторожу 1976. године које се сматра за „прву научну рецепцију феминизма у нас”, а затим и први семинар *Women's Studies* у Интеруниверзитетском центру у Дубровнику.

„Рецепција феминизма се тада у бившој Југославији одвијала скоро паралелно са светским збивањима, и пратила је деловање феминизма у свету. Улогу катализатора и подстрекача новог промишљања о `женском питању`, имао је међународни скуп *Друштва жена – женско ишћање – нови ирисијуи* одржан 1978. године (иницијаторка скупа била је Нада Лер-Софронић, организаторке Жарана Папић и Дуња Блажевић, тадашња директорка

СКЦ-а). Први пут након рата дошло је до јавног пропитивања за многе већ сасвим решеног `женског питања`, сигурно додељеног `ресору` Конференцији за друштвеноу активност жена при ССРН“ (Папић, 1989: 94–95).²⁵

Иако је у социјалистичким земљама феминизам био проказан као буржоаска идеологија, у Југославији је феминизам имао своје промотере, јавне и полујавне, чак и у самој партији. Међутим, феминизам се још увек третирао као негативна појава, као „куцање на отворена врата“. Постигнућа жена у социјализму, како констатује Анђелка Милић „примљена су, нарочито када су у питању биле поратне генерације, као нешто само по себи разумљиво и неупитно, са једне стране, односно као функционални моменат социјалистичког система рада и вредности, али у сваком случају не и као резултат претходне борбе, ангажовања и залагања жена да се друштвене прилике измене у њихову корист” (Милић, 2002: 17). Становиште да је положај жена резултат помоћи државног система а не и деловања и активности жена, у дужем временском пери-

25 „Иначе, овакви скупови били су заправо део традиције културног деловања Студентског културног центра у Београду јер су се поводом значајних друштвених светских догађаја или демократских процеса организовали међународни скупови – као што су то раније били `Недеља Шпаније` после Франкове смрти, или `Недеља Латинске Америке`, или касније `Недеља антипсихијатрије`. Укратко, овај међународни скуп имао је за циљ *представљање појаве*, феминизма, окупљајући на једном месту активне феминисткиње и интелектуалке из скоро целе Европе и југословенске учеснице и учеснике који су се овом темом већ бавили и пратили светска збивања. Овај скуп је изазвао доста позитивних и негативних реакција, али гледајући са већ скоро двадесетогодишње дистанце, он је имао и неколико позитивних резултата. Прво, овај међународни скуп је на изванредан начин сензибилизовао јавност, било афирмативно или негативно, и тиме отворио простор у медијима за дотадашњу табу тему – феминизам. Феминизам више није била забрањена реч, одједном се појавила међу нама и тако ненадано `ушла у новине`” (Папић, 1989: 95).

оду утицало је на општу пасивизацију жена и неразумеваше потребе сталне и самосталне женске борбе за равноправност, како међу најширим слојевима жена, тако и међу женама на истакнутим друштвеним положајима (Милић, исто).²⁶

У пионирској фази деловања ексклузивизам, затвореност и одвојеност феминистичког покрета били су резултат утицаја студентске поткултуре и дисидентског покрета крајем шездесетих година. У том периоду јављају се прве радикалне активисткиње феминистичког покрета код нас. Током осамдесетих година преовладава став о потреби аутаркичности феминизма, између осталог и кроз онемогућавање мушкараца да се ангажују у феминистичким групама. Оваква тенденција наставља се и следећих деценија, а овај став о ексклузивности феминизма допринео је самомаргинализацији феминизма у друштву.

Током деведесетих година „новопробуђени феминистички покрет” код нас био је суочен са историјском неутемељеношћу (иако је дуже практикован него у другим земљама источне и централне Европе), као и отпором друштвене средине (Милић, 1998: 551). Била је присутна и склоност гетоизацији, „развијање духа ексклузивитета како према `непријатељском` друштву, тако и према свим осталим неприпадајућим женама”. Активисткиња у женским групама често су се бавиле саме собом, преиспитивале су своја уверења и иступања, а „због најмањег

26 Потребно је још доста времена да се успостави једна изнијансирана слика о стварним учинцима социјализма на промену положаја жена и родног идентитета у бившим социјалистичким земљама у Европи јер „док трагамо за овим поузданијим знањима нови стереотипи, предрасуде и идеологије које доноси постсоцијалистичка епоха транзиције већ се интерполирају у наслеђене контроверзе, отворене дилеме и митове које је око тог питања продуковала социјалистичка епоха. Тако долазимо у опасност да трајно останемо изгубљени у збрци погрешних закључака, једностраних интерпретација и изневерених нада” (Милић, 2008: 181).

„скретања” улазиле су у тешке међусобне конфронтације (Милић, 2002: 19–20).

Настанак савременог женског покрета у Србији, према мишљењу Марине Благојевић, обележили су распад Југославије, рат, изолација земље (санкције УН) и трансформација „социјализма” у „посткомунизам” (Благојевић, 1998: 19–20). Иста ауторка истиче и утицај међународне женске мреже, посебно у Београду (Благојевић, 1998: 20–22).²⁷ Око зборника, који је приредила Марина Благојевић,²⁸ окупљене су истакнуте активисткиње „како би се бавиле женским покретом у Београду из перспективе сопственог искуства” (Благојевић, 1998: 5).²⁹ Об-

27 Језгро феминистичког покрета у Београду деведесетих година чини око 20 жена. Мотиви ових жена да учествују у покрету су: негативно женско искуство, интелектуална потреба да се разуме и мења и с обзиром на рат у окружењу мотив је била жеља да се ангажују и супротставе рату. Преплитање личног и политичког огледа се у томе што су жене најчешће улазиле у покрет у фази личних криза и неуспеха и одлучују да делују у корист личног мењања и напредовања. Покрет је без обзира на утицаје страних покрета био иновативан и јединствен, затим, флексибилан, без хијерархије, делујући капиларно, кроз мреже различитих група и у различитим пројектима (Благојевић, 1998: 20–25).

28 Благојевић, М. (прир.) (1998). *Ка видљивој женској историји. Женски покрет у Београду 90-тих*. Београд: Центар за женске студије, истраживања и комуникацију.

29 Учеснице овог пројекта су прикупиле своја искуства на једном месту, с намером да резимирају и преиспитају дотадашње акције, као и да поставе циљеве за даље друштвено деловање. Међутим, „недостатак критичности веома је видљив у неким текстовима у којима се не помиње ниједан од проблема, иако су упутства за израду текстова сасвим експлицитно садржавала захтев за критичким оцењивањем” (Благојевић, 1998: 14). Ипак, уочени су проблеми који онемогућавају снажније деловање женских група: са једне стране, залагање за једнакост и отпор према лидерству и чврстом организовању као негативно наслеђе комунизма, а са друге стране, ауторитарност лидерки и непостојање партиципативног одлучивања (Благојевић, 1998: 29).

рађене су различите теме и аспекти „женског питања” у Србији: политички, правни, научни, књижевни и други. Својеврстан наставак овог истраживачког пројекта чине текстови који су објављени у: *Мајирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе* (прир. М. Благојевић, 2002) и *Мајирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе* (II том) (прир. М. Благојевић, 2005а).

Према мишљењу Марине Благојевић, упоредо с развојем феминистичког покрета дошло је и до ширења мизогиније³⁰ и антифеминистичког дискурса. Како ова истакнута феминисткиња објашњава, напади на феминисткиње имали су

„симболички смисао потврђивања `верности` патријархату који је, као и увек у ратна времена дубоко уздрман. Чињеница да су се против феминизма и феминисткиња изјаснили многи водећи новинари са тзв. демократске сцене потврђује колико је учествовање у `лову на вештице` имало ритуални значај. Феминизам је у Србији деведесетих био медиј иницијације новог патријархата, а антифеминизам је у српском контексту деведесетих постао акт патриотизма” (Благојевић, 2000а: 35–36).

Феминисткиње сматрају да је током деведесетих година мизогинија била распрострањена у јавном животу (у масовној култури, у језику, у институционалним праксама), као и у свакодневном животу у Србији. Марина Благојевић тврди да је

30 „Мизогинија је у посткомунистичком свету, несумњиво, један од битних аспеката тзв. ретрадиционализације, али и носталгије за неком врстом и `патријархалног реда` која јача у `хаосу транзиције`. Истовремено, мизогинија је и тачка сусрета веома различитих светова Запада и Истока, она је место братског споразума, што је нарочито видљиво у лакој прихватању производа масовне културе са Запада, препуне мизогиничних садржаја” (Благојевић, 2000а: 33). Врхунац мизогиније било је насиље над женама у рату (Милић, 1994; Николић Ристановић, 2000а; Благојевић, 2000б).

„мизогинија у Србији деведесетих успостављена као систем и у јавној и у приватној сфери, стварајући нови културни код, нови образац разумевања односа између родова, нову мапу моћи, утичући на редистрибуцију друштвених ресурса и формирајући нове оквири родних идентитета” (Благојевић, 2000а: 37).

Током деведесетих година, НВО сектор био је под притиском фондација које су биле највећи финансијери да се у складу са потребама и захтевима финансијера понаша и делује „тржишно”. Посебан проблем свих организација цивилног сектора, па и женских организација, било је јасно разлучивање професионалног и волонтерског рада,³¹ што је питање које је присутно и данас.³² И док су раније, као што се види у поглављу „Историјски развој феминизма”, феминистичка друштва, секције или огранци били формирану у оквиру политичких партија (Социјалдемократска, Радничка, КП), деведесетих година у Србији припаднице феминистичког покрета су се оградавале од сарадње и

31 Марина Благојевић сматра да су и невладине организације биле под утицајем нерегулисаних правних и економских фактора које је одликовало друштво у периоду деведесетих (непостојање поделе послова а у складу са тим преузимање одговорности и награда, корумпираност и слично) (Благојевић, 1998: 30–31).

32 У извештају Мисије ОЕБС-а у Србији из 2010. закључено је да уколико је већи удео финансирања који организација добија од страних донатора, постоји виши степен професионализације радне снаге у организацији и волонтерство губи на значају. Ређи су обрнути примери о односу државних финансијских средстава и волонтерства, али их има. Такође, волонтерство није једнако дистрибуирано у различитим областима рада, према величини буџета и по циљним групама, али постоји. (Прикупљени су подаци о 216 ОЦД-а у Србији, а у оквиру испитивања донатора обухваћене су 22 организације које финансирају организације цивилног друштва са десет милиона евра годишње; Штуперт, 2010). У оквиру организација цивилног друштва постоји стална несигурност по питању финансирања и приходовања. Све организације, углавном се ослањају на финансијску помоћ међународних донатора, а ретко на помоћ и подршку државе.

било ког облика савезништа са политичким партијама, без обзира на њихов политички програм и идеологију.³³

Ипак, као што истиче Анђелка Милић, без обзира на ратове и изолацију, Србија и друга постјугословенска друштва нису била у маргиналној позицији у односу на главна кретања у феминизму, како у Европи тако и свету. Иако жене, по друштвеним, економским и културним критеријумима, нису биле у истој ситуацији,

„с друге стране, чињеница је да су ова друштва увек имала изванредан слух и показивала високу способност и снажну мотивацију да таква кретања, као новине, преносе на своје тло, покушавајући да им удахну и нешто од оригиналне ароме властитог поднебља” (Милић, 2011: 51).

Женске НВО

Први обриси деловања цивилног друштва³⁴ у Србији јављају се с краја XIX и почетком XX века.³⁵ Како пише

33 Доминантан став феминисткиња, са којима сам разговарала, био је да је, током деведесетих, било немогуће да се феминистички друштвени ангажман повеже с радом у политичкој партији. Овај став заступају и данас, када је у питању њихов формални политички ангажман: негативан став о политичким партијама преовлађује код већине феминисткиња са којима сам разговарала.

34 „Упркос огромном броју текстова написаних о цивилном друштву, остаје чињеница да је немогуће издвојити шире прихваћено одређење овог појма” (Лазич, 2005: 61). На Западу, као и на Истоку, постоји несагласност око тог термина: „Слична ситуација је и код нас, где се у јавном мњењу овај сектор још увек назива `невладине организације`, док стручњаци и истраживачи углавном користе савременију терминологију па организације овог типа називају `непрофитни сектор`, `трећи сектор` или `цивилно друштво`” (Колин, 2005: 9). Појам невладине организације и појам цивилно друштво нису једнозначни, већ је појам НВО уско повезан с облашћу цивилног друштва, као аутономном у односу на домен државних ингеренција (Бркић, 2002: 81).

35 Један од првих облика организованог деловања цивилног друштва био је кроз женска друштва и културне организације у

Сима Ђирковић „у последњим деценијама XIX века држава није била у стању да испуњава важне социјалне и културне функције. Остављала је слободан простор за деловање разноврсних добротворних и културних, касније и спортских удружења. У њима су, поред Цркве, Срби као и уосталом и друге народности, налазиле чврст ослонац за чување своје индивидуалности” (Ђирковић, 2004: 225). Порекло и настанак цивилног друштва прожети су традиционалним формама солидарности, које су се посебно развијале у сеоским заједницама (кроз задруге), затим кроз снажан утицај Српске православне цркве и добротворства (Миливојевић, 2006: 16).

Међутим, током деведесетих година 20. века, оснивање невладиних организација произашло је из настојања да се створи друштвени блок који ће се конфронтирати режиму, а кроз чије деловање ће грађани задовољити и оне потребе које није било могуће испунити преко државних институција.³⁶ Како пише Марија Колин, док је идеја цивилног друштва на Западу представљала антипод тржишту, у Источној Европи она се јавила као опозит доминацији државе у свим друштвеним-животним сегментима (Колин, 2005: 16). Ова ауторка наводи да се на овим просторима

„током протеклих петнаест година, цивилно друштво повезује са посткомунистичком трансформацијом, чији је главни садржај да се – на основу идејно-вредносних основа грађанских друштава, на којима су се развијала данашња развијена капиталистичка друштва

Србији у првој половини двадесетог века (Божиновић 1996; Лазић 2005: 67).

36 Како наводи Анђелка Милић, „услови за регистрацију невладиних и уопште грађанских група и организација, после 1995. године, побољшали су се у смислу установљавања либералније легислатуре, а и опадања отпора против грађанског сектора и његових активности у друштву у целини” (Милић, 2002: 38).

– пронађе алтернатива тоталитарном комунистичком политичком систему” (Колин, 2005: 20).

Због тога су, од стране одређених политичких снага, ове организације често перципиране као непријатељске, а појединци који су били на њиховом челу, оптуживани су да су страни плаћеници и шпијуни (Лазић, 2005: 72).³⁷ У нешто ређој мери, постоје и мишљења да су невладине организације саставни део демократских вредности (Пауновић, 2006: 7).³⁸ Сматра се да контроверзност функција НВО³⁹ у данашњем српском друштву има своје корене и у неким културним особеностима популације, као што су низак ниво образовања и ауторитарна традиционална култура (Лазић, 2005: 72). Како пишу Голубовић и Пауновић (2004: 12), након 2000. године, неки делови невладиног сектора остали су „збуњени“, јер се њихова целокупна активност заснивала на акцијама усмереним против „актуелне власти”. Многе „старе” НВО⁴⁰ нису се баш најбоље снашле у новим околностима: прилив новца

37 То је било изражено нарочито током деведесетих година (Лазић, 2005: 72). Често се сматрало да НВО делују искључиво у интересу својих донатора, будући да је, до краја деведесетих, преовлађивало финансирање из иностранства (Лазић, 2005: 79). Посебно је постојала одбојност према оним НВО које нису приказивале порекло прихода и начин коришћења новца.

38 Више о цивилном друштву и женским невладиним организацијама у Србији у Вуковић (2015).

39 Пауновић наводи поделу на три врсте НВО: а) „владино-невладине организације” (тзв. гонгоси), основане су и финансиране од стране владе; б) „невладине организације у ширем смислу” – сва непрофитна, аутономна и добровољна удружења грађана, групе и иницијативе; в) „невладине организације у ужем смислу”, у чијој је основи тежња за променама кроз решавање политичких проблема (Пауновић, 2006).

40 У периоду од 1990–2000. године регистровано је 2000 нових НВО, од тога чак 695 НВО 1997. године, када су локалну власт у свим већим градовима у земљи преузеле опозиционе странке (Лазић, 2005: 71).

из страних фондова је ограничен, а пооштрени су и критеријуми за учешће на конкурсима за избор пројеката. Појединци су претворили НВО у своја приватна „предузећа”, где су као власник организације и једини члан присвајали сав новац за одобрене пројекте. Према подацима које наводи Лазић (2005: 77–78), 77,3% НВО нису имале ниједног стално запосленог радника.

Према Пауновићевој подели невладиних организација (видети претходни одељак), женске организације се могу сврстати у „невладине организације у ужем смислу”. У њиховој основи лежи тежња за променама, кроз решавање проблема и бригу за опште добро грађана (уп. Колин, 2005: 22). У оквиру ове врсте, женске организације припадају алтернативним НВО, чији циљеви су заштита и афирмација људских права. Женске НВО, током деведесетих,⁴¹ биле су међу првим организацијама које су јавно и организовано иступале против рата (Ћетковић, 1998). И женске групе углавном финансирају стране фондације. Према истраживању Анђелке Милић (2002), седам женских група навело је да се финансирају претежно или искључиво од страних донатора, пет група је навело да их финансирају страни донатори, али и да имају властите приходе, док се шест група финансира и од домаћих и од страних донатора,

„Ради се о женским организацијама које су формиране у Европи, или Америци или су интернационалног карактера и имају као једну од својих битних функција подршку, помагање и финансирање одређених програма у страним земљама, претежно неразвијеним и сиромашним (OXFAM, UNHCR, ARC, Save the Children, La Strada Star и др.). Међу домаћим донаторима су неке

41 Највећи број женских група које су обухваћене у оквиру једног социолошког истраживања из 2001. године (Милић, 2002), основан је у другој половини деведесетих година, једна група датира пре 1995, четрнаест група је основано у периоду 1995/1999. године, а у периоду 2000–2001. године основано је седам група.

домаће хуманитарне организације и политичко-едукативне организације. Највећи део средстава потиче од Сорос фондације” (Милић, 2002: 43).

Према подацима из директоријума Центра за развој непрофитног сектора (ЦРНПС, 2011), највећи број женских организација наводи да има од десет до тридесет чланова.⁴² Већина женских НВО нема ниједног запосленог (преко шездесет организација од укупно 95), у неколико организација број запослених креће се од једног до петнаест, а већина (преко шездесет) нема никога ангажованог по уговору. Број волонтера је између десет и петнаест, а број запослених по уговору креће се од један до 36. Према подацима ЦРНПС, као главни извор финансирања већина женских организација наводи „фондације“, а од осталих извора финансирања наводе се: властити извори; средства из буџета локалне заједнице; чланарина; средства из републичког буџета; донације привредних лица и приватне донације (ЦРНПС, 2011).

Када је реч о истраживањима женских НВО у Србији, обратићемо пажњу на податке прикупљене, најпре, у истраживању *Цивилус – индекс цивилној груштва у Србији*, које је спроведено 2004–2006. године. У оквиру истраживања испитивано је и у ком степену цивилно друштво користи и промовише равноправност полова (Миливојевић, 2006: 122).⁴³ Резултати показују да представници

42 Изузетак су три организације: Женски простор Ниш, који наводи да има 100 чланова), Женске банатске иницијативе, наводи да има 300 чланова, док Центар за правну заштиту „Right to protect” (Београд) наводи податак од 3.567 чланова (*sic!*), при чему нема запослених, ни ангажованих по уговору, а број волонтера ове организације је пет (!?).

43 Коришћени су следећи индикатори: равноправност полова унутар цивилног друштва; практиковање равноправности полова унутар организација цивилног друштва (ОЦД) и акције цивилног друштва за промоцију једнакости полова.

НВО сматрају да је равноправност полова заступљена у друштву, али да цивилно друштво не промовише довољно равноправност полова на националном нивоу (Миливојевић, 2006: 122–123). Друго истраживање, о женском покрету у Србији и Црној Гори, обављено је 2001. године (Милић, 2002).⁴⁴ Једна од намера истраживања била је да се утврди однос према феминизму и родној равноправности. На основу добијених података могло се закључити да су знање и информисаност грађана (мушкараца и жена) о раду женских група веома ниски и да грађани овим НВО не придају већи значај у друштву.⁴⁵ И према резултатима из *Цивикус* истраживања (2004–2006) женске групе су ниско рангиране.⁴⁶ С овим истраживањем може се поредити истраживање из 2009. године (*Арјумениј* 2009). У табели 2 налазе се подаци о уделу испитаника према полу, у различитим организацијама. Видимо да је само 6,9% жена члан женских НВО (од тога 3,9% активних и 3,0% неактивних).

44 Истраживањем су обухваћене три групе испитаника: активисткиње женских група и организација; жене на истакнутим друштвеним позицијама и јавно мњење (жене и мушкарци). Упитник за општу популацију садржао је питања која се односе на ставове испитаника (мушкараца и жена) о феминизму, равноправности полова, као и питања о познавању рада женских група.

45 Према резултатима, 67,1% испитаника је на питање *Да ли сѝе чули у својој средини за женске групе?* одговорило да није чуло, а једна трећина да је чула (29,3%). Затим, 38,0% испитаника је на питање *Да ли знаиѝе чиме се ове групе баве?* тврдило да зна, 35,0% је рекло да не зна, а 24,0% испитаника није дало никакав одговор. На питање *Да ли знају да наведу за шѝа се ове групе конкретнo залажу?* чак готово две трећине испитаника (60,0%) одговорило је да не зна.

46 Према ставу грађана, пет најмање значајних организација цивилног друштва су: женске групе, групе младих, религиозне и духовне организације, здравствене групе/удружења социјалне заштите – за њих је свега 3,0% грађана навело да су важне. Пет најзначајнијих организација цивилног друштва су: НВО за људска права и спортска удружења (23,0%), политичке групе, покрети или партије (21,0%) и раднички синдикати (15,0%).

Табела 2: Чланство у организацијама према полу

	Не припада		Неактиван члан		Активан члан		Укупно		
	Н	%	Н	%	Н	%	Н	%	
Мушки	Црква или религијска организација	452	59,8	201	26,6	103	13,6	756	100,0
	Спортско или рекреативно удружење	581	76,9	85	11,2	90	11,9	756	100,0
	Уметничко, музичко или образовно удружење	672	88,9	40	5,3	44	5,8	756	100,0
	Синдикат	653	86,4	65	8,6	38	5,0	756	100,0
	Политичка партија	617	81,6	71	9,4	68	9,0	756	100,0
	Организација за заштиту животне средине	705	93,3	33	4,4	18	2,4	756	100,0
	Професионално удружење	693	91,7	30	4,0	33	4,4	756	100,0
	Хуманитарна или добротворна организација	699	92,5	29	3,8	28	3,7	756	100,0
	Организација погршача	733	97,0	17	2,2	6	0,8	756	100,0
	Женска организација	738	97,6	14	1,9	4	0,5	756	100,0
Пољски	Нека друга	736	97,4	6	0,8	14	1,9	756	100,0
	Црква или религијска организација	424	57,0	221	29,7	99	13,3	744	100,0
	Спортско или рекреативно удружење	669	89,9	34	4,6	41	5,5	744	100,0
	Уметничко, музичко или образовно удружење	672	90,3	27	3,6	45	6,0	744	100,0
	Синдикат	661	88,8	48	6,5	35	4,7	744	100,0
	Политичка партија	663	89,1	52	7,0	29	3,9	744	100,0
	Организација за заштиту животне средине	706	94,9	29	3,9	9	1,2	744	100,0
	Професионално удружење	698	93,8	21	2,8	25	3,4	744	100,0
	Хуманитарна или добротворна организација	679	91,3	30	4,0	35	4,7	744	100,0
	Организација погршача	727	97,7	11	1,5	6	0,8	744	100,0
Женски	Женска организација	693	93,1	22	3,0	29	3,9	744	100,0
	Нека друга	734	98,7	1	0,1	9	1,2	744	100,0

Извор: Ајуменић 2009. (необјављени подаци).

У истом истраживању, испитаници су замољени да дају одговор на питање *Можеће ли, за сваку од наведених организација, рећи колико поверења у њих имаће?* (табела 3). Видимо да око 11 процентних поена жена чешће исказује поверење у женске организације него мушкарци, а око 10 процентних поена мушкараца чешће нема поверење у женске организације у односу на жене.⁴⁷ Ипак, поверење у женске НВО је далеко веће од поверења у државну администрацију: 58% наспрам 18% за жене, а 47% наспрам 17% за мушкарце.⁴⁸

47 У женске организације 6,2% мушкараца има велико поверење, 41,0% има поверење, 34,9% не тако велико поверење, а 16,3% уопште нема поверење. Уколико саберемо одговоре 1 и 2, као и 3 и 4, добијамо податак да 47,2% мушкараца има поверење у женске НВО, а 51,2% мушкараца нема у њих поверење. Од жена, 10,1% њих изјаснило се да има велико поверење у женске организације, 48,4% да има поверење, 29,3% да нема тако велико поверење, а 11,6% да уопште нема поверење. Уколико саберемо одговоре, као и у претходном случају, 58,5% жена има поверење у женске НВО, а 40,9% нема поверење у женске организације.

48 Само 18,1% жена има поверење у државне службе, а чак 81,3% нема поверење, док код мушкараца 82,6% њих нема поверење у државне службе и администрацију, а поверење исказује само 17,2% мушкараца.

Табела 3: Поверење у институције према полу

	Без одговора/		Велико		Поверење		Не тако велико		Уопште немам		Укупно	
	Не знам		поверење		Н		поверење		Н		поверење	
	Н	%	Н	%	Н	%	Н	%	Н	%	Н	%
Поверење: Цркве	1	0,1	140	18,5	325	43,0	201	26,6	89	11,8	756	100,0
Војска	4	0,5	84	11,1	322	42,6	234	31,0	116	15,3	756	100,0
Новине	6	0,8	15	2,0	110	14,6	426	56,3	200	26,5	756	100,0
Телевизија	4	0,5	15	2,0	140	18,5	416	55,0	179	23,7	756	100,0
Синдикати	4	0,5	15	2,0	126	16,7	376	49,7	235	31,1	756	100,0
Полиција	3	0,4	53	7,0	281	37,2	254	33,6	165	21,8	756	100,0
Судови	1	0,1	34	4,5	185	24,5	323	42,7	213	28,2	756	100,0
Влада Србије	1	0,1	16	2,1	120	15,9	297	39,3	322	42,6	756	100,0
Политичке партије	1	0,1	9	1,2	57	7,5	296	39,2	393	52,0	756	100,0
Парламент	4	0,5	6	0,8	92	12,2	304	40,2	350	46,3	756	100,0
Државне службе, администрација	2	0,3	12	1,6	118	15,6	362	47,9	262	34,7	756	100,0
Велике компаније	9	1,2	13	1,7	105	13,9	339	44,8	290	38,4	756	100,0
Организације за заштиту животне средине	8	1,1	54	7,1	332	43,9	259	34,3	103	13,6	756	100,0
Добротворне или хуманитарне организације	12	1,6	47	6,2	310	41,3	278	36,8	86	11,4	756	100,0
Европска унија	7	0,9	46	6,1	207	27,4	258	34,1	238	31,5	756	100,0
Уједињене нације	7	0,9	35	4,6	182	24,1	300	39,7	232	30,7	756	100,0
Поверење: Цркве	3	0,4	151	20,3	307	41,3	201	27,0	82	11,0	744	100,0
Војска	4	0,5	75	10,1	308	41,4	268	36,0	89	12,0	744	100,0
Новине	2	0,3	11	1,5	94	12,6	444	59,7	193	25,9	744	100,0
Телевизија	3	0,4	14	1,9	117	15,7	464	62,4	146	19,6	744	100,0
Синдикати	6	0,8	8	1,1	125	16,8	378	50,8	227	30,5	744	100,0
Полиција	2	0,3	52	7,0	284	38,2	277	37,2	129	17,3	744	100,0
Судови	5	0,7	33	4,4	210	28,2	320	43,0	176	23,7	744	100,0
Влада Србије	9	1,2	21	2,8	144	19,4	321	43,1	249	33,5	744	100,0
Политичке партије	5	0,7	8	1,1	61	8,2	310	41,7	360	48,4	744	100,0
Парламент	5	0,7	9	1,2	93	12,5	333	44,8	304	40,9	744	100,0
Државне службе, администрација	4	0,5	15	2,0	120	16,1	398	53,5	207	27,8	744	100,0
Велике компаније	9	1,2	17	2,3	117	15,7	353	47,4	248	33,3	744	100,0
Организације за заштиту животне средине	6	0,8	64	8,6	343	46,1	239	32,1	92	12,4	744	100,0
Добротворне или хуманитарне организације	5	0,7	75	10,1	360	48,4	218	29,3	86	11,6	744	100,0
Европска унија	6	0,8	82	11,0	302	40,6	269	36,2	85	11,4	744	100,0
Уједињене нације	8	1,1	36	4,8	181	24,3	306	41,1	213	28,6	744	100,0
	7	0,9	30	4,0	178	23,9	307	41,3	222	29,8	744	100,0

Извор: Арјуменић 2009.

Четврта глава

ЖЕНЕ И КУЛТУРНИ ОБРАЗАЦ У СРБИЈИ НА ПРЕЛАЗУ МИЛЕНИЈУМА

У овом поглављу биће говора о вези између процеса културног заостајања и друштвеног положаја жена у Србији током деведесетих година.⁴⁹ Према неким теоретичарима, прелаз из традиционалног у модерно друштво никада није кратак и потпун, већ представља процес усклађивања претходних вредности система у складу са новим прокламованим модерним друштвеним вредностима. Овај процес, такође, не мора увек довести до одбацивања старих вредности и прихватања нових вредности у потпуности. То је нарочито видљиво када је у питању културни подсистем једног друштва, у коме су друштвена правила, норме и обичаји, настали као резултат процеса дугог трајања, различито (не)отпорни на утицај друштвених промена.

Друштвени развој је вишедимензионалан процес, који поред економске димензије мора узети у обзир и остале друштвене подсистеме, културни и политички. Анализираћемо резултате неких социолошких истраживања о положају жена после 1990. године у Србији и Црној Гори. Покушаћемо да укажемо на везу која постоји између процеса модернизације и друштвеног, економског и културног положаја жена на прелазу из тзв. традиционалног у модерно друштво. Обухватићемо податке из истраживања о женском покрету у Србији и Црној

49 Више о томе у Вуковић (2009).

Гори, на основу којих ћемо анализирати ставове мушкараца и жена о идеалним родним особинама. На основу пројекција мушкараца и жена о важним особинама за идеалног мушкарца и за идеалну жену, може се делимично утврдити и какав је однос мушкараца и жена према традиционалним и модерним друштвеним вредностима. У том смислу, разлике у ставовима жена и мушкараца о идеалним родним особинама ће бити објашњене уз помоћ теорије о културном заостајању.

„Дијакрона модернизација“ и теорија културног заостајања

По марксистичком (лењинистичком) концепту модернизација је процес током ког неразвијенија друштва попримају особине западних друштава првенствено у економији и политици (Антонић, 2003). Насупрот тога, функционалистичка концепција модернизације види модерно друштво као целовито друштвено стање. Кључна подручја савременог друштва – привреда, политика, култура, свакодневни живот – узајамно су повезана у целовити систем. Зато се једно друштво не може успешно модернизовати тако што ће се развијати само један део система.

Функционалистичка представа о модернизацији почива на разликовању традиционалних и модерних друштава. Ово разликовање Парсонс је преузео од Макса Вебера. За Парсонса, као и за Вебера, модерно друштво није само технолошки развијеније од традиционалног, већ су у њему другачији и људски односи, а пре свега су другачије кључне друштвене вредности (Табела 4).

Табела 4: Парсонсово виђење два *ш*ија друштва

	Традиционално	Модерно
<i>артикулација друштвене стуркуиуре</i>	дифузна (помешане улоге, групе и односи)	спецификована (специјализација улога, односа и група)
<i>основа статауса</i>	приписивање (наслеђивање улога, статуса и идентитета)	стицање (лично постигнуће као основа статуса и слободни избор као основа идентитета)
<i>мерило реируације</i>	партикуларизам (важнији лична оданост и статус од способности)	универзализам (селекција према способностима)
<i>процењивачка жижа</i>	колективизам (важније „од којих је” него „ко је”)	индивидуализам (лични поступци)
<i>улоа осећајности</i>	афективност (постојање уплива емоција на друштвени живот)	неутралност (забрана испољавања емоција, разборитост, непристрасност)

Извор: Sztompka, 1993; Антонић 2003.

Пошто модерно друштво чини јединствени систем установа, вредности и технологије, модернизација се може сматрати само као целовити процес развоја свих елемената система. Код функционалиста, који су развијали концепцију модернизације, као што су Смелсер, Ејзенштат и Леви (Smelser, 1959; Eisenstadt 1964; Levy 1966), таква целовита представа модернизације је дошла у први план, а посебно ју је нагласио Вејнер (Weiner, 1966). Вејнер је модернизацију одредио као усклађени развој најбитнијих делова друштвеног система – привреде, политике, управе и културе. У појединим периодима нагласак у развоју може бити на једном од ових подручја, али успешна модернизација значи усклађеност и интегрисаност свих елемената система.

О томе је посебно говорио Смелсер (1967/1973), као о „модернизацији на шест поља”: *економском* (примена научних знања у производњи, прелаз од ситне ка тржишној пољопривреди итд) *иолиичком* (изградња националне државе, ефикасне управе итд), *образовном* (ширење општег образовања, писмености), *релииозном* (секуларизација), *иородичном* (потискивање породичних веза и

већа специјализација улога) и *сйраиификација* (доминанција стеченог уместо приписаног статуса). Овим пољима Инкелес (1976) додаје и седмо поље – *йсихолошко*. На психолошком пољу модернизацију чини еманципација људи од традиционалних ауторитета, ширење недогматског мишљења, већа отвореност за нова искуства, ширење вере у разум и науку, значајније планирање времена, жеља за друштвеном промоцијом и већа окренутост ка будућности. Данас у друштвеној науци преовладава оваква представа о целовитости модерног друштва, па онда и модернизације, као процеса његовог настанка (Табела 5).

Табела 5: *Шйомкино виђење два йиша друшйва*

	Традиционално	Модерно
<i>економија</i>	статична, натурална, пољопривредна, затворена	динамичка, индустријска, отворена, тржишна
<i>сйраиификација</i>	на основу приписаног статуса, затворена, велике неједнакости, сиромашни као основна класа	на основу тржишног положаја, отворена, смањење неједнакости, доминантна средња класа
<i>йолийика</i>	слаба и нерационална управа, ауторитаризам/ ауто-кратија, децизионизам, ексклузивно грађанство	јака и рационална управа, демократија, владавина права, опште грађанско право
<i>кулйура</i>	магичка, религиозна, и елитистичка	сцијентистичка, масовна и секуларна
<i>свакодневни живој</i>	повезаност радног и породичног живота, етос заједништва и преживљавања, слаба граница породице и окружујућих заједница	одвојеност радног и породичног живота, етос потрошачког индивидуализма, јака граница према друштвеном окружењу
<i>личносй</i>	скептичност према иновацијама, високо вредновање сигурности, као и сложности у мишљењу и делању, поштовање друштвених ауторитета, изузетни значај прошлости	отвореност за нова искуства, толерисање и подстицање различитости у мишљењу, спремност за рационални ризик, етос такмичења, окренутост ка будућности

Извор: Sztompka, 1993; Антонић 2003.

Поставља се, међутим, питање шта се догађа, током процеса модернизације, када је на једном друштвеном пољу бржи развој него на другом? Промене у модерним друштвима, наиме, најчешће су у неједнаким размерама и изукрштане, тако да често, у структуралном смислу, имају облик сегменталне „дијахроније” (Ранковић, 1981:112). У том смислу је могуће говорити о „дијахроној модернизацији” код које долази до заостајања у једном сегменту структуре, феномен који Огбарн дефинише као „културно заостајање” (Ogburn, 1964). „Културно заостајање”, по Огбарну, „дешава се када се један од два дела културе, који су корелативни, више или у већем степену мења него други део, због чега између та два дела настаје недовољна усклађеност (less adjustment) него што је претходно постојала” (Ogburn, 1964: 86; према Ранковић: 1981: 184).

У раздобљу када постоји културно заостајање, односно „лоша усклађеност” (maladjustment) делова друштвеног система, настаје извесна нефункционалност система, то јест долази до поремећаја друштвене равнотеже. То врши притисак на закаснили сегмент структуре како би се надокнадио заостатак, а „дијахронија” претворила у „синхронију”.

Културно заостајање и положај жена

Сматра се да ниво еманципације жена представља један од главних показатеља опште еманципованости друштва. Такође, постоји уверење да снажан друштвени положај жена у једном друштву показује ниво развијености датог друштва. Током деведесетих година у Србији, због економске кризе, санкција и рата, дотадашњи друштвени положај већег дела како жена тако и мушкараца доведен је у питање. Многи социолози сматрају да је у том периоду дошло до процеса ре-традиционализације родних улога у друштву. Према Анђелки Милић, „про-

цесом ре-традиционализације улога оба пола, започети модернизацијски конфликти на родној основи из претходне социјалистичке фазе само се привремено одлажу, заташкавају, умирују и евентуално премештају на нека друга подручја породичних и не-породичних односа и активности” (Болчић, Милић, 2002: 13). Такође, према истој ауторки, последице промена на плану родних односа („ре-патријархализација представа о улогама полова у породици и друштву”) утицале су на појаву „мачоизма” код мушкараца, а код жена на повратак традиционалним породичним улогама мајке и домаћице.

Анализирајући породицу и породичне односе, поједине феминисткиње су дошле до становишта да су, током деведесетих, у Србији ојачале традиционалне женске родне улоге, те да су жене – повратком традиционалистичких образаца кроз „културу жртвоног микро-матријархата” (Благојевић, 1997: 85) – враћене неколико корака уназад у друштвеном положају. Према овим становиштима, жене су током деведесетих најчешће прве губиле економску сигурност (принудни тзв. плаћени одмори, па затим отказ у државним фирмама), чиме је значајно угрожена њихова економска независност и квалитет живота. Тада је, у друштвеној структури, дошао до изражаја традиционални културни образац по коме је мушкарац хранитељ породице, а тиме и став да је његова запосленост ипак важнија од запослења жене. Овде ваља напоменути да је једна од вредности социјалистичког система била и пуна запосленост жена, која је сматрана врхунцем женске еманипације у друштву (Брунбауер 2002, Милић 1994). С обзиром на то, могуће је претпоставити да би развој овог културног модела ишао другим током да није настала криза.⁵⁰

50 Занимљиво је да је већина жена у социјализму била помирљива према ситуацији двоструког радног оптерећења (на

На који начин друштвено-културне вредности утичу на положај жене у традиционално-патријархалном друштву? У традиционалним друштвима, улога жене веома је значајна, јер жена у приватној сфери (породици) има већу слободу да организује свој микрокосмос, и тако утиче на функционисање и задовољење потреба свих чланова породице. Према Марини Благојевић (1991: 89), „учешће у расподели материјалног богатства, моћи и угледа, нема ни појединачно ни заједно, ни објективно ни субјективно, за жене и за мушкарце подједнак значај”. Ова феминисткиња је истраживала повезаност других друштвених неједнакости и неједнакости међу половима.⁵¹ Она је формулисала хипотезу по којој су жене, чешће од мушкараца, склоне да у својим ставовима о неједнакостима показују фамилијаристичке вредности (као што су солидарност, кооперација, помоћ, једнакост и сл.), сматрајући да су од промена у области политике значајније промене у квалитету живота. На основу показатеља – као што су ниво образованости жена, проценат неписмених жена, удео у структури одређених занимања итд. – закључује се у каквим су тада друштвеним условима формирани друштвено-културни ставови жена, као и да ли наведени индикатори утичу на заступање традици-

послу и у породици), што је касније довело до тога да су се губитком економске сигурности почетком деведесетих нешто лакше прилагодиле промени стања (повратак у породицу), што није био случај са мушком популацијом. Такође, сектори у којима је била изразито висока стопа запослености жена били су угрожени (образовање, здравство, текстилна индустрија итд.).

51 Испитиване су неједнакости у: а) индивидуалном положају жена и мушкараца (учешће у расподели материјалног богатства, моћи и угледа); б) промоцији жена у друштву (доступност виших друштвених положаја на хијерархијској лествици); в) неједнакост материјалног положаја домаћинства жена и мушкараца из узорка као последица брачне хетерогамије; г) разлике у ставовима мушкараца и жена о друштвеним неједнакостима.

оналних или модерних друштвених вредности.⁵² Такође, према истој ауторки, друштвена промоција жена била је слабија од друштвене промоције мушкараца због деловања тзв. системске инхибиције.⁵³

Нешто каснија социолошка истраживања, крајем деведесетих, покушала су да боље разумеју и објасне промене које су у сфери односа полова настале током деведесетих.⁵⁴ Као што смо већ навели, процес транс-

52 Као део резултата истраживања крајем осамдесетих година у Југославији, уочено је да је процес индустријализације (као један део процеса модернизације) потпомогао да мушка популација у већини изађе из пољопривредне делатности, а да у мешовитим домаћинствима жена остане главни носилац пољопривредне производње. Тако да, „у транзиционом периоду преласка из пољопривредног у индустријско друштво развој чак доноси повећање разлика у професионалној структури мушкараца и жена” (Благојевић, 1991: 95). То је веома значајан податак, с обзиром на то каква је била образовна структура жена старих 15 и више година. У Србији без покрајина, према попису из 1981. године: 27,5% без школске спреме (19,3% неписмених), средње образовање 19,1%, више образовање 2,0% и високообразованих жена било је 2,7% (СЗС: попис 1981, према Благојевић 1991: 94).

53 Системска инхибиција је скуп инхибиторних механизма који делују у различитим друштвеним областима (у породици, на тржишту радне снаге, у образовању, у радним организацијама, масмедијима итд.) уз помоћ којих се жене задржавају на нижим нивоима друштвене структуре, и које ометају или онемогућавају промоцију жена у друштву. Благојевић, М. (1991) „Друштвене неједнакости и пол”, стр. 97. Опсежну критику овог концепта као научно непроверљивог (метафизичког) изнео је Антонић, 2011: 69 и даље.

54 Тако, на пример, Марина Благојевић у тексту „Жене и мушкарци у Србији 1990–2000: уродњавање цене хаоса” анализира биланс промена у периоду од 1990–2001, као и повезаност родности и промена које су у Србији настале у периоду од 1995–2001. Ауторка, такође, сматра да у транзицији не постоји једна „утабана стаза”, универзална матрица трансформације, затим, да је важно уочити разлике које постоје међу земљама у транзицији (Централне, Источне и Југоисточне Европе), те да би Србија с обзиром на период „одложене транзиције” могла нешто да научи или искористи искуства других земаља и унапреди своју позицију.

формације вредности из једног у друго друштвено стање нужно је дуг процес, који укључује поступак преиспитивања и стављања на тест старих вредности (у овом случају акценат је на родним вредностима). Промена старих родних улога и вредности, или задржавање неких, а преузимање нових родних улога и вредности и њихова употреба у друштву, зависе и од структуралног фактора (важеће друштвене вредности) и од индивидуалног фактора (вредности појединца).⁵⁵ Дакле, економске друштвене промене и заостајање у друштвено-културном развоју неминовно су утицали на положај жена и заостајање у прихватању, или можда боље рећи у примени нових индивидуалних образаца „мушкости” и „женкости” који би се разликовали од традиционалних образаца.

Наклоњеност жена фамилијаристичко-егалитарним вредностима (као што су солидарност, брига о другима и сл.), на прелазу из традиционалног у модерно друштво, нарочито изражена у периодима кризе, може се сматрати избором жена да зарад минималног функционисања система (породице) жртвују лични развој и напредак. С друге стране, може се тумачити као потреба жена да се задрже одређене традиционалне вредности (заједништво, помоћ угроженима) и традиционалне родне улоге (мајка, домаћица), без обзира што се кроз напредак помаљају нове вредности и нови друштвено-прихватљиви образци понашања. Такође, приметно је да је у периоду од почетка друштвене кризе (почетком деведесетих), до данас,

55 Сматра се да су земље у транзицији „прошле и још увек пролазе кроз веома сложене и међусобно повезане процесе ре-традиционализације и ре-патријархализације јавних дискурса и јавног мњења. У периоду опште нестабилности и неизвесности, потрага за сигурношћу у откривању „правих”, „трајних”, „вечних” вредности је најчешће преведена у низ веома конзервативних ставова, који оправдавају сексизам и искључивање различитих облика „Другости”(Благојевић, 2002: 294).

било „сукоба” старих и нових конструката мушкости и женскости (додуше чешће на симболичком него на реалном плану), а и нешто уочљивије у ставовима женске популације.

Разлика у представама о идеалним родним особинама

Промене настале током деведесетих година у друштвеној структури утицале су на промене у ставовима жена и мушкараца о индивидуално пожељним родним особинама. Иако не сматрамо да се само на основу ових података може са сигурношћу тврдити да жене чешће него мушкарци желе да прихвате „модерније” обрасце, резултати неких социолошких истраживања ипак показују одређену тенденцију у том смеру. У том смислу, М. Благојевић сматра да је и на локалном нивоу (регионалном, националном) и на глобалном дошло до „имплозије патријархата”, то јест, да су родни режими промењени, јер је дошло до јачања индивидуализације, кризе модела нуклеарне породице, јачања конкуренције на тржишту, и смањивања разлика између родних улога (Благојевић, 2002:289).

Показатељ нивоа развијености друштва је између осталог и схватање функција и односа између полова (Папић, 1997: 245). Сматра се да се у темељу сваке структуралне диференцијације налазе родне улоге и њихова подела. „Чињеница да репродукција људског живота почива на двополности/двородности људског бића довољна је да укажемо на то да је свака култура ту чињеницу људске природе на много начина 'прерадила' у чињеницу културе” (Папић, 1997: 245). Родна разлика није значајна само да би се организовао однос између жена и мушкараца („природе” и „културе”), већ да би се уредио систем друштвених односа који се заснива на овој разлици.

У том светлу, идеалне мушке и женске родне особине откривају најраспрострањеније ставове, вредности, па и владајуће предрасуде које детерминишу односе у друштву. Кроз слику идеалне жене и идеалног мушкарца, изражава се читав систем вредности који се односи на „поседовање или придавање одређених културних својстава понашања припадника пола (женственост односно мужевност)” (Милић, 2001: 131). Ова слика је у вези са полним идентитетом, који се формира још у детињству. То је процес у коме дечаки и девојчице усвајају особине, вредности, понашања примерена њиховим мушким и женским родним улогама у одређеној култури, а које ће им „помоћи” да касније преузму одговарајуће родне улоге (Рот, 2003: 87, и даље). Тако се у традиционалним друштвима, између осталог, девојчице васпитавају да буду послушне, емотивне, толерантне итд., а дечаки да буду храбри, активни, успешни итд.⁵⁶

У патријархалном моделу полних стереотипа постоји јасна подела на пожељне мушке (маскулине) и женске (феминине) родне особине. Маскулине особине су, рецимо, физичка снага, самосталност, самопоуздање, способност да се преузме ризик, способност за руковођење, активност, храброст, рационалност, заштитничко понашање, а феминине особине су емотивност, верност, нежност, лепота, саосећање, романтичност, способност

56 Као и свако друго понашање, и „женско” и „мушко” понашање такође се уче, па се мушкарци и жене често понашају према очекивањима која поставља култура у којој одрастају и живе. То понашање се не учи само путем награде и казне, већ и тако што дете индиректно усваја одређену родну улогу, имитирајући понашања одраслих (Милић, 2001: 186). Тако се ствара и полна стереотипизација, као производ потребе да се генерализацијама дође до одређеног броја категорија и својеврсног референтног оквира који се користи у односу према супротном полу. С обзиром да полни стереотипи настају у детињству, касније, спољни услови могу допринети томе да се полни стереотипи утврде, утемеље или можда и промене.

да се воли, брига о деци, брига о другима, пожртвованост итд. Од идеалног мушкарца се очекује да првенствено има маскулине особине, а од идеалне жене феминине. Сматра се да је патријархални модел идеалних родних особина настао као резултат поделе родних улога у традиционалним друштвима. У таквој подели јавна сфера је била, на неки начин, првенствено намењена мушкарцима, а приватна женама. Јавна сфера традиционалних друштава била је, најчешће, бременита насиљем и агресивношћу, а већина послова била је везана за пуко коришћење физичке снаге. Отуда су маскулине особине биле изузетно пожељне – као нешто што обезбеђује опстанак и заштиту породице.

Процес модернизације, међутим, довео је до суштинских промена у сфери рада, као и у јавној сфери. Физичка снага престаје бити основни услов опстанка и напретка породице, а насиља и агресивности је све мање у јавној сфери. Уместо снаге и агесије, значај, као вредности, добијају информисаност и комуникативност. То у најразвијенијим друштвима доводи до уобличавања једног сасвим другог модела идеалних родних особина – тзв. андрогиног модела. То је спој мушких и женских особина који одговара захтевима модерног друштва, модерне сфере рада и модерне јавности. „Андрогиност подразумева спој емоционалног и интелектуалног, храбрости и нежности, правичности и милосрђа у исти мах представља и мост којим се премешћује усамљеност која раздваја полаве” (Кандидо–Јакшић, 2001: 15). Реч је о моделу који и од мушкараца и од жена захтева да буду саосећајни, рационални, емоционални, предузимљиви, нежни итд. (Вет, 1974).

Прва истраживања представа о идеалним родним особинама код мушкараца и жена, у развијенијим друштвима, показала су повлачење патријархалног и успон андрогиног модела идеалних родних особина (Gilbert et al., 1978). Временом, патријархални модел је био све мање присутан, а андрогини све заступљенији,

како код жена, тако и код мушкараца (мада је извесна биолошки условљена родна разлика и даље наставила да егзистира; Weinstein et al., 2009). Тако се може поставити теза да процес културне модернизације подразумева и убрзани прелазак са патријархалног на андрогини модел идеалних родних особина.

Каква је, у том погледу, била ситуација у српском друштву? За ову прилику користиће се истраживање из 2001. године, у коме су испитивани ставови опште популације о идеалним родним особинама мушкараца и жена. Реч је о истраживању „Женски покрет, женске групе и организације крајем миленијума у Србији и Црној Гори” (Милић, 2002).

Испитивано је 25 идеалних родних особина, које су подељене у четири групе: 1. Спољашње особине: физичка снага и лепота; 2. Емотивност и вођење бриге: нежност, романтичност, верност, емотивност, саосећање, брига о деци, брига о другима, способност да се воли; 3. Делатне особине: успешност, способност да се преузме ризик, способност за руковођење, активност, самопоуздање, самосталност, рационалност; 4. „понашајне” особине: пасивност, покорност, пожртвованост, агресивност, сексуално искуство, храброст, заштитничко понашање, комуникативност. Испитаници су замољени да оценом од 1 (апсолутно непожељна особина) до 5 (апсолутно пожељна особина) оцене колико свака од 25 наведених особина одговара њиховом схватању идеалног мушкараца односно идеалне жене. Мерење је извршено тако што смо сабрали оцене 4 и 5 и добили табелу социјално пожељних особина код мушкараца и жена за оба пола.

Према процени мушкараца, првих пет социјално пожељних особина за идеалног мушкараца биле су: самопоуздање (95,4%), активност (94,4%), храброст (93,4%), комуникативност (92,4%), брига о деци (92,2%). Мушко

виђење пет пожељних особина идеалне жене обухватало је: самопоуздање (94,6%), успешност (93,2%), активност (93,2%), брига о деци (92,4%) и самосталност (91,2%). По процени жена, првих пет социјално пожељних особина за идеалног мушкарца биле су: брига о деци (97,8%), способност да се воли (92,3%), нежност (89,3%), верност (88,6%), комуникативност (86,9%). Идеалну жену, по самим женама, требало би да краси: брига о деци (96,6%), способност да се воли (94,8%), самопоуздање (94,4%), комуникативност (93,6%) и самосталност (91,6%).

На први поглед, андрогини модел идеалних родних особина био је присутан и у налазима овог истраживања. Мушкарци су и од жена и од мушкараца очекивали да буду активни, самопоуздани, те да брину о деци; а жене су код оба пола цениле комуникативност, а код свог самосталност. Ипак, већ на нивоу првих пет рангираних пожељних особина може се уочити и важна разлика код мушкараца и жена, која постоји у нашем друштву, у схватању идеалних родних особина. Мушкарци, наиме, најпре далеко више цене активност мушкараца, као типичну маскулину особину, него што је случај код жена. Док 94,4% мушкараца активност види као пожељну особину идеалног мушкараца, то жене раде у неких 73,9% случајева. С друге стране, жене код идеалног мушкараца, више вреднују као пожељне тзв. феминине особине, пре свега способност да се воли, нежност и верност. Код мушкараца, међутим, способност да се воли је мање важна идеална особина за мушкараце (88,1%) од способности да се руководи (90,2%) и способности да се преузме ризик (90,6%), а верност и нежност су тек на 17. и 18. месту пожељних особина (са свега 68,3% и 67,4% процената највиших оцена).

Такође, ово истраживање је показало да српски (и црногорски) мушкарци и даље изузетно цене физичку снагу, као идеалну мушку особину – док жене ту особину не вреднују превише, и стављају је далеко испод мушке ле-

поте, као пожељне особине. Чак 81,9% мушкараца, у овом истраживању, оцењује физичку снагу као важну особину за мушкарца, док то чини свега 18,2% жена. Ово истраживање је показало да мушкарци у Србији и Црној Гори чак и од жена очекују да поседују физичку снагу (80,5%), док то жене саме од себе очекују у далеко мањем степену (30,5%). Очигледно, мушкарци се и даље држе традиционалног очекивања да и жена мора обављати физички тешке послове и зато треба да буде снажна и издржљива. Насупрот томе, лепота је за 65,8% жена веома пожељна особина за мушкарца, док сами мушкарци сматрају да је та особина за мушкарца важна у свега 29,5% случајева.

Ова разлика у схватању значаја физичке снаге код мушкараца и жена у нашем друштву показује колика је још увек била снага патријархалног модела код наших мушкараца. У патријархалној култури, наиме, као што смо већ рекли, изузетно је заступљено схватање да мушкарац треба да буде физички јак и снажан. У традиционалном друштву мушкарац једноставно мора да обавља тешке физичке послове, због чега је потребно да буде јаке конституције. Насупрот тога, лепота је била резервисана пре свега за жену, док се од мушкараца она није очекивала. Систем вредности се, међутим, у модерном друштву променио. Физичка снага више није толико неопходна за елементарно преживљавање, док се критеријум лепоте, као пожељне особине, у многоме проширио и на мушкарце. У случају овог истраживања видимо како су ту чињеницу жене у Србији и Црној Гори одлично разумеле, док мушкарци и даље задржавају старе, патријархалне родне стереотипе.

Слична разлика у схватању идеалних родних особина постоји и када су у питању особине као што су храброст, способност за руковођење или заштитничко понашање. Тако је способност за руковођење за наше мушкарце много важнија особина идеалног мушкараца

(90,2%), него што то оцењују наше жене (69,1%). Слично је и код особе која је описана као „способност да се преузме ризик”, коју, за идеалног мушкарца, као неопходну истиче 90,6% мушкараца и свега 57,5% жена. Ова разлика је такође последица задржавања патријархалног модела код српских и црногорских мушкараца.⁵⁷ Истраживање одлично рефлектује задржавање таквог начина размишљања код мушкараца. И храброст као особину идеалног мушкарца такође су сами мушкарци у овом истраживању стављали на највише место (93,4%). Они су је чак очекивали и од жена (90,6%). Насупрот томе, жене су је, као идеалну особину за мушки пол, стављале на дно лествице (63,4%), мада су је цениле кад је реч о пожељним женским особинама (80,0%).⁵⁸

57 У традиционалном друштву, наиме, мушкарци су ти који су руководили неком групом људи или решавали питања од значаја за заједницу, баш као што су традиционално руководили и организовали послове од важности за породицу. Руководећа места увек захтевају борбеност, хладнокрвност, агресивност, па и спремност на ризик. Стога су такве особине биле резервисане првенствено за мушкарце. Жена је могла да „руководи” само женским пословима, у којима ризик практично да није постојао, па се од жена, у патријархалним друштвима, очекивало да „воле” стабилност и сигурност, а да избегавају сваку врсту ризика.

58 И ово се једнако може објаснити задржавањем патријархалног модела код наших мушкараца. Традиционална култура је, наиме, војничко-ратничка, и у њој је храброст веома цењена особина. Зато се код мушкараца пре свега ценила храброст показана у рату, у одбрани најближих и земље. У модерном, индустријско-комерцијалном друштву, међутим, тако схваћеном концепту („мушке”) храбрости не придаје се особито велики значај. У модерним друштвима, за постизање високог положаја или моћи у друштву, много су пожељније особине, рецимо, социјална интелигенција или добра информисаност. Због тога жене у САД, како показују најновија истраживања, код мушкараца далеко више цене способност да се воли (скор 4,81), па и постојање смисла за хумор (4,48), него храброст (3,91; Weinstein et al., 2009).

Заштитничко понашање се, такође, у истраживању пожељних родних особина у Србији и Црној Гори, показало као изузетно важна особина за мушкарце. Ово је случај и када је реч о њима самима (87,9%), али и када је реч о женама (83,7%). Насупрот томе, жене заштитничко понашање далеко мање виде као важну особину мушкараца (40,6%), али и жена (53,2%). И ова разлика се да објаснити диспаратним моделима пожељних родних особина.⁵⁹ Сличне разлике добијене су и у погледу осећајности, као пожељних образаца понашања. Тако је, рецимо, романтичност особина идеалног мушкараца коју сами мушкарци веома мало цене (свега 53,4%). Треба рећи да чак и код жена мушкарци не воле претерано ову особину (67,5%). Насупрот томе, жене у чак 79,0% ову особину сматрају пожељном код идеалног мушкараца, а у 74,0% и код идеалне жене.

Романтичност као особину идеалног мушкараца или жене треба поредити са рационалношћу, као пожељном особином. Тако мушкарци и од мушкараца и од жена очекују да буду далеко више рационални него романтични. У 80,7% случајева мушкарци су рационалности дали високе оцене, када је у питању идеалан мушкарац, што је далеко више од 53,4%, колико њих цени романтичност. Рационалност је код мушкараца цењена и у 81,8% случајева када су у питању жене (опет више него романтичност, која је заступљена са 67,5%). Жене би, међутим, код муш-

59 Заштитничко понашање је, наиме, потпуно у складу са традиционалним схватањем родних улога, где је мушкарчева одбрана и заштита жене и деце кључна за преживљавање породице. Мушкарац је своју породицу штитио првенствено физички, а жена социјално. У модерном друштву, међутим, послове заштите обављају друштвене службе: физичку заштиту полиција и обезбеђење, социјалну разне социјалне службе. Отуда, заштитничко понашање је данас више одлика патерналистичког менталитета него функционалног и рационалног понашања.

карца више волеле романтичност (79,0%) него рационалност (74,2%), мада код сопственог рода више цене рационалност (80,3%) него романтичност (74,0%).

И нежност као мушка особина високо је рангирана код жена (89,3%), док је код мушкараца она на 18. месту (67,4%). Насупрот томе, нежност се као женска особина и код мушкараца и код жена слично цени (мушкарци 84,6%, жене 89,4%). И емотивност жене више цене него мушкарци. За мушкарце, емотивност је цењена особина код мушкараца у 60,6% случајева, а код жена у 73,8%, док је код жена емотивност цењена код мушкараца у 82,9% случајева, а код жена у 79,3%. И ставови полова о саосећању као особини су такође различити. Жене мисле да саосећање треба да буде једнако заступљено и код мушкараца и код жена (79,7% и 78,4%), а мушкарци да је саосећање особина пожељнија за женски (74,3%), него за мушки пол (61,9%). И ово разликовање резултат је традиционалне слике пожељних родних особина, која жену првенствено види у приватној сфери. По патријархалном моделу, тек у сфери приватности саосећање, као део бриге о потребама свих чланова породице, постаје суштински важна карактеристика. За мушкарце је, међутим, резервисана јавна сфера, у којој нема саосећања, већ преовлађују оштра такмичења и беспопштена конкуренција.

Уопште, традиционална подела родних улога по принципу рационални мушкарац – емотивна жена, последица је различите заступљености у патријархалним друштвима мушкараца и жена у јавној и приватној сфери. Док је јавна сфера, у којој су мушкарци били већином учесници, област у којој се не комуницира путем емоција, са друге стране, у приватној сфери, емоције су биле пожељне у свим облицима односа. Ове родне разлике неговане су још од детињства, тако да се девојчицама није бранило да слободно испољавају емоције, док су се дечаци у том погледу рестриктивније и строжије васпи-

тавали. Емоционалност мушкарца била је прихватљива само у породици, али и ту до одређене границе (пошто би интензивно показивање осећања довело до губитка ауторитета традиционалног мушкарца). Са друге стране, пошто је примат у доношењу одлука, како у породици тако и шире у друштву, припадао мушкарцима, то је рационалност код одлучивања и понашања такође везана за идеалне родне особине мушкараца. Ове стереотипе су мушкарци, како је показало ово истраживање, и даље задржали, док су жене испољиле далеко већу меру еманципације и прихватања андрогиног модела пожељних родних особина.

Коначно, значајне разлике у оцењивању важности појавиле су се и и када је реч о верности, као пожељној родној особини. Њу жене стављају на високо, 4. место међу пожељним особинама мушкарца, са 88,6% високих оцена, док је мушкарци стављају на 17. место пожељних мушких особина, са 68,3% високих оцена. Женску верност, међутим, мушкарци много више цене, дајући јој високе оцене у 82,8% случајева, слично као и саме жене (80,6%). Истражујући ставове адолесцената Маја Кандидо-Јакшић је дошла до сличних закључка када је реч о стереотипним ставовима мушкарца о значају женске верности (Кандидо-Јакшић, 1995: 153). Ауторка такав став повезује са традиционалним схватањем брака по коме је он ретко био израз љубави, већ породична и друштвена обавеза из економских разлога и због добијања потомства. По њој, инсистирање на женској верности и стварање осећаја грешности је, кроз историју, био начин да се сузбије сексуалност жене и да се жене држе у покорности.

И доиста, верност је особина која је, у традиционалном систему вредности, била повезивана првенствено са женским полом. Жене су васпитаване да је верност најузвишенија женска особина. Целокупан однос мушкарца

према жени и њен положај зависили су од њене верности. Стога је у традиционално-патријархалној култури постојао двоструки морал: један за жене, други за мушкарце. Код жена је подстицана верност као показатељ њиховог морала, а неверност је најоштрије осуђивана. Жена је усмеравана на однос са само једним мушкарцем, и то искључиво у званичном браку. Насупрот тога, мушкарцима је толерисан већи број жена, истовремено или у низу, при чему је тај број показивао њихову моћ и мушкост. У модерном систему вредности, међутим, напушта се идеја да је верност особина првенствено резервисана за женски пол, већ се од партнера очекује реципроцитет, тако да се сматра да и мушкарци, као и жене, у једнакој мери треба да буду верни. Ово модерно схватање жене више прихватају него мушкарци, који се и даље држе старог, патријархално-маскулиног модела пожељних родних особина.

Све у свему ово истраживање (2001) је јасно показало да се наше друштво налазило на прелазу од патријархалног ка модерном типу заједнице. Стари полни стереотипи још увек су присутни, али и андрогини модел родних особина све више се шири. Утврђено је, несумњиво, да је код мушкараца знатно више заступљен патријархални модел идеалних родних особина, а код жена андрогини. Андрогиност се показује као важан фактор у трансформацији традиционалне патријархалне породице у модерну. Међутим, патријархална подела родних улога и даље преовлађује код мушкараца, док жене теже андрогином моделу, у коме се динамички комбинују „мушке” и „женске” пожељне особине. Жене у Србији и Црној Гори преузеле су све оне важне „мушке” особине од значаја за јавну сферу, задржавајући важне „женске” особине, од значаја за приватну сферу. Већина мушкараца, међутим, и даље се идентификује са традиционалним, „супериорним”, мушким улогама и типично патријархалним моделом

понашања, који подразумева дистинкцију и дистанцу пожељних маскулиних и фемининих родних особина, тако да мушкарцима припада доминација у јавној сфери, док је за жене резервисана првенствено сфера приватности.

Културно заостајање и структура моћи

Очигледно је да, посматрано из угла родних очекивања, постоји значајна разлика између два елемента културног система нашег друштва. Један сегмент система – по својим културним карактеристикама, односно по прихватању и заступању модерног система вредности – је „модернији“, док је други „традиционалнији“, односно, и даље задржава део културних карактеристика старог (традиционалног) система вредности.

Актери који попуњавају привилегована места у структури моћи неког система теже прихватају промене тог система због којих они губе привилеговане аспекте свог положаја. Насупрот томе, актери у систему који су били негативно привилеговани, брже прихватају оне његове промене којима се легитимишу нови односи унутар система. То се првенствено огледа у инерцији система вредности код некада привилегованог сегмента структуре, и брзог прихватања новог система вредности код некада подређеног елемента структуре.

Родне улоге у патријархалном моделу друштва биле су распоређене тако да су перпетуирале структурално произведену хијерархију.⁶⁰ Промена у друштвеној

60 „Принцип инфериорности и искључења жене“, писао је о томе Бурдије, „који митолошко-обредни систем (традиционалног друштва – А. В) потврђује и проширује тако да од њега прави принцип поделе свих светова, није ништа друго до фундаментална дисиметрија између субјекта и објекта, делатника и средства, која се успоставља између мушкарца и жене на терену симболичких размена, однос производње и репродукције, чији је централни диспо-

структури, до које је дошло у процесу модернизације, пореметила је такву хијерархију. Економска и политичка модернизација, као и модернизација образовања, које су постепено доводиле до све већег укључивања жена у сферу рада и јавности, нарушиле су традиционалне односе моћи између полова. Жена је, у све више аспеката, престајала да буде „пасивно лице”, „објект”, „пратилац” и „тихи помоћник” јединог, системски привилегованог, агенса друштвених догађања (тј. мушкарца), постајући и сама агенсом збивања и промена. Свесна нових околности и нових функционалних очекивања, жена је, у нашем, транзиционом типу друштва, брже вредносно признала и прихватила значај ове промене. Брже је од мушкарца усвојила нов, „модернији“ систем вредности, који почиња на индивидуализму, нормативној равноправности, реципроцитету и постигнућу.

Насупрот ње, мушкарац је у јавној сфери и у сфери рада у много чему изгубио оно привилеговано место које је раније имао. По инерцији ствари веровао је да се могу сачувати и стари односи доминације и у сфери партнерства и породице. Док се слика родних очекивања код жене делимично променила, мушкарац је махом задржао старе, традиционалистичке погледе на „идеалног мушкарца” и „идеалну жену”. Ти погледи су део једног система вредности који се у нашем друштву, у великој мери, очувао све до данас.

зитив брачно тржиште, а које су темељ сваког друштвеног поретка” (Бурдије, 2001: 61).

Петта глава
СОЦИО-ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ
ФЕМИНИСТКИЊА

Намера нам је била да ближе сазнамо ко су феминисткиње, какве су њихове животне и радне биографије и шта подразумева бити феминисткиња у српском друштву. Желели смо да утврдимо њихово друштвено порекло на основу више показатеља: доб, класно/слојно порекло; етничко порекло и национално опредељење; урбано/рурално порекло; образовни ниво; брачни статус, породични статус; професионални статус; материјално стање, итд. Занимало нас је да ли постоје неке посебне социо-демографске особености феминисткиња, и да ли се оне могу повезати с неким специфичностима у политичким ставовима. Јесу ли жене које потичу из средњег и вишег друштвеног слоја наклоњеније либералном феминизму, а жене из сиромашнијих слојева наклоњеније радикалној или социјалистичкој струји феминизма.

Обављен је разговор са 30 феминисткиња. Утврдили смо да *већина феминисткиња потиче из средње и више друштвеног слоја*. Утврдили смо и постојање везе између *старијих и младих генерација и јачине опредељења за одређену идеолошку струју* унутар феминизма. Такође, утврђена је веза између *хомосексуалне оријентације и опредељења за радикалну феминистичку струју*. Посебно бих истакла да је диверсификација у опредељењу феминисткиња за различите феминистичке струје уочена међу феминисткињама старије генерације, где су заступљене све три ос-

новне феминистичке политичке опције – социјалистичка, радикална и либерална.

У узорку је искристалисана подела на феминисткиње које се не опредељују ни за једну посебну феминистичку струју, и оне које се опредељују за одређену струју и то изјашњавање подупиру разлозима и ставовима. Дистинкција је, такође, присутна међу испитаницама старије и млађе генерације феминисткиња. Наиме, припаднице старије генерације феминисткиња нешто чешће се опредељују за одређену феминистичку струју, док млађе генерације феминисткиња чешће наводе да не могу да се определе.⁶¹

У узорку су заступљене феминисткиње различите старосне доби. У старију генерацију сврстала сам феминисткиње које су учествовале у јачању и оснаживању феминизма од седамдесетих година 20. века, а неке од њих су учествовале и на конференцији *Друи-ца жена* (1978).⁶² Један део ових жена је престао да се активно баве феминизмом осим у спорадичном облику учествовања на предавањима о феминизму или на промоцијама књига чије теме су феминизам и родна равноправност. Феминист-

61 Један од разлога може бити и снажнији уплив идеологија, као и значај који су се придавао идеолошком приклањању у претходном (социјалистичком) периоду у бившој Југославији. Са кризом вредности и идеологија, крајем 20. века, као и мноштвом нових (постмодерних) феминистичких струја очекивано је да међу припадницама млађе генерације феминисткиња има више оних које наводе да су феминистичке оријентације флуидне, да се могу мењати, и да су данас „на сцени” *феминизми*, а не једна доминантна струја феминизма, те да су такве околности пожељне за феминизам и феминистичко деловање.

62 Приликом разговора старије генерације феминисткиње су често истакле ову Конференцију као битну за феминистички покрет у бившој Југославији (Србији) и њен значај за развој феминизма у будућности. Међу феминисткиња које су биле учеснице ове конференције има и оних које су и до скоро биле активне.

киње старије генерације рођене су крајем тридесетих, четрдесетих и педесетих година 20. века. Феминисткиње млађе генерације рођене су седамдесетих и осамдесетих година 20. века, оне рођене седамдесетих већ су активно учествовале у феминистичком покрету током деведесетих година, док су се оне рођене осамдесетих укључиле у феминистичко деловање после 2000. године.⁶³

У узорку феминисткиња су жене различитог брачног и породичног статуса. Међу испитаницама има удатих жена које немају деце, или имају једно или више деце, испитаница које су разведене (са или без деце), испитаница које живе у ванбрачној заједници (хетеросексуалној или хомосексуалној), као и испитаница које нису удате и немају децу или су удовице. Превелика дисперзија различитих облика брачно-породичног стања у нашем узорку онемогућава да се са сигурношћу одреди профил просечне феминисткиње у Србији, али ће се из интервјуа видети да лична историја свакако утиче на идеолошко опредељење феминисткиња.

Већина наших испитаница, феминисткиња, *рођена је и одрасла у урбаним срединама*, као што су Београд и други градови република бивше СФРЈ (Београд, Сарајево, Никшић, Марибор, Нови Сад). Очеви феминисткиња у великој мери су имали *високо образовање* (међу њима има и очева испитаница који су били доктори наука), а провели су радни век као *стџручњаци*. Нешто ређе су за-

63 У нашем узорку су жене које су биле веома активне у другом таласу феминизма, феминисткиње рођене шездесетих и седамдесетих година које памте период социјализма и „пионирских марама” и прослава Дана жена, а које су се активирале посебно током деведесетих година; ту су и жене које су се, у већини упознале са женским друштвеним ангажманом и феминизмом након 2000. године, и које су генерација жена рођена крајем седамдесетих и осамдесетих година прошлог века. Једна испитаница је као веома млада била чланица СКОЈ-а, а након рата је учествовала у комисијама које су на посредан начин имале утицаја на положај жена у Југославији.

ступљени очеви са средњом школом, који су током радног века обављали занимања као што су службеник или техничар. Посебно нас је интересовало образовање и занимање мајки, пошто се сматра да је однос мајка-ћерка важан за настанак или репродуковање ставова о женској равноправности у друштву. Утврдили смо да су мајке, како наше саговорнице тврде, биле веома *самосвесне и снажне особе* у породици, у којој се није осећала потчињеност мајке у односу на оца. Део испитаница сматра да је за њихов каснији феминистички ангажман било пресудно управо то што су одрасле у породицама у којима је равноправност полова била заступљена од раног детињства. Занимљиво је да је неколико испитаница навело, поред снажног утицаја мајки, и *утицај баба*, по мајчиној или очевој линији, као и других храбрих, образованих, самосталних, аутономних и снажних жена из околине – рођака са мајчине или очеве стране. Неке од преткиња биле су у младости сифражеткиње, или припаднице СКОЈ-а, активне у НОБ-и и чланице АФЖЈ.

Према образовању, већина феминисткиња су жене које су *завршиле факултетне* различитих усмерења, углавном друштвено-хуманистичких наука. Саговорнице су навеле да су студирале: психологију, филозофију, социологију, право, медицину, биологију, политичке науке, режију, уметност. Неколико саговорница има титуле магистра и доктора наука, и то углавном испитанице које су из академског миљеа, а њихов феминистички ангажман се, претежно, одвија кроз деловање на факултетима. Две испитанице су навеле да ускоро треба да дипломирају. Већина феминисткиња потиче из породица где су оба родитеља били високообразовани, а посебно се истичу мајке испитаница или друге утицајне рођаке које су, како наводе испитанице, биле образоване „за оно време”.

У нашем узорку највише је феминисткиња које су *запослене у јавном сектору*, као и оних које су тамо биле

запослене, али су током радне каријере *йочеле да раде у цивилном сектору* (женске групе и организације). То је случај са женама које су након масовних отпуштања жена из државних предузећа, током деведесетих и после 2000. године, остале без посла, а потом остале да раде у женским НВО. Неколико феминисткиња навело је да никада нису ни биле запослене у јавном сектору, те да им је *йрво и једино зайослење у женској НВО*.

Већина наших испитаница рођена је у Србији, а има и испитаница које су рођене и живеле у бившим југословенским републикама (Босна и Херцеговина, Црна Гора, Словенија, Хрватска). То је, углавном, случај са старијом генерацијом феминисткиња у узорку. У узорку има, у нешто мањој мери, испитаница које су из мешовитих бракова, затим испитаница које су наводиле да имају словеначко, јеврејско, црногорско, хрватско, бугарско, чешко и грчко порекло са мајчине или очеве стране. Када је у питању национално опредељење, испитанице можемо поделити у три групе: 1. оне које се декларишу као „антинационалисткиње“ и не желе да се изјасне; 2. оне које се изјашњавају као Српкиње, Југословенке, Јеврејке, Црногорке; 3. припаднице старије генерације, које потичу из мешовитих бракова, а које се изјашњавају као Југословенке.

Приликом изјашњавања о националној припадности део саговорница имао је изражену потребу да истакне свој став о национализму, којим су објашњавали своје опредељивање за „југословенство“ или за етничку неутралност:

– „Не, апсолутно, ја сам антинационалисткиња (...) Ја сам одгајана у породици мултинационалног порекла, и код нас је национализам био раван шовинизму, то је сматрано као велика опасност и као неко велико зло. Кад је овде почело то крајем осамдесетих, ја сам се ужасно уплашила, и, нажалост, испало је с разлогом ” (И2, 63 године, не опредељује се за струју).

– „Алергична сам на национализам, мислим да он заправо ради баш против жена, успешно и интензивно. Уопште та идеја да припадаш негде, да то баш као мора и да је то твој идентитет... Никако не волим ту врсту легитимације, мени лично не прија. Ја сам дете из мешаног брака, али некако тако смо васпитани (...) Моји родитељи, нико од њих није националиста, мада и у мешаним браковима то може да се деси.” (И25, 40 година, не опредељује се за струју).

– „Оно што је најбитније у целој овој причи је то што смо имали деведесете, када смо крахирали као друштво, и тај национализам је оно што нас је уназадilo ја мислим бар један век. Имамо и неофундаментализам, појавиле су се религија и црква као доминантни мислиоци о томе како жена треба да живи и шта жене треба да раде, који утичу на стварање правила и закона, писаних и неписаних, и мислим да је то било кључно” (И3, 61 година, социјалистичка струја).

– „Морам ово да кажем, мој лични став је да не може бити феминисткиња она која није антинационалисткиња, ... која није антирасисткиња ” (И12, 58 година, левичарка).

* * *

На основу података из нашег истраживања можемо да кажемо да су феминисткиње у нашем узорку старости између 30 и 80 година, високообразоване, запослене, пореклом из средњег слоја, у већини атеисткиње. Велике део феминисткиња запослен је, или је био запослен, у *јавном сектору* (од 30 испитаница, 12 је навело да су запослене или су биле запослене у јавном сектору, а сада су у пензији – њих осам), а значај удео припада и онима који су из јавног сектора прешле у женске НВО или у приватни сектор (девет испитаница). Такође смо утврдили да су углавном припаднице *средње класе* или *више средње класе*.

Шеста глава

СТАВОВИ ФЕМИНИСТКИЊА О ФЕМИНИЗМУ И ПОЛОЖАЈУ ЖЕНА У СРБИЈИ

У овом поглављу се излаже како феминисткиње перципирају свој феминистички ангажман, како дефинишу феминизам и да ли се опредељују за одређену феминистичку струју. Затим, разматрају се ставови испитаница о: политици, религиозности и цркви, сексуалности, положају жене, политичком непријатељу, визији жељеног друштва.

С обзиром на обим емпиријске грађе коју сам прикупила кроз интервјуе, податке сам интерпретирала тако што сам питања, тамо где је то било смислено, повезивала у тематске целине. Приликом разговора испитанице су често коментарисале појаве кроз примере из свог живота, а била је и видљива преданост испитаница анализи оног „некад” и овог „сада”, кроз детаље из животне и радне биографије саговорница. Трудила сам се да током разговора не прекидам мисаони ток испитаница, због тога су интервјуи често трајали дуго, некад и два-три сата. Неколико испитаница је желело да се поново састанемо и разговарамо. Међутим, то је делимично мењало и структуру постављања питања, јер се дешавало да испитанице самостално одговоре на неколико питања у једном одговору.

Мотиви за бављење феминизмом, схватање феминизма, феминистичке струје

У оквиру ове тематске целине анализирао сам одговоре испитаница на питања: упознавање са феминизмом

и мотиви за бављење феминизмом; дефиниција феминизма; да ли се изјашњавате као феминисткиња; да ли се опредељујете за неку феминистичку струју (марксистичку/социјалистичку, либералну, радикалну или др.)

На питање *Која је Ваша дефиниција феминизма* феминисткиње су, у нашем истраживању, као што ћемо видети, дале различите одговоре. Ту су, најпре, општи одговори – да је феминизам борба за бољи положај жена у друштву, али и одговори који се тичу *идеалног* феминизма – који праве разлику између онога што феминизам данас јесте, и онога што би требало је да буде. Неколико саговорница је истакло да су донекле разочаране трансформацијом који је феминизам доживео. Ипак, већина њих сматра да је феминизам допринео њиховом личном развоју и не осећају жаљење због тога што њихов феминистички ангажман често није награђен, видљив и друштвено признат, онолико колико би феминисткиње желеле.

Старија генерација феминисткиња је, у већини, до првих сазнања о феминизму дошла кроз учешће у активностима у Студентском културном центру у Београду. Неколико испитаница су, шездесетих и седамдесетих година 20. века, имале прилике да путују у иностранство, одакле су доносиле занимљива феминистичка штива другог таласа феминизма. Ту су и жене из академске средине које су биле учеснице студентског протеста 1968. (’68-осмашице, анархисткиње, Нова левица). Неке су живеле у иностранству и упознале се са деловањем феминистичког покрета у САД, Италији, Француској. Све интервјуисане феминисткиње старије генерације истичу Конференцију „*Друи-ца жена*“ (Београду, 1978) као битну за формирање феминистичке свести. Ту су и радионице, трибине и први феминистички теоријски радови (тематички часописима, први феминистички магистарски радови и докторске тезе).

Све испитанице из нашег узорка изјашњавају се као феминисткиње, али док неке од њих феминистички иден-

титет стављају на прво место, има испитаница којима је феминизам само део идентитета – оне себе виде и као стручњакиње за различите друштвене области (филозофију, право, политикологију, социологију, уметност). На питање *Да ли се изјашњаваише као феминисткиња* једна испитаница старије генерације даје занимљив одговор:

– „Раније је било кључно питање – изјашњаваш ли се као феминисткиња, па се обично цитира онај класични одговор: 'ја нисам феминисткиња, али'... Дакле 'али'... А дотична особа – жена заправо има феминистичке ставове. Али, у глави има један стереотип о феминисткињама који их приказује у негативном светлу и зато не жели да буде тако етикетирана. Та схема је важила и за оне друге, које кажу: 'не, ја нисам феминисткиња, не дај боже' итд. Оне би обично биле сврставане у неки десни, конзервативни корпус, чији је основни став је да се мушкарци и жене разликују и да треба да се разликују, да жена има своју улогу а мушкарац своју улогу, да су те улоге природно дате итд.

– „Међутим, ја бих Вам скренула пажњу на оно што се данас дешава на феминистичкој сцени. Многе жене које су се изјашњавале као феминисткиње када то није баш било прихватљиво – многе од нас су имале проблема у напредовању и каријери, то су била десна скретања, то је био 'буржоаски увоз' – многе од нас се данас суздржавају да се изјашњавају као феминисткиње и то је нови феномен на женској сцени.”

– *Здої чеїа?*

– „Многе од тих феминисткиња које су припадале, условно речено, изворном покрету, одбијају да се изјашњавају као феминисткиње због тога што се након тога, а нарочито после рата, када је бити феминисткиња постало профитабилно, када се на основу тога могао добити новац од донатора, а када су нагло постале феминисткиње оне које не само да нису биле са нама раније,

него су биле на супротној страни и лоше писале о нама у новинама, учествовале у избацивању из Партије... Данас постоји тенденција ревизије, редактуре историје нашег покрета, радије бих говорила о прогресивном женском покрету него о феминизму... У једном периоду било је стратешки важно изјаснити се као феминисткиња и то је било и оружје борбе, била сам прва која је рекла именујте себе тим именом (феминисткиња – А. В.), не плашите се, јер ако се будете плашиле подлежете патријархалном моделу и разумевању тога као нечег лошег.” (И 14, 71 година, социјалистичка струја).

Иста саговорница описује какав је значај имала конференција „Друї-ца и жене“:

– „Без лажне скромности могу да Вам кажем да је то био херојски подухват, ма како да се то нама (учесницама – А.В.) чинило као перформанс, као нека забава, као хепенинг, па смо позвале жене из Италије, Немачке, Француске, да дођу, те феминисткиње, усред социјализма. Срећом, па се власти нису одмах досетиле о чему је реч, ма како нам је то учинило живот лепшим и веселијим, али ипак је то био велики подухват. (...) А *Друї-ца* је била резултат укупне глобалне социјално-политичке климе, јер је то доба нових социјалних покрета, а неофеминизам је најјачи међу тим покретима и највише је оставио трага у култури, епистемологији, филозофији, социологији, у књижевној критици, ма у свему, и он је (неофеминистички покрет – А.В), наравно, био повезан са тим покретима, са еколошким, са антинуклеарним, атимилитаристичким...“

На питање *Ваша дефиниција феминизма?*, феминисткиње су дале разнолике одговоре. Тако, једна феминисткиња каже:

– „Једна од одредница је да је то покрет против свих врста дискриминације. И ми знамо да су жене вишеструко маргинализоване, односно вишеструко дискримини-

сане. Тако да ми, кад говоримо о женском покрету, увек мислимо на не само *нас* као што сам ја – бела жена из центра града Београда, главног града, него на жене које су активисткиње а које су Ромкиње, на жене активисткиње са инвалидитетом, оне које су из малих места итд.” (И9, 57 година, радикална струја).

Неке испитанице дају дефиниције кроз истицање различитих облика феминистичког деловања.

– „То је једна врста покрета или активности која је усмерена ка побољшању свакодневног живота жене, и то у свим сферама друштва.” (И25, 40 година, не опредељује се за струју).

– „Постоје двије дефиниције феминизма које се мени допадају, једна је дефиниција бел хукс⁶⁴ – да феминистичка политика не подразумева само процес за побољшање положаја жена, него производи моделе солидарности са свима који су обесправљени – као што су, на пример, Ромкиње, лезбејке итд. [...] Друга дефиниција феминизма је – наравно, нема нечега што је универзални идентитет жене, и када сад на том универзалном упишеш разлике, као што су Ромкиња, старија жена, лезбејка, онда схваташ да нема тог женског универзалног идентитета који ће покривати сву разноликост женске егзистенције и искуства [...]. И оно што је Џудит Батлер рекла, да је феминистичко увек политичко, то је једна од дефиниција” (И15, 35 година, не опредељује се за струју).

Део феминисткиња истиче хумано лице феминизма као борбу против свих облика неправде и дискриминације у друштву. Ево једног таквог одговора:

– „Феминизам се суштински бави неправдом у друштву, а којој су, колико год људи не хтели да признају, жене изложене. Жене су вишеструко изложене и као при-

64 Афро-америчка феминисткиња бел хукс је ауторка која своје име и презиме пише малим словима.

паднице различитих етничких група, и као припаднице сексуалних мањина итд. Некад не знам да ли смем да тврдим да је та родна дискриминација прадискриминација, али некад ми се чини да је тако, и да је била добро вежбалиште за остале врсте дискриминација.” (И21, 35 година)⁶⁵.

Међу саговорницама има и оних које тврде да није битно дати прецизну дефиницију феминизма и да он не треба да прима различите помодарске облике, већ да феминизам подразумева одређени минимум вредности:

– „По мени је феминизам – феминизам, и постоји базични минимум вредности које апсолутно свако ко за себе каже да је феминисткиња или феминиста, без обзира да ли је жена или мушкарац, мора да носи са собом и мора то да живи. А то подразумева супростављање дискриминацији и маргинализацији свих који су другачији, супротстављање националистичком моделу, расизму, фашизму, значи свему што је милитаристичко... Ја никада не кажем *феминизми* јер је по мени феминизам један и обухвата све ово што сам навела.” (И16, 35 година, не опредељује се за струју).

Чест одговор на питање шта је феминизам био је да је он отпор патријархату, као и свим облицима насиља и ауторитарности. Феминистичко деловање се види као тежња друштвеној хармонији и могућности коегзистенције свих друштвених актера – без обзира на њихову класну, расну, националну и религиозну припадност, сексуалну оријентацију, политичке ставове и др. Ево пара карактеристичних одговора:

– „Ја сам дуго употребљавала дефиницију да је феминизам сваки отпор ауторитарности, патријархату и насиљу.” (И27, 65 година, анархистичка струја).

65 На питање да ли се опредељујете за неку феминистичку струју ова испитаница је одговорила: „Ја бих дефинитивно за себе рекла да нисам либерална феминисткиња, већ да припадам тим левичарским (феминизмима – А. В.), ја бих волела за себе да мислим да сам анархосајбер феминисткиња”.

– „За мене је феминизам не само изједначавање шанси у друштву, мушкараца и жена, него разбијање свих патријархалних табуа односно целе патријархалне конструкције. И ја ту укључујем, наравно, и мушкарце.” (И2, 63 године, не опредељује се за струју).

Промена патријархалног система и родних улога, одговор је који се у теорији може сврстати као израз радикалног феминизма (Millet, 1970; Firestone, 1972). Један од разлога због чега жене избегавају да се изјасне као феминисткиње вероватно је и утисак о феминизму као тврдој, нетолерантној и мизоандричној идеологији. Овакав став често заступају жене које су успешне, али не желе да улазе у идеолошке конфликте, поготово не по родној основи. С друге стране, феминисткиње често немају разумевања за друге жене које се тако не изјашњавају, али које ипак разумеју важност борбе за женска права и равноправнији положај жене у друштву. Саме феминисткиње сматрају да је негативан став жена о феминизму првенствено последица женског незнања.

Једна испитаница ипак тврди да је феминизам *добројудна* политичка идеологија, јер има идеологија које теже тоталитаризму, али да то није случај с феминизмом:

– „Феминизам је једна од политичких идеологија, али оно што га разликује од осталих политичких идеологија то је да је феминизам идеологија која никада није наносила зло. И они који су је спроводили нису чинили неком другом зло“ (И26, 41 година)⁶⁶.

Међу феминисткињама има оних које у одговорима наглашавају повезаност феминистичког покрета и других социјалних покрета:

66 На питање да ли се опредељујете за неку струју испитаница је навела: „Не бих могла да кажем којој струји припадам. Некој комбинацији између либералног и постфеминизма или структуралистичког феминизма. Мислим различитих, у различитим ситуацијама.”

– „Наш феминизам је увек био јако повезан са свим социјалним покретима од свог почетка до данас... све, затим, организација, женске мреже, па из женске мреже произилази женски покрет. Те мреже су различите, ми имамо пуно мрежа, имате жене у политичким странкама, жене у синдикатима, онда женске невладине организације, па мреже против насиља над женама, против сиромаштва...па ЛГБТ, па инвалиткиње, жене из мањинских група, Ромкиње и друге, све су то разне мреже које заједно чине један покрет” (И1, 72 године, марксистички феминизам са симпатијама према анархизму).

„Ја не могу ни да замислим шта значи да се ја борим за свој род, а да немам класну свијест или да немам осјећај за расне неједнакости, или, рецимо, за културне различитости и тако даље. Шта ће мени род без осталих елемената који су саставни део мог идентитета? Ја немам везе са есенцијалним феминизмом, то је за мене потпуно, мислим, нешто неодговорно.

– *Шта сматрајте њод есенцијалним феминизмом?*

Па, то свођење жена на род, и на банално изједначавање мушкараца и жена, мислим, јако је велика ствар једнакост као право за све, али, ако ја хоћу да тражим физичко, квантитативно изједначавање мушкараца и жена... Е, ја немам везе са тим феминизмом” (И12, 58 година, изјашњава се као левичарка).

Неке феминисткиње старије генерације истичу да имају дилему око тога да ли у Србији стварно постоји феминистички покрет. Тако једна испитаница каже:

– „Чини ми се да никад није направљен покрет. Немамо критичну масу, али нема ни економских могућности. Жене су ужасно запослене и немају времена. Жене скапавају од рада, од јутра до мрака, и немају снаге за активизам ” (нестраначка личност, 57 год, ВСС)

Да феминизам представља перманентну друштвену борбу истичу и ове две испитанице:

– „Кад кажем феминизам, онда је то борба, активна делатност, било као што ја радим у науци – афирмисање нових сазнања о родноосетљивом, било да се повезујеш са дискриминацијом жена, за промену у правцу бољег положаја жене” (И8, 71 година, не жели да се определи за једну струју).

„Ја схватам феминизам као борбу за бољи женски положај. Оно што је за мене било кључно била је борба за бољи положај жена у Југославији и у Србији. Ви сте имали увођење оних свих правних једнакости, а имали сте 70% неписмених жена. Али, кад се то пребродило већ осамдесетих година, ви сте гро жена имали са средњим образовањем, то је маса која може да мисли о себи и да захтева. За мене је то феминизам, а теоријски, најближи ми је био марксистички феминизам, јер је либерални (феминизам – А.В) био чисто амерички производ – остварите права и после какве везе има што она жена тамо зарађује недовољно да може да једе, а ја сам на универзитету и имам сва права, то се мене не тиче... Мислим, то просто није у реду.” (И4, 69 година, марксистичка струја).

Испитанице које сматрају да феминизам не може да се дефинише, или да не треба да се инсистира на једној дефиницији, наводе примере из свакодневног живота:

– „Када питају `шта је за Вас феминизам` не удем да кажем дефиницију; али, рецимо, феминизам је то да немате жене које умиру због тога што им црква диригује шта ће са својим телом да ураде и да притом троје друге деце остану без мајке” (И9, 31 година, не опредељује се за струју).

У неколико одговора се наглашава да је основни циљ феминизма слобода мисли или неко друго опште начело:

– „Феминизам је ослобађајућа мисао, најсажетије.” (И19, 33 године, либерална струја).

– „Ми смо имали неколико феминистичких принципа, то су четири принципа: поверење, дијалог, толеранција и солидарност” (И1, 72 године, марксистичка струја).

– „Цео феминистички покрет у Србији припада радикалном феминизму, који главне проблеме које жене доживљавају види у насиљу над женама. Верујем да многе од оних које се бусају у груди и говоре да су радикалне феминисткиње мисле да радикална феминисткиња значи нека опасна феминисткиња, али то није то, него заправо женска енергија мора да буде усмерена на оно што је највећи проблем, то је насиље над женама.”

– *Који су још елементи радикалног феминизма?*

– „То да су женске групе искључиво женске групе. Без обзира што су мушкарци некада нама драги савезници, тај рад са насиљем и третирање насиља – јер се ту ради о мушком насиљу – онда је то женска прича” (И7, 57 година, радикална струја).

Феминисткиње често као разлог због којег су прихватиле феминизам наводе бунт против субмисивног положаја жена у патријархалној средини и борбу за еманципацију свих родова.

– „Та врста непоштовања према женама, у било ком смислу – интелектуалном, просторно-телесном – то јесте била моја базична струја. Ја у феминизму настављам да се бавим деконструкцијом простора и тела, не знам да ли то има одређени назив. Потпадам под радикалну квир феминисткињу, ја сам лезбејка, а квир ми је као платформа много приступачнија него било која геј, лезбејско, транс секс идеологија. Квир нуди могућност да не дираш „кутију” којој припадаш, то је један флуидни модел прихватања различитих идентитета и можеш да будеш апсолутно и цендер неутрална, та врста трансформације из мушког у женско, женског у мушко, трећи пол... Квир ти нуди могућност да се не идентификујеш и да тако функционишеш” (И17, 34 године, радикална квир феминисткиња).

Једна саговорница мисли да је прихватање феминизма само део њеног идентитета:

– „Изјашњавам се као феминисткиња у сваком тренутку, али ја сам првенствено феминисткиња – антифашисткиња – антимилитаристкиња. То је за мене јединство, исто као што је сексизам – национализам – милитаризам свето тројство патријархата. Једно без другог не иде, ја не бих ни могла да замислим род као издвојену категорију” (И12, 58 година, левичарка).

Има и феминисткиња које кажу да су „из радозналости“ почеле да читају феминистичка штива, па су након тог теоријског „просветљења” одлучиле да се ангажују:

„Ја сам теоријски ушла у феминизам, не из неке моје личне побуне против нечега, за разлику од већине феминисткиња које су ушле из незадовољства и осећања прикраћености... Просто, учинила ми се занимљива та мисао (феминистичка – А. В.) која је била потпуно нова, нарочито у односу на догматски марксизам, отварала је хоризонте, дубље погледе у друштво, тако да се мени то свиђало” (И4, 69 година, марксистичка струја).

Неке феминисткиње објашњавају да су их личне карактеристике определиле да се баве феминизмом:

– „Мени се чини да сам одувик гајила идеју аутономије, и то је било од основне школе, просто ми је тај концепт самосталности и независности био суштински важан још од првих свјесних трзаја” (И15, 35 година, не опредељује се за струју).

– „Моја суштинска мотивација је што сам васпитана у егалитарном духу једнакости мушкараца и жена, а да је социјализам тај друштвени систем који је све то омогућио. Али сам се у животу, у том истом социјализму, уверила да је то само декларација. Како сам сазревала тако сам све више видела да постоје тенденције да се тај положај жене уназади. Мислим да је та жилава, миленијска неједнакост, миленијска неправда према жени, заправо присутна у свим системима, али најтрагичније да је присутна у системима који се декларишу као демо-

кратски, као проженски, као егалитарни” (И14, 71 година, социјалистичка струја).

Један од циљева истраживања био је да ставове феминисткиња анализирамо и с обзиром на специфичан друштвени контекст у коме се налази наше друштво. Феминисткиње наводе да је насиље над женама и децом, која је једна од најзаступљенијих феминистичких тема код нас, у ствари, последица стања у коме се наше друштво налази, али и финансијских могућности да се за такве програме аплицира кроз фондове. Део испитаница сматра да је тема насиља над женама важна и да је неопходно решавати је, али има и саговорница које мисле да је ова тема већ предуго у жижи интересовања у нашем друштву, те да је потребно да се обухвате и друге теме, попут економског положаја жене.

* * *

Из свега што је наведено следи да би типологија мотива за бављење феминизмом била: 1) лични разлози – одабир феминизма као облика изражавања личних особина; 2) незадовољство стилем живота, као и због препрека за напредовање жене у друштву; 3) жеља да себи приуште другачији и бољи живот од оног који имају „просечне” жене у патријархалној средини; 5) занимљивост, комплексност, и инспиративност феминистичке теорије.

Анализа одговора на питање опредељења за неку феминистичку политичку теорију (марксистичку/социјалистичку; радикалну, либералну, анархистичку и друге) показује да, осим жена које прихватају одређену феминистичку струју, има и саговорница које се истовремено опредељују за више различитих струја, а које, према њиховом мишљењу, нису нужно супростављене. Феминисткиње желе да нагласе да је феминистичка теорија обележена „преливима” и комплементарношћу, поготово када је реч о примењивости, те да је то једини начин да феми-

низам мисли разлику. Део феминисткиња не жели да се определи само за једну феминистичку струју јер сматра да не постоји један феминизам већ феминизми.

Ставови о абортусу, контрацепцији и сексуалности

Интервјуисане феминисткиње мисле да је неопходно да се и мушкарци и жене образују о сексуалности и методама контроле зачећа. Контрацепција, према њиховом мишљењу, треба да буде доступна свим женама и бесплатна, а прекид трудноће треба да буде омогућен женама без забрана и ограничења. Испитанице често инсистирају на томе да је неопходно да се млади едукују тако што ће се у школама увести обавезно сексуално васпитање. Посебно истичу да у медијима треба да буде више простора посвећено свим видовима заштите од сексуално преносивих болести. Део испитаница инсистира да контрацептивна средства треба да буду бесплатна, посебно у тако сиромашном друштву као што је наше. Као је реч о абортусу, међу испитаницама има оних које кажу да мушкарац треба да буде упознат с чињеницом да је жена трудна, те да, иако жена доноси коначну одлуку, мушкарац треба буде упознат са ситуацијом.⁶⁷ С обзиром на висок број абортуса у Србији, део испитаница сматра да је неопходно да абортус не буде главно средство контрацепције. Ево неколико карактеристичних ставова феминисткиња о абортусу, сексуалности и контрацепцији:

– „Абортус је једна од тековина феминистичке политике, и то је мјесто које не би смјело да се проблематизује, као и право на глас” (И14, 71 година, социјалистичка струја).

67 Ауторка ових редова је чула и личне приче испитаница које су имале абортус о томе на који начин су савладале недоумице и тешкоће које оваква одлука доноси, о томе какав сада имају однос према том чину, као и о томе да ли су имале или не подршку партнера у тој ситуацији.

– „Абортус је основно право жена, то је право на избор, ти се питаш о сопственом телу, то је твоје тело и једино ти о свом телу одлучујеш, и око тога нема даље дискусије. Ја једино нисам за то да абортус буде једини „начин контрацепције”, јер живимо у 21. веку (...) Била сам у ситуацији да разговарам са неким мушкарцима који кажу: `наравно да знамо за кондом, али нећемо то да користимо, јер секс са кондомом – на шта то личи`. То је зачарани круг за жену, чак и ако је освешћена и зна за све врсте контрацепције, доведена је у ситуацију да то зависи од мушкарца, од тога хоће ли или неће то да користи“ (И16, 35 година, не опредељује се за струју).

– „Мислим да је право на абортус једно од значајних, ако не и најзначајније међу достигнућима женског покрета. И да то право нико жени не може оспорити. (...) Мислим да репродуктивна права жена прије свега подразумевају право на контрацепцију и право на абортус. Нажалост, у транзицијским друштвима, рецимо у Пољској, страшне кампање се врше против абортуса и ту је, наравно, на челу тих кампања црква (...) Десекуларизација друштва води забрани абортуса, мислим да је врло снажна и да говори о једном десничарском и антиженском карактеру тог друштва, да држава опет уђе у кревете жена, и да мушкарци контролишу репродукцију. (...) Али не сметрам да је абортус добар начин контроле рађања, мислим да је он најлошији начин. Сва друштва која претендују да су women-friendly требало би да имају разгранату мрежу саветовалишта, организација, апотека, сервиса, који би жени пружили сву могућу бесплатну асистенцију а сазна нешто о контрацепцији, и да може у свакој апотеци на ћошку, за јефтине паре, да набави контрацептивно средство.” (И14, 71 година, социјалистичка струја).

– „То се подразумева, право и на једно и на друго (право на контрацепцију и право на абортус – А.В). Мене су феминисткиње често користиле, пошто сам ја

мајка троје деце, да говорим о праву на абортус, јер то је било врло угодно. Ја наравно не мислим да је то за жену добро, боље је користити контрацепцију него доћи у ту ситуацију, али ако је жена пред тим да нема куд, онда је боље имати слободан абортус и разрешити ситуацију на тај начин” (И27, 65 година, анархистичка струја).

Види се сагласност феминисткиња да питање права жене на абортус спада у једну од најважнијих тековина феминистичке борбе, попут права на глас, на образовање, на развод, на имовину... Анђелка Милић уочава да се снажна везаност жена уз традиционални концепт материнства огледа и кроз савремени однос жене према питању абортуса:

„највећим делом историје, пракса абортуса онемогућавана је, а жене које су јој се препуштале, или које су је практиковале, биле су третиране као натприродна бића (вештице) за које ни најсуровије казне нису биле довољне. При том је забрана абортуса истовремено била и најлакши и истовремено најнасилнији начин поковања жена, тј. њиховог дисциплиновања и увођења у „мајчински” поредак ствари: када се оптерете децом пристају на све врсте изабљивања и понижавања у име заштите и бриге за децу” (Милић, 2001: 188).

Сложила бих се са овом ауторком да, док се износе различити ставови о „pro life” и „pro-choice” опцији, ситуација све више измиче контроли због убрзаног развоја медицинских технологија у генетици, а који често доводи до тога да су и жене и мушкарци изузети из одлука, уз могућност различитих злоупотреба.⁶⁸ Мој утисак је да феминизам још није изнашао потпуно јасне одговоре, а

68 Стога је њено питање потпуно умесно: „Зашто су жене – мајке осетљивије на тежње у идеолошким преформулацијама значења материнства, а не и на стварну технолошку манипулацију њиме?” (Милић, 2001: 189).

који су нешто више од уобичајених исказа о историјски избореном праву на своје тело и његову контролу.

Ставови о религиозности и цркви

Феминисткиње се, у већини, изјашњавају као атеисткиње и ретко практикују верске обичаје своје околине. Оне сматрају да свако има право да верује у оно што жели, и наводе да, као феминисткиње, поштују сва религиозна опредељења. Ипак, највећи део испитаница тврди да је у Србији превелик утицај Српске православне цркве. Део испитаница је навео да не верује у Бога, али да верује да постоји одређена „космичка енергија“ која утиче на људско деловање. Кажу да се такво њихово веровање пре може односити на „сакралну енергију“, него на традиционалну религиозност кроз вероисповест и припадност цркви. Ево карактеристичних одговора феминисткиња које се декларишу као атеисткиње.⁶⁹

– „Не, ја сам атеисткиња, тако се декларишем, браним атеистичку позицију, не треба ми заклинање” (И27, 65 година, анархистичка струја).

– „Не, ја нисам религиозна. Мислим да су институције религије нанеле огромне штете женама и лезбејкама. Наравно, право је сваке жене да одреди у шта ће да верује, то је нешто друго” (И9, 57 година, радикална струја).

– „Ја сам агностичарка и мислим да наша друштва мало по мало губе свој секуларни карактер, а такво друштво по дефиницији угрожава женска права, угрожава жене” (И3, 70 година, социјалистичка струја).

– „Мислим да су све постојеће конфесије заправо против жена и држе жену у подређеном положају. Пра-

69 Феминисткиње млађе и старије генерације, припаднице свих струја и неопредељене, имају сличан став о религиозности и цркви, зато не истичемо посебно године и припадност одређеној струји поред одговора испитанице.

вославна црква је грозна, али нису много бољи ни ови остали” (И18, 65 година, анархистичка струја)

– „Не знам шта да кажем на тему религиозности, имам поштовање према људима који су религиозни, ја лично нисам религиозна, могу да кажем да сам атеиста, али имам апсолутно поштовање да неко верује у Бога. Можда бих пре рекла да не верујем у цркву него што не верујем у Бога, имам проблем са црквом и односом цркве према женама, не могу да прихватим да присуствујем венчањима на којима слушам изнова... Можда бих ценила и цркву више, када би се она трансформисала у правцу према тим екуменским начелима” (И25, 40 година, не опредељује се за струју).

– „Што се тиче цркве, нисам религиозна, поштујем религиозност других, раније сам била много неувиђајнија у односу на то, сматрам да неке ствари нису рационалне, и да, ако ја немам однос са Богом, не морам ни да покушавам да разумем то што га неко има. Што не значи да сам благонаклона према црквама, Православној цркви посебно, јер живим у Србији и она ме се највише тиче. Али, уколико жена одлучи, рецимо, да носи зар – пошто сам прошле године када сам била у Сарајеву са женама које носе зар имала ту врсту комуникације – а са друге стране та жена себе доживљава као феминисткињу, ја имам најдубље поштовање према њеном избору” (И6, 33 године, не опредељује се за струју).

– „Ја сам атеисткиња, ја верујем у физику као у потпуно чудо, и мислим да је то питање за феминисткиње – како сузбијати ту врсту непросвећености која се пласира религиозним упадом у наш јавни простор, тако стравичним упадом у тај јавни простор? Стварно не оспоравам никоме лично право да практикује шта год и како год, док то не угрожава друге људе, али ово је сада потпуно угрожавајуће. (...) Па 2003. је уведена веронаука, `отишао Милошевић у Хаг, а Ђинђић дао Коштуници веронауку`.

Али тада је требало да се каже: ми смо секуларна држава и чему веронаука у школама, ко хоће да се образује за веронауку, постоје парохијски домови и одведеш дете. Ја на то гледам као на поделе које су постојале раније, из партизанске смо породице, и буржоазија смо” (И21, 35 година, анархосајбер феминисткиња).

– „У принципу ме мало нервира црква, али баш црква, не мислим религиозни људи. Сад сам била дуго у Калифорнији, они нпр. верују у много тих синкретитских богова, и то је сасвим океј, јер они немају тај доминантни однос цркве. (...) Увек се нервирам (...) кад папа каже да су жене убице када абортирају, или када Амфилохије каже да је парада поноса парада срама, или када муслиманска религија каже да је право мушкарца да има колико жена – то све ме доводи до лудила. (...) Мени би била у реду нека црква која би мене слушала и моје проблеме, а не да ми даје упутства” (И23, 57 година, не опредељује се за струју).

– „Апсолутно не волим ниједну институцију, мислим да су оне ту да би нас поробљавале, али немам ништа против институционалне религије. Ја лично имам јаку спиритуалност која се развила током мог рада с људима, веома сам много радила и радим и дан-данас на спиритуалности, као сублимацији неких других ствари. Моја уверења нису религиозна, него су више спиритуална, произилазе из мог образовања у правцу органске енергије, животне енергије која протиче кроз све нас и спаја нас, тако да у том смислу говорим о спиритуалности, коју видим свакодневно у себи и у другима” (И3, 61 година, социјалистичка струја).

– „О цркви све најгоре, без обзира што дубоко поштујем питање религије као лично питање избора, али питање цркве као политичког фактора у овом друштву постаје застрашујуће, зато што смо ми секуларна држава и ми нисмо православна џамахирија, али се све више по-

нашамо као да јесмо. Црква нема право да зауставља антидискриминациони закон, нема право да даје јавна саопштења поводом геј параде – ове године је била одвратна и срамна изјава о паради као паради срама. Црква у последњих двадесет година има трагичну улогу у овом друштву, од Филарета и Амфилохија, од велике подршке рату и ратним злочинцима – мада не мислим да су сви представници (цркве такви – А.В), вјероватно има људи који дубоко вјерују. А друго, и током деведесетих је био покушај Синода да се ускрати право на абортус. Улога жене у црквеном читању је дубоко конзервативна, дубоко традиционална, она је инструментализовала жену искључиво као мајку, пратиљу, и ону која продужава врсту, а то је давно завршено питање. Јер право абортуса је политичка тековина, право сваке жене да располаже властитим тијелом, ко хоће то право да ти одузме то заиста говори о дубоко фашистичком друштву“ (И15 , 35 година, не опредељује се за струју).

– „У односу на цркву, не говорим о религији, баш о цркви, о хришћанству, ја сам мислила да никакав проблем немам. Моји су родитељи атеисти, а кад је почело о томе да се прича ја сам схватила колико ту има наслага. Без обзира што сам атеисткиња, ја сам некада, као што је и моја мајка, поштовала уверења. Моја мајка, иако је била атеисткиња, ишла је на славе код својих пријатељица, и водила и мене још као малу. Моја бака је била религиозна, можда није подносила попове, никад поп није ушао у нашу кућу, али је она славила славу и била религиозна, сећам се да смо славили славу и да се она свако вече крстила трипут, али нас никад није индоктринирала, нити нас је крштавала. Сада сам много оштрија, поготово кад сам видела како на један крајње агресиван, дивљи, примитивни начин црква улази у срж друштва које је декларисано као секуларно и да се нико не може изјаснити као атеиста. Гласно, јавно изјаснити да си атеисткиња. То ми

онако доста диже притисак, поготово тамо где представници цркве успеју да остваре неки значајнији утицај. Место жене у хришћанству је катастрофално, ту је силовање дозвољено, мислим брачна обавеза и то, жена је прљавица... Ја сам сада врло жестоко против Православне цркве, зато што је она овде, била бих и против Католичке... апсолутно” (И2, 63 године, не опредељује се за струју).

– „Ја сам атеисткиња, али немам ништа против људи који верују. Сматрам да је то свачије право, али мислим да је то приватна ствар. Србији у Уставу пише да је секуларна држава, а тачно се зна да је секуларизам потпуна раздвојеност цркве и државе и не може црква да се меша у било шта што није црквено питање. Против вере као такве немам ништа, имам против погрешних интерпретација или злоупотребе вере, што је апсолутна одлика верских фундаментализама, од православног па до било ког другог. А према цркви имам ужасан став, цркву доживљавам као свог највећег непријатеља. Мислим на цркву која злоупотребљава веру, која институционализује и заснива се на страху људи, на људској несрећи и болу, и тиме манипулише. То је за мене страшна организација, са пребогатим изворима финансирања, са невероватним утицајем, и невероватним начинима одрживости. Мислим да је црква врло, врло опасна због свог утицаја који има у власти и, наравно, због оног најгорег могућег, најфашистичкијег могућег односа према женама. Али, и према другим који се не уклапају у канон `добре православне девојчице` или `доброг православног дечака`. Црква ако није иницирала, онда је у великој мери учествовала и подржавала најмонструозније ствари које су се дешавале на овим просторима” (И21, 35 година, не опредељује се за струју).

Наше феминисткиње су очигледно не само атеисткиње, већ заступају класични милитантни антиклерикализам, који иде и до еклезиофобије. С таквим ставовима

феминисткиње се веома разликују од највећег дела жена у Србији. То можда и објашњава изолованост и маргинализацију феминизма у Србији, односно ограниченост могућности шире комуникације између феминизма и женског дела српског друштва.

Ставови о политици

Истраживали смо припадност феминисткиња политичким странкама, у прошлости и данас, вршење политичких функција, и уопште ставове о политичким партијама код нас. Такође су нас занимали ставови феминисткиња о женским правима код нас, друштвено-економском положају жена, односу мањина-већина, друштвеној једнакости, позитивној дискриминацији жена итд.

Наше феминисткиње сматрају да је феминизам сам по себи врста политичког ангажмана, и зато често немају потребу за другим обликом политичког ангажовања.⁷⁰ Већина наших испитаница изјавила је да има аверзију према ангажману у политичким партијама, оне нису чланице политичке партије и мисле да у друштву влада партократија. Оцењују да наше политичке странке нису заинтересоване за побољшање положаја жена и мушкараца, већ делују првенствено у складу са уским, партикуларним интересима политичке елите. Неколико феминисткиња старије генерације изјавило је да су биле припаднице Савеза комуниста, али да су иступиле пре 1990.

70 Како каже једна наша саговорница: „Феминизам јесте политички ангажман, то није нешто што човек може да ради у четири зида и да се осећа феминисткињом. Све зависи од тога како ћеш да се ангажујеш, да ли ћеш да припадаш некој НВО, да ли ћеш да радиш у оквиру своје професије, да ли ћеш бити феминисткиња у некој политичкој партији... Али, феминизам не можеш да радиш у четири зида сам са собом, то је јавни посао”.

године. После тога биле су симпатизерке неких странки, али не и активни чланови. Током деведесетих, у странкама им је сметала националистичка идеологија и неодговарајуће реаговање на лош третман жена у друштву, на масовна отпуштања с посла, опште пропадање, дезинтеграцију друштва и рат у бившој Југославији. Припаднице млађе генерације феминисткиња имају још негативнији став о политичким партијама од старијих феминисткиња. Неколико њих навело је да су потпуно разочаране радом и деловањем политичких странака, изузев периода уочи и непосредно након 5. октобра 2000. године. Тада су кратко биле ентузијастичне и веровале су да ће бити остварене друштвене промене које ће поправити и друштвени положај жена у Србији, али су сва та надања изјаловљена. Иако код њих доминира негативан став према свим политичким партијама у Србији, нашим феминисткињама ипак су ближа класична начела левице – једнакост, социјална правда, солидарност, права маргиналних група итд.

Ево неколико карактеристичних одговора феминисткиња млађе генерације о односу према политици и политичким партијама.

– „Када је реч о политичким опцијама које ми имамо у Србији, ја не видим своју политичку опцију у постојећим партијама, што не значи да се у одређеним ситуацијама не опредељујем. Нисам члан ниједне партије. Оно што мени смета у политичким партијама и шта ме одбија то је њихова затвореност и одузимање права на слободно мишљење самим уласком у партију. У нашим феминистичким групама најбоља особина је то је да се негује отвореност, и зато су неформалне групе за мене увек бољи избор од једне такве затворене, јасно хијерархизоване групе, која гуши слободу и право на различито мишљење. Не верујем да ћу икада бити чланица политичке партије, што не значи да ниподаштавам жене

које су феминисткиње и чланице одређених политичких партија. Оне раде нешто што је тешко и важно, а то је да покушавају да учине видљивим проблем женских права, проблеме које жене имају код нас”.

– „За себе не могу да кажем да ме политика не занима, да, веома ме занима, занима ме ко је где и на којој функцији, шта је по образовању, којим капиталом располаже, чиме манипулише, да ли краде, шта од мене узима... Никада нисам била, нити желим да будем, ни у једној политичкој партији. Излазим на изборе и гласам. На овим изборима сам решила да гласам за странку пољопривредника Захарија Трнавчевића. Кад се човек појави на телевизији видим какву кошуљу и какве панталоне носи и прича ми о агркултури – да би сви да буду господа, да смо заборавили суштинско питање пољопривреде и то да јесмо сељачка земља... Ја припадам радничкој породици и ја сам срећна због тога, и из тога сам научила много других ствари. Ова земља је поприлично способна да буде и економски јака, ако би иоле сачувала гране индустрије и пољопривреде, али пошто смо идиоти и све продали и приватизовали, та врста капиталистичког деловања довела је до тога да смо ужасно сиромашни.”

– „Нисам никад била чланица политичке партије и имам дубоко уверење да желим да останем изван политике. Иако политичке странке декларативно подржавају питања родне равноправности, реч феминизам не постоји у партијским програмима. Оно чиме сам била разочарана био је ангажман самих политичарки на питању промене изборног закона. Ту промену су изгурале жене из женског покрета, експерткиње пре свега, и под притиском јавности. Али, готово ниједна политичарка се јавно није изјаснила. Што се тиче формирања посебне женске странке, немам вере у то да ће се политичарке договорити око тога. Оно у шта имам мало више оптимизма је неформални кокус (женски – А.В.) у оквиру

скупштине Србије. Ми ћемо сада имати око осамдесетак жена, ту би постојала могућност да се жене окупе око неких политички неутралних тема – мада не мислим да је насиље над женама политички неутрална тема. Такође, јачати улогу парламента у мониторингу спровођења Закона о равноправности полова или антидискриминационом закону, да парламент разматра извештај према CEDAW комитету (Комитету за елиминацију свих облика дискриминације над женама) и да се суочи државни извештај и извештај у сенци, који дају невладине организације. Са 30% жена у скупштини већ постоји могућност да се нешто конкретно уради.”

Само једна феминисткиња млађе генерације навела је да је политички ангажман почела током студентских протеста 1996/97, када је постала члан Грађанског савеза Србије, али да је изашла из странке, која се након тога и угасила. Сматра да је њено упознавање с феминистичком теоријом на факултету било допуњено практичним радом у оквиру политичке странке, где је као члан омладине имала могућности да похађа разне тренинге и семинаре. Иако сматра да је то драгоцено искуство, након изласка из странке није се више ангажовала у некој политичкој партији.

– „Политику никада нисам посматрала као врсту парламентарног израза, него је за мене политика заправо дјеловање које је – а то ми је и дефиниција феминизма – стална деконструкција етаблираних начина мишљења. Политичким ангажманом не сматрам само ангажман у политичким партијама, него било коју врсту жеље за променом и реконструкцијом друштвене стварности.”

Неколико саговорница су биле чланице ЖЕСТ-а, женске странке основане пре првих парламентарних избора у Србији, која је кратко опстала на политичкој сцени (Милић, 1998). Занимљив је одговор старије феминисткиње о политици и политичким странкама:

– „Демократија је празна реч ако нема социјалне правде. Све те политичке странке у једном друштву које је организовано на бази експлоатације не значе ништа. Оне заправо представљају интересе богатих у друштву. Најважније је питање социјалне правде, питање својине и расподеле. Где год је приватна својина над средствима за производњу и банкарски капитал у рукама одређених друштвених групација, дотле нема никакве приче о демократији, то је само празна реч. (питање: *Има ли у Србији левице?*) ЛДП говори да су левичарска странка, али по мом мишљењу нису, ми уопште немамо ниједну левичарску странку. (питање: *А Ваша дисиданца или блискости према неким пољитичким странкама данас?*) Боже сачувај, ми анархисти смо против политичких странака (И1, 72 године, марксистичка струја са симпатијама према анархизму).

Политички непријатељ, ЕУ, визија пожељног друштва

Кроз питања о политичком непријатељу, о визији пожељног друштва и о ЕУ, намера нам је била да политички ближе ситуирамо припаднице нашег феминистичког покрета. Испитанице се по правилу изјашњавају за принцип једнакости у друштву, а против капиталистичког и неолибералног система, односно против патријархата – што су њихови главни политички непријатељи. Важан политички непријатељ, као што смо видели, јесте и Црква. Феминисткиње трагају за порецима који би заменили традиционални патријархални поредак. За већину феминисткиња можемо рећи да заговарају вредности савремене левице.

Феминисткиње главног непријатеља проналазе у патријархату и патријархалним структурама моћи. Овај став заступају и оне које не припадају радикалном феминизму. Једно од оруђа патријархата је и држава.

– „Држава је конзервативна, флертује са црквом и обратно, одвратно ми је, јер су, између осталог, изузетно некултурни, неписмени, необразовани и агресивни преко сваке мере. (...) Држава је патријархална, агресивна, непријатељска према својим житељима, јер не брине о њиховим интересима него само о својим личним” (И2, 63 године, не опредељује се за струју).

– „Непријатељ је светски профит и логика профита. (...) Идеално (пожељно) друштво требало да буде друштво у коме влада равноправност полова, у коме се поштују људска права, где не постоји превласт хијерархија моћних структура оличених у било ком облику, и друштво правде. (...) То је пристојно друштво, друштво чије институције функционишу, друштво које има слуша за оне који нису већина, који су по било ком основу маргинализовани” (И27, 65 година, анархистичка струја).

Када је већ реч о визији пожељног друштва, ево још четири карактеристична становишта.

– „О утопији да причамо... Пре свега, потпуно децентрализовано, еколошко, са мање профита а више пријатељски према природи и друштвеној заједници, с неким обликом партнерства који је можда другачији од устаљених” (И2, 63 године, не опредељује се за струју).

– „Пожељно друштво у сваком случају је самоуправљање, које се организује од дна ка врху – не од врха ка дну, као што смо ми урадили у Југославији” (И1, 72 године, марксистичка струја са симпатијама према анархизму).

– „Мислим да сви који заговарамо друштвену промену – која има за циљ равноправност у друштву, толеранцију, културу мира и дијалога, ненасиље – нисмо успели да изнедримо неки одрживи модел нити функционисања самих организација нити покрета (феминистичког – А. В.). Мислим да је генерално у овом друштву формулисање неке алтернативе јако проблематично. Ми сви генерално нисмо у стању да понудимо неку стварно одрживу

алтернативу. (...) Две су велике области, које остају не-такнуте, а заправо суштински доводе до промене – обрзовање и медији. То су две кључне области за промену модела понашања и за потпуну промену система вредности у друштву, а ми (цивилни сектор – А.В) немамо уопште приступ медијима. Када би људи који стварно желе промену имали медије са националним фреквенцијама на две године, могли бисмо потпуно да променимо слику. И друга ствар је образовање, ево толико се радило на едукацији наставника, и опет имаш уџбеник у коме пише да је особа женског рода – алапача” (И21, 35 година, анархосајбер феминисткиња наклоњена левици).

– „Моја визија пожељног друштва не може да оде много далеко, јер нема само Србија нарастајући проблем фашизма, он је свуда, немамо само ми еколошке катастрофе, има их свуда, није само код нас прича о економској кризи, она је свуда, немамо само ми причу о насиљу, она је свуда, немамо само ми причу о необразованости и неписмености, она је свуда. Шта онда можеш да урадиш у једном микропростору у коме живиш? Велика већина људи живи тако што не размишља, и у Србији је толико загорела у фундаментализму, и тој репресији цркве – ја сам због тога највише очајна. ...2002. када је веронаука ушла у школе, мислим да нас је то тотално вратило шездесет година уназад, и то је нешто што је јако велики пропуст... Моје мишљење је да ти треба од обданишта да васпитаваш децу по питању различитих права, конкретно женских људских права, а онда да одеш и даље па да стигнеш и до права трансљуди. Мислим да је образовање база и ту видим то капиларно деловање, мислим да смо образовање испустили као кључну нит да се било шта мења” (И17, 34 године, квир феминисткиња).

У вези Европске уније два су интересантна мишљења.

– „Често погрешно схватамо Европску унију. То што се толико води рачуна о женским правима у ЕУ није

због тога што ЕУ нешто специјално воли жене, већ зато што жене чине највећи део радне снаге. Оне ће да зараде новац и на тај начин треба штитити радну снагу. Ипак, отварање ка ЕУ јесте важно... Закон о забрани дискриминације, Закон о равноправности полова, Национална стратегија о равноправности... Оно што је проблем јесте што закони јесу нужни, али нису довољни да би се побољшао статус жена у Србији. И што један број тих тела постоји често номинално, само зато да би се испунили захтеви ЕУ. Видим тај однос према ЕУ као нешто што је чак и прилично проблематично – с једне стране, добили смо законе који су важни, а с друге стране, и даље постоји велика разлика између равноправности де јуре и де факто” (И13, 38 година, не опредељује се за струју).

– „Не видим потребу да се говори да ЕУ нема алтернативу. Нема алтернативе у човековом животу само кад је умро. ЕУ није исто што и Европа. Основана је као унија за експлоатацију угља и челика, педесетих година, и има врло јасно дефинисан економски циљ експлоатације. Можемо и да уђемо у ЕУ, али то није нешто што нас вади из економске кризе. Можете да ставите да сам апсолутно против уласка у НАТО“ (И1, 72 године, марксистичка струја са симпатијама према анархизму).

Наше феминисткиње су, очигледно, много више одређене када је у питању политички непријатељ, него када ваља изрећи визију пожељног друштва. У том случају оне прибегавају општим описима – праведно, равноправно, солидарно... – али, нема конкретније разраде виђења економских (својинских), политичких (институционалних) и других односа у таквом друштву. Старије испитанице још и помињу самоуправљање, као могући модел, али млађе верују да се до новог света може доћи идеолошким утицајем (преко медија) и васпитањем (преко образовног система). Ово ипак показује поприличну слабост њиховог теоријског образовања.

Седма глава

СТАВОВИ ЖЕНА НА ИСТАКНУТИМ ПОЛОЖАЈИМА О ФЕМИНИЗМУ И КВОТАМА

У овом поглављу испитаћемо колико се наше политичарке и жене на високим друштвеним дужностима декларишу као феминисткиње, какав је њихов став о феминизму, а какав о женским квотама.

За и против феминизма

Узорак је обухватио шеснаест испитаница које су у државним органима за родну равноправност: Савет за родну равноправност при влади, Одбор за равноправност полова у Народној скупштини, Покрајинског одбора за равноправност полова Војводине, Повереница за родну равноправност и Омбудсман.⁷¹ Међу њима има

71 Првобитна намера да у узорак уђу чланови Одбора за родну равноправност који је имао дванаест чланова (2011/2012) није остварена, првенствено због незаинтересованости чланова да учествују у истраживању. У неколико наврата сам, писменим путем, како су ми објаснили да је неопходно, послала секретарки одбора писмо са подацима о мени као ауторки истраживања и о разлозима и потребама истраживања, које је требало да проследи свим члановима одбора. Добила сам одговор од једне чланице Одбора да жели да обавимо интервју, а уз њену помоћ сам успела да обавим интервју са још неколико политичарки, и обезбедим још контаката с другим члановима Одбора. Међутим, и поред безуспешних покушаја да разговарам са свима, дошло би до одлагања интервјуа, и коначно одустајања. Поновило се оно што сам као истраживач искусила у претходном самосталном истраживању политичке

политичарки, али и жена које нису припаднице политичких странака. Социо-демографске карактеристике ових жена су сличне с оним које смо утврдили код феминисткиња: већина жена има између 30 и 50 година, све испитанице су високообразоване и припадају средњој или вишој средњој класи.

Замолили смо их да одговоре на питања: *Да ли се изјашњавајте као феминисткиња? Колико јознајете феминизам и феминистички покрет, код нас и шире? Утврдили смо приличну нелагодност код ових жена да се изјашњавају као феминисткиње.*

– „Па, не. (*А како се изјашњавајте?*) Пре свега својим именом и презименом, и својом професијом. Нисам особа која не подржава родну равноправност, напротив, срећна сам што је тај Закон (о равноправности полова – А.В) коначно донет у Скупштини. Али, немам потребу да, зато што сам жена, добијем било какву привилегију. Никада не бих волела да ме неко негде изабере само зато што сам жена” (политичарка, 45 година, ВСС).

Иста испитаница тврди да познаје основне информације о феминизму и феминистичком покрету, али каже:

елите (Вуковић, 2009), а то је да висок проценат чланова политичке елите, жена и мушкараца, не желе да учествују у истраживањима, а рекла бих посебно ако је реч о истраживањима која садрже родну компоненту. Због ове околности, одлучила сам да контактирам чланице Покрајинског одбора за равноправност полова, што се показало као добра одлука. Са неколико политичарки и заменицом омбудсмана за родну равноправност сам потом урадила интервјуе у Новом Саду. Неколико интервјуа сам обавила са чланицама Савета за родну равноправност. Чланови овог тела нису само политичарке већ и стручњаци који нису чланови политичких странака. Посебан квалитет података о Савету и његовом деловању добијен је кроз интервјуе са две председнице Савета за родну равноправност, што нам је омогућило да обезбедимо континуитет у сагледавању активности Савета и његовом утицају у различитим периодима од оснивања 2004. године до 2012. године.

– „Против сам феминистичких покрета који, тако, из чистог хира – а знам да их има много – из умишљеног феминизма, желе да скрену пажњу на себе. (*Шїа је ѿо шїо Вам сметїа?*) Имате много имућних, добростојећих и богатих жена које желе још нека додатна права, па скрећу пажњу на себе. Ето то ми смета. Али, где год постоји нека реална потреба, подржаћу тај покрет, колико сам у могућности” (политичарка, 45 година, ВСС).

Друга испитаница, такође политичарка, наводи да се не изјашњава као феминисткиња. Каже да никада није имала проблема што је жена и да због свог пола никада није била дискриминисама. Сматра да су жене биолошки привилеговане, с обзиром да имају могућност да рађају децу, и да је потпуна једнакост (она каже „равноправност“) између мушкараца и жена немогућа и непотребна. Ево њеног одговора на питање да ли се изјашњава као феминисткиња:

– „Не. (*Збої чеїа?*) Зато што не сматрам да су жене и мушкарци равноправни, нису у биолошком смислу равноправни, и не треба да буду. Жена је добила величанствену улогу да продужи живот и да добије децу, и самим тим треба да мало буде и заштићена. Не треба да ради све послове које мушкарци раде, јер не може физички да издржи, пошто има 30% мању мускулатуру. Друго, долазим из крајева где су жене прилично доминантне биле одувек. Одрасла сам у сеоској породици, где се о свему одлучивало равноправно, моји родитељи су за време свог живота четири куће купили, свака се писала одмах пола-пола. Имала сам брата, имам мужа, имам два сина, а ни у странци ни на послу никад нисам имала проблем зато што сам жена. Нисам имала утисак да сам негде изиграна зато што сам жена, или заобиђена. А треће, мислим да ми жене прво морамо мушкарце у свом окружењу – ја полазим од својих синова – да научимо да поштују жене. Једна посланица из Босне је рекла: „Упитајте се, како смо

дошле у ситуацију да се боримо за права која су још наше баке и мајке имале?” Стварно не видим да су жене угрожене, мислим да се то питање мало више пренадувало” (политичарка, 53 године).

На питање да ли зна нешто о феминизму и феминистичким оријентацијама, испитаница одговара: „Не о струјама. Тај научни приступ нисам никад преферирала, нисам се чак нешто посебно ни интересовала“.

Једна чланица Одбора за равноправност полова такође се није желела изјаснити као феминисткиња, на ово питање је одговорила чак мало конфузно:

„Не... Да... Не знам ни сама... Ако ме питате да ли се борим за права жена... Нека буде да, нека буде да. Зато што сам приметила да ме већина других људи перципира као такву, и то је онда... (Збој чеја се њако изјашњавајше?) Људи морају да буду свесни тога колико је значајно да сви будемо равноправни, да сви имамо једнака права. А други људи ме перципирају (као феминисткињу – А.В), када се потегне питање о правима жена, изузетно се жустро борим и препирем, и онда ме због тога перципирају на тај начин. Ако је неко чланица Одбора за равноправност полова или ако се бори за равноправност, одмах је она феминисткиња, перципирају негативно, `е видиш, мрзитељко мушкараца`. То ми је занимљиво, а наравно није тачно.”

Још једна политичарка, на питање да ли се декларирала као феминисткиња, у недоумици је, показује несигурност: „Не знам, мислим да јесам. Али, никад ме нико није питао да се изјасним тако”. На питање шта значи за њу феминизам, одговорила је: „Да ми је стало да променим ствари” (политичарка, 47 година, ВСС).

Једна саговорница која се „делимично” изјашњава као феминисткиња наводи:

– „По мени је феминизам, макар онако како се код нас тумачи, прилично тврда струја, зато сам и рекла да

се делимично изјашњавам као феминисткиња. Наравно да све ово што ја радим јесте један од облика феминизма, зато се сматрам феминисткињом, без обзира на нека неслагања. (*Која неслагања?*) Смента ми што се у феминистичким круговима сматра да само жене могу да помогну другим женама, то је један затворен круг. Радећи двадесет година ово, прошла сам кроз разне фазе – да су сви мушкарци лоши, да су сви мушкарци криви... Чињеница је да тога има, али не у толикој мери колико неке организације покушавају да представе.”

Жене које су активне у државним телима за родну равноправност такође су уздржане када треба да се изјасне као феминисткиње. Ево неколико карактеристичних одговора:

– „Ја себе дефинишем као социјалдемократкињу, као левичарку. Дуго сам размишљала да ли се изјашњавам или не као феминисткиња. Релативно недавно сам преломила. У почетку сам мислила да све зависи од тога шта се подразумева под феминизмом. Међутим, сада дефинитивно стојим иза тога да је, за оно чиме се бавим, феминизам веома узак поглед на свет. Фокусиран је само на женске проблеме и вади их из ширег друштвеног контекста. Некад је радикалистички, непријатељски расположен према мушкарцима – што је контрапродуктивно. И ја желим да постигнемо еманципацију жена и ново партнерство с мушкарцима, али је неопходно придобити мушкареце за нове друштвене односе. А не можете их придобити ако не пронађете и неки њихов интерес у томе, и ако им стално говорите да су по дифолту насилни или глупи. Не мислим да су жене идеалне, као што некад феминисткиње упрошћено гледају. Поготово не мислим да одбацујем цивилизацијске и културолошке обрасце само зато што се неком чини да су уперени против жена.”

Друга испитаница, која се такође не изјашњава као феминисткиња, наводи:

– „Сматрам да је то ипак отишло у погрешном смеру и да је дат велики публицитет нечему за шта су се жене у социјализму већ биле избориле. Код нас је био велики број запослених жена и успевале су да одрже баланс породичног и пословног живота. Феминизам је отишао својим током с којим се не слажем – то апсолутно пренаглашавање стања. Не видим да је нешто искључиво опредељено за мушкарце као део друштвеног живота, а да је нешто ускраћено женама. Зашто бисмо се ми бориле кад смо једнако значајне и једнаке с другим полом? Међутим, свакодневни живот нас учи да су жене мање заступљени пол и у органима управљања, и у многим другим органима где имамо значајне функције”.

Жене које раде на високим државним положајима, а нису ни у једној странци, такође су критичне и према партијском деловању, што их, по том питању, чини сличнијим феминисткињама него политичаркама:⁷²

– „Не, нисам члан ниједне партије. Сматрам да је учешће у раду државног органа много пута спутано чланством у партијама, јер вас то опредељује у одлукама или супротставља руководиоцима који су из друге партије. За помоћнике министра, који су негде између правог професионалног чиновника, али имају елементе учествовања у креирању политике с министром, мислим да је апсолутно неприхватљиво да буду чланови партија. Као чланица Савета (за родну равноправност) мислим да је моја слобода изражавања мишљења или заузимања

72 Наравно, оне остају различите по многим другим питањима. Рецимо, док се се феминисткиње чешће залажу за неформалне начине деловања и различите grassroot („оздоле”) облике активности женских група (кампање, лепљење постера, сакупљање потписа за петиције, организовање демонстрација и слично), дотле се друштвено-активне жене у већој мери залажу за формалне начине деловања, кроз институције система. У случају приватања феминистичких ставова од стране жена на истакнутим положајима, оне су ближе либералном феминизму, док су феминисткиње ближе радикалном феминизму.

ставова много већа од чланица које су припаднице партија (Како гледаш на формирање женској пољитичкој блока, на женске странке, каква је у прошлости била ЖЕСТ?) „То смо покушали да урадимо кроз женску политичку мрежу, међутим партије су проклета ствар, оне терају чланове да се прилагођавају партијској политици, код нас има веома мало унутарпартијске демократије, слободе мишљења. Нисам сигурна да код нас може да успе женска партија. Можда може да се направи женски кокус у парламенту, али мора да постоји критична маса“.

Међу женама у овом делу нашег узорка мало је саговорница које имају потпуније знање о феминизму. Неколико политичарки навеле су да су похађале семинаре на којима су се упознале с проблемом насиља у породици, с положајем жена, с родносензитивним језиком и слично. Једна политичарка навела је да је завршила курс у Центру за родне студије. Већина политичарки се не изјашњавају као феминисткиње. Оне или дају јасан одговор да нису феминисткиње, или одговарају да нису сигурне. Ипак, у скоро свим случајевима постоји отвореност за сарадњу са женским организацијама. Кад је реч о томе колико жене из државне и политичке елите знају о феминизму, оне би се могле поделити на:

1. жене које нису упознате са феминизмом или имају штуро знање о њему; то су најчешће и жене које имају отклон према феминистичкој идеологији – при чему није баш сасвим јасно шта је узрок а шта последица (да ли о феминизму слабо знају зато што га презиру и не интересује их, или га не воле зато што га не познају);
2. жене које су делимично упознате с феминизмом (на семинарима о родној равноправности), и имају амбивалентан став према њему;
3. жене које добро познају феминизам и изјашњавају се као феминисткиње; оне су у нашем узор-

ку биле најређе заступљене; најчешће су то жене из државне и политичке елите чије су мајке, баке или друге рођаке биле сифражеткиње или чланице АФЖЈ.⁷³

И оне жене политичарке и високе друштвене делатнице које се не изјашњавају као феминисткиње ипак прихватају основна начела класичног феминизма: право жена на рад, право на развод, право на абортус, право на имовину итд. Оне се само не слажу с феминистичким моделом борбе – њихово је мишљење да мушкарци у тој борби треба да буду савезници, а не непријатељи, као и да је погрешно водити рат против мушкараца и државе. Тако једна чланица Савета за родну равноправност (није у странци) каже:

– „Некад ми је жао када видим толико много љутих жена, јер оне су приватно љуте, и често поистовећују своју приватну љутњу с љутњом према друштву, идентификују мушкарце и државу. Држава и друштво су нешто што нису само политичке партије и нису само институ-

73 Налази нашег истраживања упоредиви су с налазима Анђелке Милић из 2001. године, које је такође обухватало жене на истакнутим положајима (интервјуи са 59 истакнутих жена у локалној средини: директорке разних установа, начелнице и шефови у привредним, политичким и административним организацијама, стручњакиње, жене са универзитета, жене на положајима у масовним медијима, уметнице итд.). Неких 24,5% њих познаје феминизам, али га одбацује, док укупно трећина има негативан став према феминизму или о њему ништа не зна (или не жели да зна; Милић, 2002: 95). Међутим, „упркос чињеници да уживају погодности високог друштвеног положаја и друштвеног угледа, у стању су да препознају `посебан третман` који жене уживају у друштву, без обзира на свој социјални положај, углед и моћ коју поседују. То најбоље илуструје следећа изјава: `Сама жена без мушкараца као ослонца је у тешкој позицији у позоришту. Колеге су склоне да од својих колегиница производе своје личне секретарице, које су ту да их услуже. Оне колегинице које се руководе мушким принципима деловања успевају да се одупру потчињавању` (Милић, 2002: 81).

ције, то је ипак један шири појам. Не треба тако лако рушити државу, тешко се гради а лако руши”.

Жене на истакнутим друштвеним позицијама, углавном, наводе да је њихово искуство у примарној породици и у породици прокреације такво да никада нису имале утисак да су занемарене, или да се њихови ставови и мишљења доводе у питање због тога што су жене. За свој успех не мисле да је на било који начин повезан с феминизмом, већ га виде преваходно као учинак личног прегнућа. Оне често истичу да су под двоструким притиском: с једне стране се налазе феминисткиње које им замерају да нису довољно радикалне у захтевима за родном равноправношћу; а с друге стране су мушкарци из њихових партија, који им замерају да су „превише захтевне“ или „превише феминисткиње“.

Жене из политичке и државне елите сматрају да је понижавајуће да феминисткиње треба да им издају потврду да ли су добри борци за женска права или не, а да феминисткиње стално осећају потребу да суде о томе. Мисле да је феминизам исувише узак поглед на свет и да није нужно бити феминисткиња да би се могло борити за поправљање положаја жене у друштву. Осећају се непријатно пред количином „негативне енергије и агресивности“ које долазе из феминистичких кругова, и мисле да су речник и стил феминисткиња у наступима слични речнику и стилу радикалних мушких политичара, с којима имају прилике да се сусрећу. Део наших испитаница верује да је такав начин комуницирања контрапродуктиван за саму борбу жена.

С друге стране, према тврдњама већине њих, у политичким странкама чије су чланице влада родна равноправност и постоји квалитетна сарадња са мушкарцима (политичарима). Странка којој припадају по питању родне равноправности има „напредан“ став, јер је програм странке родно сензибилисан, а у оквиру неких партија

постоји и форум жена. Преовладава општи став испитаница да на путу до истакнутих позиција нису имале препреке у политици и друштву. Овакав став је утврђиван и у другим истраживањима (Милић 2002; Вуковић 2009; Вуковић 2014).

Све друштвено-активне жене, а посебно политичарке, наглашавале су свој труд, залагање, способности и образовање као објашњење успеха, одбијајући да га повежу с припадношћу женском роду. Сличан став утврђен је и у ранијим социолошким истраживањима (Милић, 2002). Неколико политичарки ипак тврди да заговара феминистичке принципе у деловању унутар странке и у друштву. То су већином испитанице које су, пре професионалног политичког ангажовања, прошле кроз неки облик упознавања са феминизмом. Нема битнијих разлика с обзиром на припадност политичкој партији, јер сличне ставове заступају политичарке из различитих странака: Нова Србија, Демократска странка, Социјалдемократија, Лига социјалдемократа Војводине, итд.

Колики утицај су жене из невладиног сектора имале на политичарке? Једна политичарка објашњава:

– „На тој конференцији (Палић, 2000. године – А.В) било је доста женских НВО, одмах сам препознала да је невладин сектор кључан у тој причи, то сам политичаркама и говорила, а оне су то багателисале. Невладин сектор је онај који нас је учио како да се постављамо, како да изгледа наш захтев, он је у то време десетину година комуницирао с белим светом, првенствено с Хрватском, која је већ имала десет година испред нас неког другог начина размишљања, и ми смо у тим комуникацијама у ствари училе (од женских НВО – А. В.). Данас вероватно политичарке не воле да признају, али ми њима много дугујемо. Ми смо имале други сензибилитет, али оне су имале знање за одређени посао. (...) Сећам се једног састанка, невладине организације и нас неколико из демократских

странака, добила сам допис – 30% жена у политици – написан у облику амандмана, то је била '99. година, или сам почетак 2000-те, донела сам и поделила свим лидерима ДОС-а, 17 њих, тада сам доживела да се један од лидера ДОС-а дигао и рекао: „Ма дај, шта гњавиш с овима, дај варјачу и кецељу, нека иду у кухињу, тамо им је место”. Тада сам доживела да је мој колега устао, лупио шаком о сто, и рекао да не дозвољава да се тако разговара кад је та тема на тапету, да он захтева да се о томе озбиљно разговара и размотри наш захтев“ (политичарка, 71 година).

Међу политичаркама се посебно издваја став, који бих назвала: „колико сам добила, а колико изгубила”. Реч је о преиспитивању – да ли су можда наше маме и баке, које нису биле запослене, а биле су „газдачице у кући”, биле мудрије и боље социјално позициониране од данашњих жена. Феминисткиње такво преиспитивање одлучно одбацују, тврдећи да традиционалан положај жене подразумева вечити „жртвени микро-матријархат” (Благојевић, 1997) и трошење психичких и физичких ресурса преко свих граница (Милић 1994; 2001; 2008: 197). Међутим, код политичарки није тако. Једна чак каже: „А знате како је моја мајка говорила (о данашњим женама у политици – А. В.): „Онај ко је пронашао веш машину, за жене је урадио више него све те жене заједно”. Ипак, политичарке лично воле што су у јавној сфери, и не би пристале да своју егзистенцију сведу само на кућу и породицу.

За и против женских квота

У првом делу овог потпоглавља објаснићемо значење појма квоте и дати кратак историјски осврт на процес подруштвљавања изборне политике у СФРЈ. Затим ће бити речи о дискусији за и против увођења квоте као

афирмативне мере.⁷⁴ Затим ћемо анализирати одговоре жена политичарки у Србији о квоти у политици, на основу налаза два квалитативна истраживања које је спровела ауторка овог рада. Указаћемо на субјективне димензије у размишљањима политичарки о предностима и ма нама квоте као мере афирмативне акције.⁷⁵

Саговорнице у оба квалитативна истраживања које је обавила ауторка рада су жене политичарке које су најмање десет година у политици, чланице различитих партија, које су биле или јесу на високом политичким функцијама. Међу саговорницама су политичарке које су биле страначки ангазоване и пре увођења квоте, а неке испитанице су навеле своја пионирска залагања и утицај на увођење квоте. У узорку су и политичарке којима је након увођења квота омогућено политичко напредовање. Наведени су одговори саговорница сврстаних по следећој типологији: жене које сматрају да квоте нису потребне, жене које сматрају да су квоте неопходне, и жене које сматрају да је питање квота ирелевантно, уколико не постоје јаке и стабилне институције.

Појам *квоџа* има неколико значења, која су у речницима из старијег и новијег периода углавном иста, а тичу се *удела који некоме њрипада*, било као обавеза, било као право.⁷⁶

74 У страниј литератури употребљава се израз *affirmative action* (афирмативна акција). У литератури код нас користи се израз *мера афирмативне акције*. У тексту ћемо користити синтагму *афирмативна мера*.

75 Опширније видети: Вуковић, А. (2019). „Квота као механизам контроле”, *Свет и Србија: економска и друштвена гигања*, (ур.) др С. Грк и др Д. Молнар, Центар за издавачку делатност Економског факултета у Београду, стр. 203–218.

76 Тако се у *Лексикону стараних речи и израза* из 1936. године наводе значења квоте: (l. quota sc. pars), део који при некој деоби припада појединцу, сразмеран, припадајући део, удео; порески износ; (л. про квота), према уделу, сразмерно (Вујаклија, 1936/37–

Још у доба СФРЈ, преко тзв. кадровске политике, водило се рачуна да у скупштинама буду заступљене и жене.⁷⁷ Ипак, учешће жена у телима виших нивоа одлу-

560). У *Великом речнику сјраних речи и израза* из 2006. године квота подразумева: [(srlat. quota (pars) колики (део)] 1. уговором одређена сума која се плаћа у утврђеним роковима. 2. сразмеран део, удео који некоме припада приликом деобе. 3. прописана количина рада за утврђено време, норма. 4. унапред утврђен, одређен, ограничен број нечега уопште. Такође, наводи се да у политици изборна квота означава број бирача на једног посланика; потом да у економији увозна (извозна) квота подразумева количину робе која је допуштена за увоз одн. извоз. (Клајн и Шипка; 2006: 603).

77 Анализирајући политичко представљање у самоуправном друштву, Димитар Мирчев наводи да „по дефиницији, политички карактер изборних система и праксе у свим друштвеним порецима подразумева и претпоставља вођење одређеног вида и садржаја `кадровске` политике, као и вођење те политике на одређени начин” (Мирчев, 1983: 479). Исти аутор сматра да је већ у саставу Скупштине ДФЈ (1945), иако је Комунистичка партија имала потпуну доминацију у саставу, постојао плурализам припадника различитих друштвених група у оквиру Народног фронта и КПЈ, те да су поред најважнијих кадровских критеријума (учешће у револуцији и НОР-у и подршка КП) почели да добијају на значају и нови критеријуми („демократско-револуционарни”) који је требало да обезбеде стварне друштвене промене, као што су: једнакост народа и народности, порекла, полова, професија и занимања и др. У периоду од 1963. до 1974. дошло је до новина у поступцима изборно-кадровске политике. То је подразумевало да су у оквиру Социјалистичког савеза проширени поступци кандидовања, утврђивања критеријума избора и процедуре бирања, кроз нормирање, јавне расправе и усвајање Правилника о начину предлагања и утврђивања кандидата за одборнике и посланике скупштина на свим нивоима, „утврђују се критеријуми за предлагање кандидата за скупштине такође на свим нивоима, као и посебан поступак утврђивања и предлагања кандидата за највише политичке и извршне функције” (Мирчев, 1983: 484–486). У том периоду дозвољено је истицање више кандидата за једно посланичко место, а било је замишљено да критеријуми кандидовања обезбеде већу независност процеса регрутације кадрова од политичких центара одлучивања. Међутим, 1974. године напушта се идеја класичне политичке репрезентатив-

чивања ретко кад је прелазило 20% (Мирчев, 1983: 492; видети доле и *табела 6*). На конгресу СКЈ (1974) Тито је критиковао „недостатак дугорочне политике изграђивања кадрова и програма кадровског оспособљавања, уношење у то подручје политикантске борбе за власт, „вртење кадрова у круг” и слабу заступљеност радника из материјалне производње, омладине, жена, бораца у водећим органима” (нав. у Мирчев, 1983: 487–488). Ту „аномалију” требало је да исправе тзв. кадровске координационе комисије, чији је задатак био да воде рачуна о одговарајућој етничкој, полној, старосној, слојној и другој заступљености у изабраним делегацијама и међу изабраним делегатима.

Међутим, и саме жене су у овом периоду допринеле својој недовољној социјалној и политичкој афирмацији, јер нису инсистирале на доследном спровођењу нормативног идеала социјалистичког друштва – равноправности и једнакости полова, што је морало подразумевати и једнаку заступљеност на местима доношења кључних политичких, економских или социјалних одлука (Вуковић, 2008: 212). Наравно, и у периоду социјализма дискутовано је о модалитетима да се одређеним друштвеним групама омогући већа видљивост у политичкој сфери друштва. Међутим, и поред декларативне опредељености, нису изграђени механизми којима би се обезбедила већа заступљеност жена и других група.

Након слома социјализма, дошло је до драматичног пада репрезентативности жена у политичким телима и органима – после избора 1990. у скупштини Србије било је свега 1,6% жена (*табела 6*). Због тога су у Србији, као и у другим земљама у транзицији, уведене квоте за жене

ности, и уводи се делегатски систем са циљем да се кадровска политика (изборно-кадровски процес) стави под потпуну друштвену контролу (што је у пракси значило – контролу од стране партије).

као за мање заступљен пол. За такве мере користе се изрази *афирмативна акција*, *позитивна дискриминација*, *денитна дискриминација*, *повратна* (реверсна) *дискриминација*, *преференцијални шрејман*, *систем квота*. Како истичу домаћи аутори, мере позитивне акције су мере за исправљање последица раније дискриминације, у корист историјски запостављених група (Димитријевић, Пауновић, Ђерић, 1997: 191 према Ђурић, 2008: 178).⁷⁸

Квоте за жене у политици постоје у више од 130 земаља широм света (Inglehart i Pippa 2003),⁷⁹ а нормативни оквири и примена зависе од земље до земље, од политичког и културног контекста (Krook 2009; Krook i Zetterberg 2014). Мона Лена Крук (*Mona Lena Krook*) даје преглед три врсте политике квоте, и то: страначке квоте, резервисана места и законодавне квоте. То што су се појавиле родне квоте није за последицу имало јед-

78 Рецимо, у Аргентини је 1991. године уведена обавезна квота од 30% жена на изборним листама, а затим је уведена и у другим латиноамеричким земљама. У Мексику и Парагвају уведена је пет година касније, такође квота од 30% жена на изборним листама. Доминиканска република, Еквадор, Боливија, Перу, Панама, Венецуела и Бразил уводе квоту 1997. године, а исте године квота од 40% уводи се и у Костарики, док се 2000. године квота од 30% уводи у Колумбији (Мршевић, 2007: 104). Према овом приступу, неопходно је да „дескриптивна заступљеност” омогући „супстанцијалну заступљеност” на основу које ће *половина* места у влади и скупштини бити резервисана за жене и „заступање специфично женских интереса” (Мршевић, 2007: 41) – јер политичарке разумеју женске интересе и најбоље могу да их заступају у политичкој сфери (Мршевић, 2007: 167–168).

79 Између 1930. и 1980. године само десет земаља успоставило је одредбе о квотама, а затим дванаест држава током 1980-их. Знатан скок се јавља током деведесетих, када су се квоте појавиле у више од педесет земаља, а 2000. у скоро четрдесет земаља више. Као резултат овог процеса, квоте сада постоје у више од стотину земаља широм света, а више од три четвртине ових мера донесено је у последњих петнаест година (Krook, 2009).

нолично повећање удела жена у парламентима: у неким земљама је дошло до наглог повећања, а у неким земљама до скромног повећања или чак до смањења удела жена у скупштинама (*истио*).

Питање квота, према Владимиру Ђурићу, сложено је због тога што се једнакост људи у друштву различито тумачи. Употреба квоте у различитим областима и друштвеним контекстима задире у право на једнакост и подлеже различитим модусима правног тумачења (Ђурић, 2008: 190–202). Такође, квота као афирмативна мера била је предмет судских спорова у САД, у којој су најпре уведене квоте у образовању.⁸⁰ Према становишту које је такође присутно у домаћој литератури (Антонић, 2011), привилеговањем било које подзаступљене друштвене групе обесмишљава се политичка борба и утакмица, на основу различито постављених правила. Указује се на „недемократски аспект система квота и паритета – сегрегацију бирача и њихових представника, и поставља се питање – кога тачно представља оних 30% `ружичастих` посланика у парламенту? Ако такозвана квота-посланице треба да представљају *све* жене у бирачком телу, зашто их онда има само 30%?“ Према овом становишту,

80 Комисија за грађанска права САД истакла је да *афирмативна акција* „обухвата сваку меру преко једноставног окончања дискриминаторне праксе која је усмерена како би се исправила, или надокнадила прошла дискриминација, или спречила поновна појава дискриминације” (US Commission on Civil Rights, Statement on Affirmative Action, October 1977, п. 2; наведено према Ђурић 2008: 179). А према ширем приступу „квота је сет политика и практичних мера који фаворизује групе (углавном етничке групе и жене) које су историјски искусиле штете, што је дефиниција која превазилази разлику између уског концепта ‘афирмативне акције’ *stricto sensu* под којим се подразумевају временски ограничене и прелазне мере и ‘специјалних мера’ које су трајне” (Ђурић, 2008: 180).

„уставно или законско прописивање *обавезних* полних квота треба разликовати од добровољне одлуке појединих странака – углавном са политичке левнице – да више жена кандидују на својим изборним листама. Та одлука може бити изражена и кроз унутарстраначку квоту. Наводи се да „док је први облик квота у основи недемократски и друштвено штетан, други облик квота није неприхватљив, како са становишта демократије, тако са становишта друштвене добробити. Реч је, наиме, о томе да законске квоте, а поготово одредбе о парламентарном паритету, нарушавају принцип универзалности, ограничавају демократску утакмицу и, због бирократске интервенције у политички живот, имају функцију социјалног инжењеринга. Насупрот томе, слободно изабране унутарстраначке квоте израз су легитимних идеолошких и политичких ставова странака, најчешће су у функцији изборног такмичења и могу представљати природан начин увођења нових политичких тема или облика политичког живота” (Антонић, 2011: 116).

Од 1990. године када је уведен вишестраначки систем у Србији, процентуална заступљеност жена увећана је са 1,6% 1991. на 36,4% 2023. године (Табела 6). Од 2004. године на кандидатским листама обавезна је заступљеност једне трећине жена. Али, страначки носилац листе није морао да се придржава редоследа кандидата приликом попуњавања добијених места у скупштини, тако да је удео жена у парламенту био око 20%. Од 2011. године, међутим, промена редоследа није дозвољена, а од 2020. године заступљеност жена на кандидатским листама подигнута је на 40%.

Табела 6: Заступљеност жена у Скупштини Србије (Југославије) 1963–2023. (у %)

година	1963.	1967.	1969.	1974.	1978.	1982.	1986.
удео жена	19,6	10,7	7,9	13,6	17,2	19,8	19,8

1991.	1993.	1994.	1997.	2001.	2007.	2012.	2023.
1,6	5,6	8,8	5,6	12,8	20,8	33,6	36,4

Извори: Мирчев, 1983: 494; СГ 1990: 29; Вуковић 2009: 16; за 1963–1978. подаци се односе на постотак жена у скупштини СФРЈ, а за 1982–1986. на постотак жена у друштвено–политичком већу Србије.

У квалитативном истраживању ауторке из 2007. (Вуковић, 2009), уочено је да се мишљења о квоти код политичарки налазе готово свуда на аналитичком континууму – од одговора испитаница да је квота „добар механизам”, до одговора у којима се наводи да квота „није адекватна мера” (јер не желе да буду изабране само зато што су жене). У наведеном истраживању, такође, било је и одговора да су политичарке због квота имале неприлике – на пример, једна посланица се пожалила да ју је напао колега из странке зато што је, по његовом мишљењу, доспела у парламент „само због квоте”⁸¹

У овом делу књиге анализираћемо само одговоре испитаница о питању квоте из другог квалитативног истраживања ауторке (2011/2012).⁸² Саговорницама су

81 Детаљнија анализа ставова политичарки из овог истраживања дата је у раду: Вуковић 2009.

82 Узорак је чинило десет политичарки, критеријуми за одабир били су да се испитанице најмање десет година активно баве политиком, да су обављале или обављају високе политичке функције. Већина саговорница је у старосној доби од 30 до преко 70 година, само једна испитаница има мање од 30 година. Све испитанице су високообразоване. Коришћен је квалитативни метод дубински интервјуи, организовање и спровођење интервјуа обавила је ауторка рада, а разговори су, у већини, обезбеђени путем узорка „снежне грудве” (*snow-ball sample*) тј. на препоруку претходне испитанице.

постављена питања *Шиа* мислиће о квоти за жене у *йолици*? и *Шиа* мислиће о квоти као механизму? Иако се све саговорнице начелно слажу да жена не би било у парламенту у оном проценту у коме их је било, да није уведена квота, добили смо лепезу различитих одговора: од *неоходна је, преко важна је, али треба да има орочено трајање, до није ишредна.*

Погледајмо прво карактеристичне одговоре у којима је изражен став политичарки да су квоте *неоходне*:

– „Сматрам да су квоте неопходне. Зато што никад не би било 33% жена у скупштини. Без њих, жене могу да се кандидују, али не и да буду изабране. Контрааргументи типа – где да нађемо толико квалитетних жена – недопустиви су и понижавајући.” (49 година, ВСС).

– „Драго ми је што моја странка квоту примењује у пракси. Странка од девет, има три народне посланице. Моја је странка то је урадила и кад није имала су законску обавезу да има тај број. (...) Али, оне су изабране захваљујући свом раду, ангажовању и професији, те жене су се избориле својим радом да заслуже да буду изабране”.(44 год, ВСС)

– „Квота је потребна због омогућавања већег утицаја жена. Критична маса је потребна да се жене за своје позиције боре на свој начин. То не могу да раде док их нема довољно у политици. Постоји солидарност мушкараца у политици, коју ја осећам свих ових година – седимо заједно и ја кажем: `па како су сви мушкарци за исто, а ми (политичарке – А.В) ако нас је десет за десет различитих решења смо?` И ми бисмо биле за једно решење да имамо критичну масу. Не можете рећи да су мушкарци паметнији, способнији, елоквентнији, толерантнији, за неке од тих особина које су потребне политичарима можете рећи да су код жена изразитије. Значи, када буде критична маса жена у политици то ће бити њихово оружје” (68 година, ВСС)

Следе одговори политичарки које не мисле да је питање квота суштинско.

„Ја немам ништа против (квоте – А. В.), али прво треба да поставимо институције па да женско питање буде важно. Та промена (увођење квота – А. В.) нема никакве везе, ти мушкарци и жене једнако су послушни. Прво, жене нису довољно политички активне. Друго, не можете више да будете политички активни, зато што у партијама не постоји могућност политичке активности. Јер, имате једног шефа за кога се не зна ни где доноси одлуке, састанци уопште не постоје. Жене исто као и мушкарци, седе као неке ствари у скупштини, немају појма о чему се ради, дошли су ту кроз неку синекуру, притискају дугме кад је дан за гласање, једнако мушкарци као и жене. Зато квоте немају никаквог смисла. Изборни систем је такав да може маму да стави на листу, ето, свиђа ми се да моја мама буде на листи, што да не. Наш систем је накарадан, па још и квоте, то постаје бесмислено. Само тамо где је сама институција смислена, можемо да размишљамо како и жене ту да угурамо. Али, ако је цела институција бесмислена, па шта ме брига да ли учествују жене или мушкарци” (71 година, ВСС).

– „Квоте су користан алат и, као и сваки алат, имају свој рок трајања. Ако се квотама приђе с неразумевањем, онда се оне обесмисле. Ако се приђе с разумевањем, онда се тај алат искористи да се постигне нешто“ (51 година, ВСС).

Ево два карактеристична одговора саговорница које имају амбивалентан став о квоти:

– „Ја сам против квота увек. Ја сам за то да све буде квалитетно, па ако треба да буде 70% жена нека буде толико. Квоте нису можда право решење, али јесу корак ка томе. Очекујем од жена, којима се кроз квоте дâ шанса, да се изборе за квалитет. Ако немамо баш ниједну квалитетну жену, онда ћемо знати да немамо ниједну жену која

ишта вреди. Али ако има 250 квалитетних жена што их не би било (у скупштини – А.В). Најспорије промене су промене свести, значи то мора кроз једно две генерације, три изборна циклуса да прође. Да једноставно људи схвате да је неко квалитетан и да нема везе да ли је мушко или женско, већ да има те и те референце и готово” (54 године, ВСС).

– „Квоте су контроверзне, оне увек изазивају одијум. Квоте су увек на нечију штету, а ти на чију су штету уопште не морају да буду лоши људи. Квоте вам стављају сумњу да ли сте ви изабрани као квота, или сте изабрани зато што имате праву подршку. С друге стране, нема продора женске политике ако не обезбедите критичну масу, а нисмо измислили бољи систем него да се наметну квоте. Тако да квоте не волим, али не видим како могу у овој фази да се избегну“ (60 година, ВСС).

Ова политичарка је испричала и анегдоту која се десила приликом увођења квота у њену странку.

– „Кад смо уводили у партији обавезујуће квоте, тада је (име колеге из странке – А.В) био члан председништа, и као врхунски правник задужен да пише статут партије, а ја добила задатак да му објасним, због социјалистичке интернационале и због свега осталог, да ми морамо да имамо квоте. И поднесем захтев, пошто се писао нови статут, о квотама. И зове мене тај мој друг у страну и каже: `Слушај, немојте бре да се зезате с овим квотама, је л` ти знаш ако то уђе у статут то значи да је то обавезно, и да онда не може другачије?`. А ја кажем: „Зато се и ради, ми желимо да уђе у статут управо зато да би било обавезно`. Он ми на то каже: „Ти си бре озбиљна жена, је ли ти мислиш да можеш да нађеш 30% способних жена у овој партији?`. На шта ја кажем: `Ти си мој диван друг, кажи ми, можеш ли ти да нађеш 30% способних мушкараца у овој партији?`. На то се он зблуне, остане једно пола минута без текста, гледа у мене и каже: `Имаш квоте у статуу?`” (60 година, ВСС).

Док је у претходном истраживању ауторке (Вуковић, 2009) у одговорима испитаника нешто чешће био изражен однос „за” и „против” квота, у другом истраживању (2011/12), преовлађује уверење испитаница да су квоте неопходне. Међутим, у одговорима је дата и ограда која подразумева да трајање квота ипак треба да буде временски ограничено. Такође, испитанице сматрају да је квота за жене у политици један од начина да политичарке покажу своје квалитете, али и да је на њима одговорност да прокрче пут будућим генерацијама политичарки, које ће се бирати првенствено по квалитету, а не по квоти.

Осма глава

СТАВОВИ ЖЕНА ИЗ ОПШТЕ ПОПУЛАЦИЈЕ О ФЕМИНИЗМУ, РЕЛИГИЈИ И ПОЛИТИЦИ У СРБИЈИ

У овом поглављу испитујемо ставове жена из опште популације о феминизму, феминисткињама, политици, религиозности и положају жена у Србији. Њихова становишта поредићемо са гледиштима феминисткиња, како бисмо уочили сличности и разлике, а не бисмо ли тако боље објаснили (не)прихваћеност феминизма код жена у Србији.

Узорак опште популације обухватио је 188 жена. Подједнако су заступљене групације жена у старосној доби од 36–50 година 41,0% (77) и 51 и више година 41,0% (77), док испитаница од 20–35 година има 18,1% (34). Већина испитаница има завршену средњу школу (83 испитанице или 44,1%), затим нешто више од четвртине њих је са завршеном основном школом 23,9% (45 жена), док трећина (60) њих има виши степен образовања: вишу школу 5,9% (11), завршен факултет 19,7% (37), и са магистратуром или докторатом 6,4% (12). У интерпретацији резултата смо спојили жене виших нивоа образовања у једну категорију: „више и високо образовање”.⁸³

83 С обзиром на величину узорка опште популације жена, прикупљене податке нећемо подвргавати широј и дубљој статистичкој анализи, која се врши на већим узорцима. Намера истраживања је била да уочимо да ли је присутна разлика у ставовима жена различитог степена образовања и старије и млађе генерације. Подаци из истраживања могу да послуже као оквир за емпиријска истраживања на већим узорцима из ове области у будућности.

Испитанице су, у већини, запослене жене (91,4%), потом пензионерке (3,8%), ученица/студенткиња је 2,2%, незапослених 1,6%, а 1,1% су домаћице. Према занимању, међу испитаницима највише је службеника (26,0% или 46), потом стручњака (23,2% или 41), КВ и НКВ радника је 20,9% (37), а ПК и НК радника је 15,8% (28). У мањем постотку заступљени су техничари (средња школа) са 7,9% (14), приватних предузетника је 1,7% (3), нижих руководилаца (шефова) је 1,7% (3), а две жене су директорке (1,1%).

Према брачном статусу, у узорку преовлађују испитанице које су у браку (59,7% или 111), потом следе неударе (15,1% или 28), у ванбрачној заједници је 9,1% (17), разведених је 11,3% (21), а у групацији удовица је 4,8% (9).

Ставови о политичким странкама

Хипотезу да су феминисткиње знатно мање наклонене конзервативним и десним странкама у односу на остале жене, испитивали смо, када је реч о припадница опште популације, кроз два питања: Да ли сте члан политичке партије? и Ставови које странке у Србији су најближи Вашем мишљењу?⁸⁴

Табела 7: Да ли сте члан политичке партије?

	Ф	%
да	11	5,9
не	177	94,1
укупно	188	100,0

Огромна већина жена нашем у узорку није припадница ниједне политичке партије (94,1%), односно, само 5,9% испитаница је навело да су чланице неке странке. У Србији,

84 У тексту су само табеле које показују значајне ставове/тенденције/ промене, и указују на ставове опште популације жена с обзиром на хипотезе које смо тестирали.

према истраживању ИДН (2004),⁸⁵ 11% грађана било је у политичким странкама, док према тврдњама о бројности свог чланства, које износе саме партије (2015),⁸⁶ у Србији чак 21,4% грађана наводно има чланску књижицу неке странке.

Наш налаз од 6% испитаница са партијском афилијацијом вероватно је много реалнији од бројке 21% – која је пренадувана због маркетиншких потреба партија, а која се поготово не може узети као валидна и за жене, имајући у виду њихов нижи удео у чланству странака у односу на мушкарце.

Но и тих 6% далеко је више него што је чланство феминистичког дела нашег узорка, у коме смо утврдили да *ниједна* саговорница међу феминисткињама нема партијску књижицу. Али, које странке преферирају жене из опште популације из нашег узорка, и да ли су то заиста претежно странке десне оријентације?

Табела 8: *Када ћосмајраће политичке странке у Србији, ставови које странке су најближи Вашем мишљењу?*

	Ф	%
Ниједна странка	53	42,4
Демократска странка	11	8,8
Демократска странка Србије	7	5,6
Српска радикална странка	2	1,6
Српска напредна странка	25	20,0
Социјалистичка партија Србије	3	2,4
Либерално демократска партија	4	3,2
Ромска партија	1	0,8
Не жели да одговори	19	15,2
Укупно	125	100,0
Без одговора	63	
Укупно	188	

85 Истраживање јавног мњења Србије, фебруар, мај, јуни, август, септембар, октобар 2004; ЦПА/ЦПС и ЦЕСИД, радни подаци.

86 <https://www.danas.rs/politika/naprednjaka-pola-miliona-sps-u-padu/>

Као што се види из горње табеле, највише испитаница уопште нису одговориле на ово питање – било тако што нису заокружиле ниједну од понуђених опција (63 од 188, што је 33,5%), било тако што су заокружиле „без одговора” (19 од 188, или 10,1%), што збирно чини 43,6% укупног узорка.

Од оних које су на питање одговориле, највише испитаница (42,4%) изјаснило се да ниједна политичка странка у Србији не заступа ставове који би били блиски њиховом мишљењу, што је скоро једна трећина испитаница у укупном узорку.

Конечно, када је реч о страначким преференцама, да су им блиски ставови Српске напредне странке, изјаснило се 25 жена (20,0%), што је убедљиво више од другопласиране Демократске странке, за коју се определило 11 жена (8,8%), а 17 жена (13,6%) одабрало је остале странке. Ако на уобичајени начин разврстамо партије на идеолошкој скали левица-десница – СНС, ДСС и СРС десница, ДС и ЛДП центар и СПС левица – онда, према нашим налазима, од свих страначки опредељених испитаница (53) њих 34 или 64,1% оптирају за странке деснице, 15 или 28,3% бирају странке центра, а 3 или 5,6% се опредељују за левицу (при чему се СПС сасвим условно може назвати левицом, будући да је већ 12 година коалициони партнер десничарске СНС владе, и да је одговоран за доношење више закона, попут Закона о раду, који се сматрају антирадничким).

Дакле, од свих испитаница међу женама опште популације, а које су страначке симпатизерке, њих 64% оптирају за странке деснице, док међу феминисткињама из нашег узорка нисмо нашли *ни једну* тог опредељења. Тиме је у потпуности потврђена хипотеза да су феминисткиње знатно мање наклоњене конзервативним и десним странкама у односу на припаднице опште популације.

Ставови о феминизму

Један од циљева овог истраживања био је да се утврди колико су феминистичке вредности, ставови и активизам – који према самоодређењу феминисткиња припадају левој страни политичког спектра – присутни у мишљењу и деловању жена у Србији. Такође, наша посебна хипотеза, коју ћемо подврћи провери, гласи: док феминисткиње имају наглашено позитиван став према феминизму, дотле се припаднице женске популације уопште негативно односе према њему.

Желели смо, најпре, да откријемо колико жене у Србији уопште знају о феминисткињама и њиховом друштвеном ангажману. Употребили смо, затим, батерију од пет уобичајених ставова о феминисткињама на основу којих смо хтели да утврдимо какви су ставови жена из опште популације о томе који атрибути су карактеристични за феминисткиње, као и то да ли сматрају да је феминизам озбиљан друштвени покрет. Тестирали смо у којој мери се испитанице слажу са ставовима: феминисткиње су агресивније од других жена; феминисткиње обично имају хомосексуалне склоности; међу феминисткињама нема лепих и привлачних жена; феминисткиње су самосвесније од других жена; феминисткиње су храбре жене које се боре против предрасуда; и феминизам није озбиљан друштвени покрет. Понуђена је Ликертова скала одговора (потпуно се слажем, делимично се слажем, неодлучна сам, делимично се не слажем и потпуно се не слажем). Ради прегледности одговоре потпуно и делимично се слажем, као и потпуно и делимично се не слажем, интерпретираћемо заједно.

Табела 9: *Степен слања са њонуђеним исказима (у %)*

Исказ	потпуно се слажем	делимично се слажем	неодлучна сам	делимично се не слажем	потпуно се не слажем
Феминисткиње су агресивније од других жена	13,6	32,1	31,5	10,9	12,0
Феминисткиње обично имају хомосексуалне склоности	1,6	10,9	36,1	12,6	38,8
Међу феминисткињама нема лепих и привлачних жена	2,7	7,7	28,0	13,7	47,8
Феминисткиње су самосвесније од других жена	12,5	24,5	29,3	16,8	16,8
Феминисткиње су храбре жене које се боре против предрасуда	25,0	29,3	23,9	12,0	9,8
Феминизам није озбиљан друштвени покрет	11,6	16,0	33,7	18,8	19,9

Из горње табеле видимо да готово половина жена (45,7%) сматра да су феминисткиње *агресивније* од других жена – двоструко више од оних који се са тим не слажу (22,9%). То очигледно показује да жене из опште популације борбеност и активизам феминисткиња доживљавају као извесну агресивност. Међутим, с друге стране, са исказом *Феминисткиње су храбре жене које се боре њрођив њредрасуда* сложило се укупно 54,% испитаница – неслагање је исказало 21,8%, што показује и значајно дивљење и поштовање које према феминисткињама постоји међу женама из опште популације. Ова *амбивалентност* према феминисткињама ће бити боље објашњења кроз продубљенију анализу добијених података, којој ћемо сада приступити.

Поћи ћемо од питања *Шта је њо Вама феминизам?*, којим смо хтели да утврдимо да ли жене имају знање о феминизму и каква је садржина тог знања. Питање је било отвореног типа тако да су жене имале могућност да саме формулишу своју дефиницију феминизма.

Табела 10: *Шта је то Вама феминизам?* (према образовању испитаница)

	покрет за већа права жена и афирмацију	борба жена за равнопр., већа права, против предрасуда и насиља	неуспели покушај, идеологија, ништа корисно	не знам, немам мишљење	без одговора	укупно
завршена основна школа	1 2,4%	10 23,8%	0 0,0%	15 35,7%	16 38,1%	42 100,0%
завршена средња школа	20 27,0%	27 36,5%	2 2,7%	6 8,1%	19 25,7%	74 100,0%
више и високо образовање	19 35,2%	21 38,9%	4 7,4%	2 3,7%	8 14,8%	54 100,0%
укупно	40 23,5%	58 34,1%	6 3,5%	23 13,5%	43 25,3%	170 100,0%

Табела 11: *Слањање са исказом: Феминисткиње су агресивније од других жена* (према образовању)

	потпуно се слажем	делимично се слажем	неодлучна сам	делимично се не слажем	потпуно се не слажем	Укупно
Завршена основна школа	9 22,0%	3 7,3%	18 43,9%	6 14,6%	5 12,2%	41 100,0%
Завршена средња школа	11 13,8%	13 16,3%	26 32,5%	14 17,5%	16 20,0%	80 100,0%
Више и високо образовање	1 1,7%	13 21,7%	17 28,3%	14 23,3%	15 25,0%	60 100,0%
Укупно	21 11,6%	29 16,0%	61 33,7%	34 18,8%	36 19,9%	181 100,0%

Видимо да висок удео жена са вишим и високим образовањем не подржава исказ да су феминисткиње агресивније од других жена – 48,3%, наспрам 23,4% које

се слажу са овом тврдњом. С друге стране, код жена са завршеном основном школом највише је жена које су неодлучне (43,9%), а потом оних које подржавају наведени исказ (29,3%). Код жена са завршеном средњом школом испитанице су нешто равномерније распоређене према одговорима, тако да се, приближно, трећина испитаница слаже са тврдњом да су феминисткиње агресивније од других жена (30,7%), трећина се не слаже (37,5%), а трећина испитаница је неодлучна (32,5%).

Очигледно је да уверење о агресивности феминисткиња *расте са ојдањем нивоа образовања*, на основу чега би се могло закључити да велики део неповерења жена из опште популације према феминисткињама произлази из недовољног образовања, или да данашњи систем образовања омогућава прихватање профеминистичких вредности.

Погледајмо на исти начин и однос жена из опште популације према уверењу по ком феминисткиње обично имају хомосексуалне склоности.

Табела 12: *Слањање са исказом: Феминисткиње обично имају хомосексуалне склоности* (према образовању)

	потпуно се слажем	делимично се слажем	неодлучна сам	делимично се не слажем	потпуно се не слажем	Укупно
Завршена основна школа	2	7	22	4	8	43
	4,7%	16,3%	51,2%	9,3%	18,6%	100,0%
Завршена средња школа	1	7	24	10	38	80
	1,3%	8,8%	30,0%	12,5%	47,5%	100,0%
Више и високо образовање	0	6	20	9	25	60
	0%	10,0%	33,3%	15,0%	41,7%	100,0%
Укупно	3	20	66	23	71	183
	1,6%	10,9%	36,1%	12,6%	38,8%	100,0%

Испитанице се у највећем броју случајева не слажу с исказом да феминисткиње обично имају хомосексуалне склоности – 94 жене (51,4%), слаже се 23 испитанице (12,5%), а 66 испитаница (36,1%) неодлучно је по овом питању. Међутим, анализирано по школској спреми, *ш*то је нижи ниво образовања *рас*те неодлучности и *сла*њање с наведеном *ш*врдњом: од испитаница с основном школом, 51,2% је неодлучно, а 21,0% је сагласно с исказом да феминисткиње обично имају хомосексуалне склоности – укупно 72,2%. То још једном показује утицај нивоа образовања на прихватање непроверених тврдњи свих врста, или макар на несигурност када су у питању негативни стереотипи.

Исто примећујемо и када је реч о исказу: *ме*ђу феминисткињама нема *ле*пих и *ш*ривлачних жена:

Табела 13: *Сла*њање са исказом: *Ме*ђу феминисткињама нема *ле*пих и *ш*ривлачних жена (према образовању)

	потпуно се слажем	делимично се слажем	неодлучна сам	делимично се не слажем	потпуно се не слажем	Укупно
Завршена основна школа	4	3	17	4	13	41
	9,8%	7,3%	41,5%	9,8%	31,7%	100,0%
Завршена средња школа	1	9	22	12	37	81
	1,2%	11,1%	27,2%	14,8%	45,7%	100,0%
Више и високо образовање	0	2	12	9	37	60
	0,0%	3,3%	20,0%	15,0%	61,7%	100,0%
Укупно	5	14	51	25	87	182
	2,7%	7,7%	28,0%	13,7%	47,8%	100,0%

Из горње табеле видимо да ниже образовање даје виши удео прихватања тврдње да међу феминисткињама нема лепих и привлачних жена, као и неодлучности

приликом одговора на ово питање. Међу испитаницама с основном школом, наведени став прихвата 17,1%, а неодлучних је 41,5%, док међу испитаницама с вишем и високим образовањем исказ прихвата 3,3%, а неодлучних је 20,0%.

Коначно, када према степену образовања анализирамо слагање са исказом *Феминисткиње су храбре жене које се боре против предрасуда*, видећемо следеће:

Табела 14: Слагање са исказом: *Феминисткиње су храбре жене које се боре против предрасуда* (према образовању)

	потпуно се слажем	делимично се слажем	неодлучна сам	делимично се не слажем	потпуно се не слажем	укупно
завршена основна школа	10	5	16	5	8	44
	22,7%	11,4%	36,4%	11,4%	18,2%	100,0%
завршена средња школа	22	26	19	11	3	81
	27,2%	32,1%	23,5%	13,6%	3,7%	100,0%
више и високо образовање	14	23	9	6	7	59
	23,7%	39,0%	15,3%	10,2%	11,9%	100,0%
Укупно	46	54	44	22	18	184
	25,0%	29,3%	23,9%	12,0%	9,8%	100,0%

Из горње табеле произлази да, такође, ниже образовање даје веће неслагање или већи степен неодлучности у односу на понуђени исказ. Испитанице с основном школом у 29,6% случајева одбацују тврдњу да су феминисткиње храбре жене које се боре против предрасуда, а неодлучне су у 34,6% случајева, док испитанице с вишим и високим образовањем исти исказ одбацују у 22,1% случајева, а неодлучне су у свега 15,3% случајева.

Тако је доказана хипотеза *Док феминисткиње имају најлашено позитиван став према феминизму, докле се припаднице женске популације уопште негативно односе према њему*, као и да су жене из опште популације конзервативније од феминисткиња. Утврђена је и корелација с нивоом образовања, при чему нижи ниво образовања жена из опште популације погодује утврђивању негативних ставова према феминизму. Горњи налаз може се проверити и преко питања из нашег истраживања: *Да ли за себе можете рећи да сте феминисткиња?*

Табела 15: *Да ли за себе можете рећи да сте феминисткиња?*

	Ф	%
да	15	8,2
неодлучна сам	62	33,9
не	106	57,9
укупно	183	100,0
без одговора	5	
	188	

Према нашим резултатима, убедљива већина „обичних“ жена не изјашњава се као феминисткиња (57,9%), или је неодлучна (33,9%), док свега њих 8,2% себе види као део феминистичког покрета. Тиме је недвосмислено потврђена хипотеза да *феминизам није у значајнијем степену продро у женску популацију*.

Има неколико разлога због чега жене из опште популације имају амбивалентну или негативну перцепцију и рецепцију феминизма, почев од одбојности према идеологизованости феминистичког покрета, будући да део жена види феминизам као антимушки пројекат, до тога да део жена сматра да припада женама које су снажне и не жели да буде стигматизован као аутоматска жртва породице или друштва. Међутим, погледајмо претходно

анализирани одговор према нивоу образовања испитаница (табела 16).

Табела 16: *Изјашњавају се као феминисткиње (према образовању)*

	да	неодлучна	не	укупно
завршена основна школа	1	15	25	41
	2,4%	36,6%	61,0%	100,0%
завршена средња школа	7	30	45	82
	8,5%	36,6%	54,9%	100,0%
више и високо	7	17	36	60
	11,7%	28,3%	60,0%	100,0%
укупно	15	62	106	183
	8,2%	33,9%	57,9%	100,0%

Уочавамо како удео позитивних одговора на питање да ли је испитаница феминисткиња расте с нивоом образовања: основно 2,4%, средње 8,5% и више/високо 11,7%. Такође, видимо и како с нивоом образовања опада удео неодлучних одговора: основно 36,6%, средње 36,6%, више/високо 28,3%. Дакле, још једном је утврђена *корелација између образовања и прихватања феминизма*.

Погледајмо и одговоре на питање *Шта је њо Вама феминизам*, укрштен с образовањем испитаница (табела 17).

Табела 17: Дефиниције феминизма према образовању (број и %)

	завршена основна шк.	завршена средња шк.	више и високо	укупно
Покрет за већа права жена и афирмацију у свим сегментима живота	1	20	19	40
	2,4	27,0	35,2	23,5
Борба жена за равноправност, већа права, против предрасуда и насиља	10	27	21	58
	23,8	36,5	38,9	34,1
Неуспели покушај, идеологија	0	2	4	6
	0,0	2,7	7,4	3,5
Не знам, немам мишљење	15	6	2	23
	35,7	8,1	3,7	13,5
Без одговора	16	19	8	43
	38,1	25,7	14,8	25,3
Укупно	42	74	54	170
	100,0	100,0	100,0	100,0

Примећујемо да су позитивни одговори у директној корелацији с нивоом образовања испитаница. Одговор *Покрећ за већа права жена и афирмацију у свим сејменшима живојиа* прихвата 2,4% испитаница с основном школом, 27,0% са средњом и 35,2% са вишом/високом, а одговор *Борба жена за равнојравност, већа права, йроштив йредрасуда и насиља* прихвата 23,8% испитаница са основном школом, 36,5% са средњом и 38,9% са вишом/високом школом.

Табела 18: Како да жене уоправе свој друштвени положај

Да ли сматрајте да ће жене у будућности имати већа права и могућности за друштвени напредак у Србији:	Да	Не	Без одговора
- ако се образују и упознају са значајем феминистичке теорије и деловањем феминисткиња;	86 45,7%	78 41,5%	24 12,8%
- ако постоје институције које делују у правцу родне равноправности и бољег положаја жене;	154 81,9%	26 13,8%	8 4,3%
- ако држава обезбеди услове да се жене образују и буду запослене;	170 90,4%	13 6,9%	5 2,6%
- ако се свака жена сама избори за своју бољу позицију у оквиру своје породице.	163 86,7%	17 9,0%	8 4,3%

Питали смо жене од чега зависи хоће ли у Србији бити већих права жена и могућности за њихов друштвени напредак. Уверљиво најмање испитаница определило се за одговор: *ако се жене образују и упознају са значајем феминистичке теорије и деловањем феминисткиња* – свега 45,7%. Далеко више жена из опште популације преферира одговоре: *ако држава обезбеди услове да се жене образују и буду запослене (90,4%), ако се свака жена сама избори за своју бољу позицију у оквиру своје породице (86,7%), и ако постоје институције које делују у правцу родне равноправности и бољег положаја жене (81,9%).*

Очигледно, нема много поверења у снагу феминистичке идеје, па рад на феминистичком образовању није први избор већине наших жена – барем када је реч о поправљању њиховог социо-економског положаја. Много више од тога, оне се уздају у помоћ институција, пре свих оних који припадају држави. Ова усмереност на државу, као кључни ентитет за еманципацију жена, још једном, на посредан начин, показује десну и конзервативну усмереност опште популације жена. Она такође показује

исправност наше хипотезе да је феминизам маргиналан као идеологија жена у Србији и да код већине наше женске популације постоји извесна одбојност према овом покрету и идеологији.

Ставови о религиозности и унапређењу положаја жена

Да бисмо утврдили какви су ставови испитаница опште популације о религиозности и какав је њихов однос према цркви, поставили смо питања: *Да ли верујете у Бога?* и *У којој мери цркве/верске заједнице доприносе бољем положају жена у нашем друштву?* Погледајмо прво како су испитанице одговориле на питање о вери у Бога (табела 19).

Табела 19: Одговори испитаница на питање: *Да ли верујете у Бога?* (број, %)

	бр.	%
Да, верница сам и поштујем сва учења своје вере	54	29,2
Традиционално поштујем обичаје своје вере	99	53,5
Неодлучна сам, стално се питам о постојању Бога	5	2,7
Потпуно сам равнодушна према(не)постојању Бога	6	3,2
Не	8	4,3
Не желим да се изјасним	11	5,9
Друго	2	1,1
Укупно	185	100,0
Без одговора	3	
	188	

Од жена које су дале одговор на ово питање, нешто више од половине жена, 53,5%, навело је да традиционално поштује обичаје своје вере, а 29,2% изјаснило се да су вернице и поштују сва учења своје вере, тако да се за преко четири петине испитаница може рећи да су религиозне (у ширем смислу). Само 3,2% испитаница је

равнодушно према питању (не)постојања Бога, а 2,7% неодлучно је и пита се о томе да ли Бог постоји или не. Такође, низак проценат (4,3%) испитаница наводи да не верује у Бога, а 5,9% не жели да се изјасни.

Уочавамо и да по овом питању није присутна разлика између жена према степену образовања: већина испитаница са основном и средњом школом, као и испитаница са вишим и високим образовањем изјаснило се да традиционално поштују обичаје своје вере, а потом и да јесу вернице. Дакле, *овде не прекознајемо утицај образовања*, иако постоји очекивање да се испитанице вишег и високог нивоа образовања чешће изјашњавају као атеисткиње. Имајући у виду да смо у једном од претходних поглавља утврдили да су феминисткиње готово у потпуности изван традиционалних верских заједница и већином атеисткиње, тиме смо потврдили хипотезу.

У табели 20 су одговори испитаница на питање *У којој мери цркве/верске заједнице доприносе бољем положају жена у нашем друштву?*

Табела 20: Допринос цркве/верске заједнице бољем положају жена у нашем друштву?

	ф	%
веома много	1	0,6
много	7	3,9
неодлучна сам	49	27,2
мало	57	31,7
нимало	66	36,7
укупно	180	100,0
без одг.	8	
	188	

Већина испитаница (68,4%) на питање о доприносу цркве/верске заједнице бољем положају жена у нашем друштву одговорила је „мало” (31,7%) или „нимало” (36,7%), што значи да оне праве извесну дистинкцију

између властите религиозности и значаја цркве и верских заједница за унапређење положаја жена у Србији. Очигледно је да верске организације и институције за жене имају другу функцију, пре свега религиозну и традиционалистичку, те да су оне прилично реалне када је реч о оцени значаја појединих социјалних актера за унапређење њиховог положаја.

Да ли су жене из опште популације задовољне својим положајем у друштву? На питање *у ком сїеиену су жене у Србији равнойравне са мушкарцима* у нашем истраживању добили смо одговоре (табела 21): потпуно неправне 4,3%, неправне 47,3%, неодлучна сам 25,0%, равноправне 19,7%, потпуно равноправне 3,7%. Дакле, 51,6% испитаница мисли да су жене неправне, двоструко више од оних (23,4%) које процењују да су мушкарци и жене у данашњем српском друштву изједначени по својим правима и по друштвеном статусу.

Ако овај одговор погледамо разложен по старосним групама испитаница добићемо следећи налаз:

Табела 21: *Сїеиен равнойравносїи жена са мушкарцима у Србији (їрема сїаросїи)*

	потпуно неправн.	неправне	неодлучна сам	равноправне	потпуно равноправне	Укупно
од 20-35	1	19	9	5	0	34
	2,9%	55,9%	26,5%	14,7%	0,0%	100,0%
36-50	2	34	21	16	4	77
	2,6%	44,2%	27,3%	20,8%	5,2%	100,0%
51 и више	5	36	17	16	3	77
	6,5%	46,8%	22,1%	20,8%	3,9%	100,0%
Укупно	8	89	47	37	7	188
	4,3%	47,3%	25,0%	19,7%	3,7%	100,0%

Видимо да су најмлађе жене највише и уверене да постоји неравноправност између жена и мушкараца у српском друштву. Оне у већој мери мисле да постоји раскорак између прокламоване равноправности и стварног стања у друштву, односно њихове су аспирације ка родној једнакости у знатно већем нескладу са друштвеном стварношћу него међу женама старије генерације.

Да погледамо какав је став жена различитог нивоа образовања према равноправности жена са мушкарцима (табела 22).

Табела 22: *Стајеиен равноиравности жена са мушкарцима у Србији (према образовању)*

	потпуно неравноправне	неравноправне	неодлучна сам	равноправне	потпуно равноправне	укупно
завршена основна школа	4 8,9%	19 42,2%	7 15,6%	10 22,2%	5 11,1%	45 100,0%
завршена средња школа	4 4,8%	37 44,6%	22 26,5%	19 22,9%	1 1,2%	83 100,0%
више и високо образовање	0 0,0%	33 55,0%	18 30,0%	8 13,3%	1 1,7%	60 100,0%
Укупно	8 4,3%	89 47,3%	47 25,0%	37 19,7%	7 3,7%	188 100,0%

Уочавамо да се одговори жена са вишим и високим образовањем разликују од одговора жена са нижим степеном образовања: ниједна не мисли да су жене у нашем друштву потпуно неравноправне (што сматра 8,9% испитаница са завршеном основном школом и 4,8% оних са завршеном средњом школом), 55,5% мисли да су не-

равноправне (што сматра 44,6% испитаница са основном школом и 42,2% са средњом школом), неодлучних је 30,0% (26,5% са основном школом и 15,6% са средњом школом), 13,3% мисли да су равноправне (22,9% са основном школом и 22,2% са средњом школом), а 1,7% да су потпуно равноправне (1,2% са основном школом и 11,1% са средњом школом).

Очигледно, *жене са вишим и високим образовањем издеїавају да се оїределе за оба крајња сїава – о ѿоїїуној родној неравноїравностїи и ѿоїїуној равноїравностїи*. Оне оптирају у највећем проценту (55,5%) за одговор „неравноправне” и „неодлучна сам” (30%), знатно више него *жене са нижим степеном образовања* (44,6% и 26,5% са средњим и 42,2% и 15,6% са основним). Ипак, више образовања даје слику стварности која је нешто ближа феминистичкој перспективи, јер се одговори не деле између „равноправне су” и „неравноправне”, већ између „неравноправне су” и „неодлучна сам”.

С тим у вези, треба се сетити нашег налаза да *жене унапређење свог друштвеног положаја виде пре свега тако што ће држава да обезбеди услове да се жене образују и буду запослене* (90,4%), тако што ће свака жена сама да се избори за своју бољу позицију у оквиру своје породице (86,7%), као и тако што ће постојати институције које ће деловати у правцу родне равноправности и бољег положаја жене (81,9%). У том смислу може се закључити да, иако жене из опште популације показују знатно већу меру религиозности него феминисткиње, оне са феминисткињама у извесној мери (поготово ако су млађе или образованије) ипак деле оцену да у нашем друштву не постоји оптимална родна равноправност, да је свака жена одговорна првенствено за положај који има у породици, а да је нужна помоћ државе и надлежних институција у унапређењу укупног положаја жене.

Коначно, ваља имати у виду и податак до кога смо дошли у нашем истраживању, а по ком се већина жена из опште популације ипак недовољно занима за питања родне равноправности (табела 23).

Табела 23: *Колико сте заинтересовани за ишћање равноправности њолова у друштву?*

	Ф	%
изразито ме занима ова тема (пратим законске и друге прописе)	15	8,0
прилично ме занима ова тема, пратим медије – тв, новине, интернет	58	31,0
слабо, баш не пратим ту проблематику	89	47,6
уопште ме не занима	25	13,4
Укупно	187	100,0

Као што се може видети, питања родне равноправности практично је ван сфере занимања за 61,0% жена из опште популације, док се за ову проблематику интересује свега 39,0% жена. Одговор можемо упоредити са истраживањем из 2001. године, када је постављено питање *Да ли је ишћање женских њрава актуелно за нас?*, а када је 53,0% испитаница сматрало да је питање актуелно, а 47,0% да није – углавном с образложењем да су жене „слабији пол”, што мисли петина испитаница (Милић, 2002: 89–91).

Слабо занимање за питања родне равноправности код жена опште популације можда се може објаснити одбојношћу према сфери политике („не занима ме политика”) коју често показују обични грађани у Србији (две петине не гласа на изборима), с тим да је ова аверзија нарочито изражена код жена. Пошто се питање родне равноправности доживљава као „политичко” питање, ова аверзија према свему што „мирише” на политику трансферише се и на читаву родну проблематику. Овај налаз

је наизглед у контрадикцији са нашим налазом по коме двоструко више жена из опште популације сматра да су жене данас у Србији неравноправне, од оних које мисле да су равноправне (51,6%: 23,4%). Ако жене у већини мисле да су неравноправне, зашто их већином не занимају питања везана за равноправност полова у друштву и зашто већином имају амбивалентан однос према феминистичком покрету?⁸⁷ Одговор може бити управо поменута аверзија према политичком и идеолошком ангажману, која спречава да се незадовољство друштвеним положајем, не само по питању родне равноправности, артикулише и преточи у утицајнију друштвену снагу.

Однос према нацији и „Другом“, ставови о абортусу

Питали смо наше испитанице: *када размишљајте о себи, колико Вам је важна национална/еџничка припадност*? Добили смо да око 40% испитаница сматра да им је она важна (9,4% веома важна и 29,8% важна), за око 50% није важна (39,8% неважна и 11,0% нимало важна), а око 10% је неодлучно (тачније 9,9%). Према степену образовања то изгледа овако (табела 24):

87 Да подсетим, са исказом „Феминизам није озбиљан друштвени покрет” слаже се 27,6% жена, не слаже се 38,7%, а 33,7% је неодлучно (видети табелу 9).

Табела 24: Када размишљајте о себи, колико Вам је важна национална/етничка припадност?

	веома важна	важна	неодлучна сам	неважна	нимало важна	Укупно
завршена основна школа	4 9,5%	11 26,2%	1 2,4%	21 50,0%	5 11,9%	42 100,0%
завршена средња школа	12 14,8%	25 30,9%	11 13,6%	26 32,1%	7 8,6%	81 100,0%
више и високо образовање	1 1,7%	18 31,0%	6 10,3%	25 43,1%	8 13,8%	58 100,0%
Укупно	17 9,4%	54 29,8%	18 9,9%	72 39,8%	20 11,0%	181 100,0%

Видимо да жене са средњом школом више пажње придају својој етничкој припадности – код њих је однос важно-неважно, када је у питању нација, 46%:40%. Да ли осећај за национално значи нетолеранцију према Другом? Одговори у вези тог питања налазе се у табели 25.

Табела 25: Нетолеранција према Другом

Да ли бисте прихватили на ситуацију:	Да	Не	Без одговора
– да вам дете склопи брак са припадником друге националности;	138 73,4	45 23,9	5 2,7
– да вам дете склопи брак са припадником друге вероисповести;	123 65,4%	55 29,5%	10 5,1%
– да вам се у комшилук досели особа хомосексуалне оријентације;	170 90,4%	13 6,9%	5 2,7%

Видимо да одбојност према другом и другачијем не постоји у већој мери када је реч о суседској заједници (и припадницима ЛГБТ оријентације), мада вишеструко расте када је реч о породици: 29,5% жена не би да им дете склопи брак са припадником друге вероисповести, а 23,9% жена не би да им дете склопи брак са припадником друге националности – што приближно одговара утврђеном уделу жена којима је националност важна.

Ипак, између две трећине и три четвртине жена из опште популације не показује елементе ксенофобије или национализма, а девет десетина њих не показује елементе хомофобије на нивоу суседства. Но оне се, уопште узев, поприлично разликују од феминисткиња које су, према нашем истраживању, листом изразито антинационалистички и космополитски опредељене, и које подржавају ЛГБТ покрет.

Такође, у одељку нашег рада посвећеном ставовима феминисткиња о сексуалности, видели смо да феминисткиње, у огромној већини, сматрају да је право на абортус фундаментално женско право као „право жене да одлучује о свом телу“. Какво је, по том питању, виђење обичних жена? (табела 26)

Табела 26: Какав је Ваш став о абортусу?

	Ф	%
Абортус треба потпуно забранити	10	5,3
Абортус треба дозволити само у случају медицински оправданих разлога	25	13,3
Абортус је право супружника (партнера) да одлучују о потомству	89	47,3
Абортус је право жене да одлучује о свом телу	64	34,0
Укупно	188	100,0

Уочавамо да жене из опште популације, иако високо подржавају и став да је „Абортус право жене да одлучује о свом телу” (34,0%), ипак дају предност опцији да је абортус „право супружника (партнера) да одлучују о потомству” (47,3%). Ова два става заступа укупно 81,3% испитаница, док само 18,6% њих сматра да абортус треба забранити или ограничити само на медицински оправдане разлоге. Као што се види из табеле 27, жене са вишим и високим образовањем четири пута мање заступају став да абортус треба забранити у односу на жене са основном и средњом школом (1,7% наспрам 6,7% и 7,2%), а два пута мање да абортус треба дозволити само у случају медицински оправданих разлога (8,3% напрема 13,3% и 16,9%).

Табела 27: Какав је Ваш став о абортусу? (према образовању)

	абортус треба потпуно забранити	абортус треба дозволити само у случају медиц. оправд. разлога	абортус је право супружника (партнера) да одлучују о потомству	абортус је право жене да одлучује о свом телу	укупно
завршена основна школа	3 6,7%	6 13,3%	19 42,2%	17 37,8%	45 100,0%
завршена средња школа	6 7,2%	14 16,9%	40 48,2%	23 27,7%	83 100,0%
више и високо образовање	1 1,7%	5 8,3%	30 50,0%	24 40,0%	60 100,0%
Укупно	10 5,3%	25 13,3%	89 47,3%	64 34,0%	188 100,0%

Када је реч о старосним групама наших испитаница, из табеле 28 приметно је да се млађе жене, од 20 до 35 година, разликују по својим одговорима од осталих старосних група, по томе што у чак 55,9% случајева – или

за 21,9–31,2 процентних поена више! – абортус виде као *йраво жене да одлучује о свом йелу* – а што је, као што смо видели, доминантан одговор међу феминисткињама. Најмлађе жене се, такође, разликују и по томе што је удео оних испитаница међу њима које су изабрале опцију *абортус је йраво суйружника (йарйнера) да одлучују о йошомсйву* између 14,8 и 29,0 процентна поена нижи од удела осталих старосних група.

Иако, дакле, општа популација жена дели са феминисткињама *pro choice* опредељење, млађе жене су по свом већинском ставу о абортусу, као „праву жене да одлучује о свом телу“, ближе феминисткињама од жена средње и старије генерације. То би могло водити закључку да је овај аспект феминистичког светоназора више продро међу млађе жене, вероватно због утицаја школе и медија, у којима су данас феминистички ставови заступљенији него што их је било раније.

Табела 28: Какав је Ваш сйав о абортусу? (према старости)

	абортус треба потпуно забранити	абортус треба дозволити само у случају медиц. оправ. разлога	абортус је право супружника (партнера) да одлучују о потомству	абортус је право жене да одлучује о свом телу	укупно
од 20 до 35	2	3	10	19	34
	5,9%	8,8%	29,4%	55,9%	100,0%
36-50	4	9	45	19	77
	5,2%	11,7%	58,4%	24,7%	100,0%
51 и више	4	13	34	26	77
	5,2%	16,9%	44,2%	33,8%	100,0%
укупно	10	25	89	64	188
	5,3%	13,3%	47,3%	34,0%	100,0%

Зашто, ипак, жене из опште популације неупоредиво више него феминисткиње преферирају опцију по којој се абортус више тиче договора супружника или партнера да одлучују о потомству, а не пуког „права жене да одлучује о свом телу“? Очигледно да код жена из опште популације постоји израженије схватање да је „за све потребно двоје“, па и за одлуку о намерном прекиду трудноће. И иначе се кроз истраживања дошло до закључка да је одлука о коришћењу контрацепције условљена и тиме какав је однос међу партнерима, а „зрео и стабилан однос је предуслов отворене комуникације између мушкарца и жене о њиховим осећањима, жељама и очекивањима везаним за будућност“ (Рашевић, 1993: 34).

На основу резултата нашег истраживања, увиђамо да и „обичне“ жене не желе да се одрекну права на абортус као права на лични избор, те да је ово право готово у потпуности интернализовано у свести женске популације као једна од тековина у корпусу људских права. Али, такође примећујемо да наше испитанице желе да у том „избору“ подједнако важну и одговорну улогу има и мушкарац. Имајући у виду да жене и иначе, према схватању феминисткиња, „верују у идеологију романтичне љубави и брака из љубави“ (Милић, 2001: 120), овакав однос према абортусу као пре свега заједничкој одлуци партнера указује да намерни прекид трудноће такође може да постане део романтичног обрасца и највећа „жртва“ коју жена подноси из љубави.

У нашем истраживању, наиме, на то указује и изузетно висок постотак жена од 93,0% које које сматрају да је брак „заједница заснована на љубави и разумевању“ (видети табелу 29). То, онда, подразумева да партнери свакако треба и да заједно одлучују о (пожељном) потомству, односно да донесу заједничку одлуку о евентуалном прекиду трудноће.

Табела 29: *Шта је по Вашем мишљењу брак?*

	Ф	%
Заједница заснована на љубави и разумевању	173	93,0
Економска заједница ради опстанка партнера и деце ако их имају	7	3,8
Заједница мушкарца и жене ради биолошке репродукције и легализације потомства	4	2,2
Заједница која подстиче развој личних способности и особина	2	1,1
Укупно	186	100,0

Наше истраживање је показало да општа популација жена жели да живи у браку који је заједница међусобног поштовања, љубави и разумевања, а да се у таквој заједници подразумева да и мушкарци учествују у свим одлукама, те сnose последице као део одговорности. Овакав став жена из опште популације о абортусу афирмише *демократично-ејалиитарно* схватање да је абортус ствар договора између мушкарца и жене, што је јасна разлика у односу на *родну ексклузивност* феминисткиња које држе да је абортус првенствено право жене да одлучује о свом телу.

Девеџа илава

ДВЕ ВАЖНЕ ТЕМЕ ЗА ИДЕНТИТЕТ ЖЕНСКОГ ПОКРЕТА У СРБИЈИ:

8. МАРТ И СИНДИКАЛИЗОВАНОСТ ЖЕНА

Осми март се сматра важним симболичким даном међу српским феминисткињама. „На симболичком нивоу, Осми март је управо онај дан када се на феминистичким скуповима, демонстрацијама и маршевима највише говори о економском положају жена уопште, а нарочито о положају и дискриминацији радница, и о кршењу женских и/или људских права жена запослених у индустрији“ (Захаријевић и Лончаревић, 2011: 9). Какав је, међутим, однос према 8. марту „обичних“ жена?

Такође, феминисткиње имају посебан приступ савременој синдикалној борби: „Невидљиви рад (кућански и брижни рад) мора постати видљив унутар синдиката, у којима се често обезвређује, на радном месту и у дому. Након тога би се тај рад морао прерасподијелити, што би значило с једне стране смањење оптерећења жена у дому, али би се тад повећало и оптерећење мушкараца у `приватној сфери`. Једно од рјешења и захтјева синдиката би у том случају могло бити захтијевање краћег радног времена и вођење кампања које би реевалуирале тзв. женска занимања и важност јавног сектора“ (Ђаћић, 2020). Да ли су такве идеје реалне у српским друштвено-економским приликама?

И колико се по ова два питања разликују феминизам и реалност „обичних“ жена?

Симболика празника: 8. март

Међународни дан жена као празник⁸⁸ настао је као потреба да се обележи устанак радничких жена у Њујорку 8. марта 1857. године. У овом периоду је у оквиру програма неколико социјалистичких партија, у Француској, проглашена равноправност жена и мушкараца 1879. и у Немачкој 1891. У оквиру Друге интернационале, Клара Цеткин (Clara Zetkin, 1857–1933) организовала је прву међународну конференцију жена социјалдемократа 1907. године (Божиновић, 1996: 16).⁸⁹ На основу њеног предлога на Међународној конференцији жена, одржаној у Копенхагену 1910. године, 8. март је проглашен за Међународни дан жена (Кецман, 1978: 12). Овај датум је прослављан и у СФРЈ, али је симболика празника била променљива, што се најбоље може видети из одреднице „Међународни дан жена – 8. март“ у *Полијтичкој енциклопедији* (1975). Ту се каже да је 8. март (сва истицања су моја):

„дан међународне солидарности жена у борби за економску и политичку равноправност. (...) Прве прославе међународног дана жена одржане су 1911. г. у Немачкој, Аустрији, Данској и Швајцарској под паролом

88 О симболици 8. марта видети више у Vuković 2021.

89 Књига К. Цеткин *Жене и студијени* која се бави покретом за еманципацију жена, друштвеним положајем жене и формирањем жене као слободне личности, преведена је и објављена на српском језику 1924. године (Клара Цеткин, *Жене и студијени*, с руског превео Драгољуб М. Тодоровић, Београд: С. Б. Цвијановић, 1924). У том периоду њени чланци објављени су у нашим социјалистичким новинама. Цеткин се, осамдесетих година, придружила социјалистичком покрету у Немачкој, што ју је натерало да емигрира, а по повратку у Немачку 1890. године водила је женски пролетерски покрет. У оквиру свог политичког деловања била је иницијатор Међународне конференције жена (1907), на којој је изабрана за секретара Међународног женског секретаријата, а од 1920. до краја живота 1933. била је председница секретаријата.

извојевања ошћее права ласа, а у Русији 1913. године. До Другог светског рата у Југославији су осмомартовске прославе носиле обележје *борбе њроштив реакционарних режима, фашизације земље*, за извојевање политичких слобода и захтева „за једнак рад – једнаку напругу“. У току Другог светског рата основни садржај прослава било је *активирање и мобилизација жена у НОП-у*. Победом социјалистичке револуције, жене Југославије су постигле законско и политичко признање пуне равноправности, па се садржај тих прослава манифестовао у широком окупљању жена на *обнови райом њорушене земље, изпградњи социјализма и борби за равноправне односе међу народима и очувању мира у свету*” (ПО, 1975: 556).

На крају се 8. март, „уместо некадашњег ’борбеног дана’, шездесетих година 20. века претвара у Дан мајки, празник родитеља и хранитеља” (Малешевић, 1988: 68–70). Тада се обележавање Дана жена делило на два нивоа – званични и спонтани, односно слављенички.⁹⁰

Каква је перцепција данашњих жена овог празника? Одговори на питање *Шта мислите о 8. марту?*, из нашег истраживања, представљају скупове виђења различитих генерација жена. Питање је било отвореног типа, а одговорило је 165 испитаница. Одговори су кодирани и направљена је њихова типологија.⁹¹

90 Неки аутори сматрају да је „свака култура сећања тесно везана за властити историјски облик друштвеног времена, које је динамички оквир коришћења прошлости” (Кулијић, 2006:12–14). У оквиру тога „критичка култура сећања трага за унутрашњим антагонизмом, проучава планско усмеравање преплитања јавног, службеног и личног памћења, затим начине како слика прошлости дели људе који су је доживели, али и оне који је нису проживели, а ипак је прихватају као део властитог идентитета” (Кулијић, 2006:14).

91 а) дан као и сваки други дан у години; б) леп празник, треба га славити, поклонити и посветити му се; в) важан и симболичан датум, али је изгубио свој значај и суштину; г) није важан, не треба га славити; д) не мислим ништа посебно о 8. марту; њ) наметнути

Већина жена сматра да је 8. март „леп празник, треба га славити, поклонити и посветити му се“ (36,4%), затим део њих да је „дан као сваки други дан у години“ (18,2%), док приближно исти постотак жена наводи да „не мисле ништа посебно о 8. марту (13,3%) и да је то „значајан и симболичан датум, али је изгубио на значају и суштини“ (12,1%). Њих 8,5% сматра да „жене заслужују пажњу сваког дана а не само 8. марта“, а најмањи постотак жена мисли да је то „наметнут и превазиђен празник“ (4,8%), односно да није важан и да га не треба славити (4,2%), или да је „Дан мајки и бака, а не Дан жена“ (2,4%). У наредним табелама приказани су одговори испитаника према образовању и старости.

Табела 30: *Шта мислите о Осмом марту, према образовању (број и %)*

	Завршена основна школа	Завршена средња школа	Више и високо-образоване	Укупно
дан као и сваки други дан у години	(15) 35,7%	(12) 17,4%	(3) 5,6%	(30) 18,2%
леп дан, треба га прославити, поклони и пажња	(16) 38,1%	(27) 39,1%	(17) 31,5%	(60) 36,4%
важан и симболичан датум, али је изгубио значај и суштину	(1) 2,4%	(5) 7,2%	(14) 25,9%	(20) 12,1%
није важан, не треба да се слави	(1) 2,4%	(2) 2,9%	(4) 7,4%	(7) 4,2%
не мислим ништа посебно о 8. марту	(5) 11,9%	(11) 15,9%	(6) 11,1%	(22) 13,3%
наметнути и застарели празник	(1) 2,4%	(3) 4,3%	(4) 7,4%	(8) 4,8%
дан мајки и баки, а не жена	(0) 0,0%	(3) 4,3%	(1) 1,9%	(4) 2,4%
жене заслужују пажњу сваки дан, а не само 8. марта	(3) 7,1%	(6) 8,7%	(5) 9,3%	(14) 8,5%
Укупно	42	69	54	165
	100,00	100,00	100,00	100,00

и застарели празник; г) дан мајки и баки, а не жена; ж) жене заслужују пажњу сваки дан, а не само 8. марта.

Као што се види из табеле 30, већина испитаника свих нивоа образовања и старосних категорија сматра да је 8. март леп празник који треба да се слави, и да је прилика да се женама укаже пажња и добију поклони. Међутим, постоји разлика у односу испитаника према образовању: 25,9% високообразованих испитаника сматра да је ово веома значајан датум али да је изгубио на значају и суштини, у поређењу са само 7,2% са средњом школом и 2,4% са основном школом. Одговор показује дозу резигнације високообразованих жена према 8. марту као празнику. Да бисмо свеобухватније приказали уочене разлике, у анализу ћемо увести одговоре испитаница које су оне саме дале у оквиру тзв. отвореног питања.

Високообразоване жене: „Данас је овај празник изгубио значај и значење које је имао претходних деценија, више личи на Дан љубави него на дан који обележава и симболизује борбу жена за равноправност“; „Залажем се за обележавање важних историјских датума, али, с друге стране, то временом постаје празна форма без садржаја, суштине“; „Симболика тог датума је потпуно занемарљива у односу на положај жене током целе године“; „Лоше протумачен празник у суштини је отишао у своју супротност“; „Важан историјски датум, нажалост, из навике је сведен на дан малих поклона и пажње из навике“.

„Пратите више медије и укажите на проблеме жена и њихов неравноправан положај у друштву“; „Многе храбре жене су патиле да би нам дале право гласа“;

Испитанице са средњом школом: „Ништа посебно, дан као сваки други дан“; „Изгубио је своју оригиналност“; „Сам концепт 8. марта је изгубио смисао, јер су жене, поред остварених права, умањиле своју вредност као људи“; „Празник за мушке будале – жени је потребна пажња сваки дан“; „Од тог датума, женска борба је почела и још траје“; „Није битно када је настао, али треба да постоји као један од гестова који усмерава пажњу на жену“.

За разлику од високообразованих, испитанице нижег нивоа образовања (основног и средњег) у својим одговорима за празник чешће кажу да је „дан као сваки други“ или „не мисле ништа посебно“ о њему. Оне акценат више стављају на начин обележавања празника (слободан дан, поклони, пажња), док испитанице са високим образовањем првенствено истичу историјски значај празника, као и потребу његове ревитализације у том правцу.

Табела 31: *Шта мислите о Осмом марту, према староси (број и %)*

	20 – 35	36 - 50	51 и више	Укупно
дан као и сваки други дан у години	(4) 14,3%	(14) 20,3%	(12) 17,6%	(30) 18,2%
леп дан, треба га прославити, поклони и пажња	(9) 32,1%	(22) 31,9%	(29) 42,6%	(60) 36,4%
важан и симболичан датум, али је изгубио значај и суштину	(8) 28,6%	(7) 10,1%	(5) 7,4%	(20) 12,1%
није важан, не треба да се слави	(1) 3,6%	(2) 2,9%	(4) 5,9%	(7) 4,2%
не мислим ништа посебно о 8. Марту	(3) 10,7%	(12) 17,4%	(7) 10,3%	(22) 13,3%
наметнути и застарели празник	(0) 0,0%	(1) 1,4%	(7) 10,3%	(8) 4,8%
дан мајки и бака, а не жена	(0) 0,0%	(1) 2,9%	(2) 2,9%	(3) 2,4%
жене заслужују пажњу сваки дан, а не само 8. Марта	(3) 10,7%	(9) 13,0%	(2) 2,9%	(14) 8,5%
Укупно	28	69	68	165
	100,0	100,0	100,0	100,0

Када је реч о односу различитих генерација жена према овом празнику (табела 31), најстарија генерација (51 и више година) најприврженија је овом празнику, са 43% одговора које смо сврстали у рубрику „леп празник који треба да се слави“ – док је таквих одговора било 32% у обе, млађе категорије. Очигледно да је симболика Дана

жена, према нашем истраживању, формирана на основу индивидуалног искуства жена, али и на основу преовлађујуће друштвене климе у којој је празник одређен као пожељан или непожељан, односно важан или безначајан. Перцепција значаја овог празника је негде између сећања активних учесника прославе, и преношења сећања на празник (усмена историја, традиционално наслеђе) на жене које нису биле директне учеснице и савременице.

Општа популација жена у Србији, а поготово најмлађа категорија (28,6% њих мисли да је „8. март изгубио значај и суштину“) прилично су далеко од феминистичког виђења симболике 8. марта, као додатне прилике за борбу против „дискриминације радница и кршења права жена запослених у индустрији“. Жене у Србији, у складу са већ вишедеценијском традицијом, 8. март имају у искуству као *заједнички празник жена и мушкараца*. Такав доживљај се разликује од феминистичке идеје 8. марта као *ексклузивно женског празника*, односно *празника ексклузивно женске политичко-економске борбе* – што такође повећава и учвршћује дистинкцију између наших феминисткиња и „обичних“ жена. А општи став жена и феминисткиња према мушкарцима толико је различит („савезници“ наспрам „непријатељи“), да је смањење те дистинкције у ближој будућности мало вероватно.

Жене и синдикално организовање

Изучавање улоге жена у синдикалном покрету у Србији део је ауторкиних истраживања положаја жена и њиховог активизма у политичком систему и сфери политике уопште (Вуковић, 2008; 2009; 2013; 2014). Користићу статистичке податке, налазе искуствених истраживања, чињеничке увиде из литературе и властите анализе синдикалних докумената, разматрајући их – кад год је то могуће – у упоредноисторијском контексту, а како бих дала

што јаснију слику положаја и учешћа жена у савременом синдикалном покрету Србије.

Истраживање данашњег радног положаја жена у Србији и њихове друштвене акције, уколико се жели за-сновати на „чврстим чињеницама“ – а добар социолог, и друштвени научник уопште, то ће увек настојати да уради – још увек наилази на озбиљне препреке у виду одсуства релевантних података. Основне показатеље, попут удела жена у становништву, међу запосленима и незапосленима није тешко прибавити (табела 32). При томе, одмах ваља рећи, увек је добро имати у виду више могућих индикатора, како би се избегло пребрзо и једнострано закључивање. Рецимо, чињеница да удео жена у становништву Србије (51%) надмашује њихов удео у запосленој радној снази (47%), често се некритички узима као сасвим довољан показатељ постојања дискриминације на основу пола. Међутим, погледамо ли полну структуру и незапослених у Србији (табела 32), видећемо да је она готово идентична с полним саставом запослених (и ту је жена 47%). Вероватно је да би се код објашњења дискрепанције између удела жена у становништву и њихове заступљености међу запосленима морао узимати у обзир и фактор генералног присуства жена на тржишту радне снаге, који би такође могао да објасни део тог раскорака.

Табела 32: Број и удео становништва, запослених и незапослених према полу у Србији

	становништво		Запослени		Незапослени	
	Број	Процент	Број	Процент	Број	Процент
Жена	3 415 025	51,4%	1.082.134	46,8%	141,6 хиљ.	46,9%
Мушкараца	3 231 978	48,6%	1.227.901	53,2%	160,5 хиљ.	53,1%
Укупно	6.647.003	100,0%	2.310.035	100,0%	302,2 хиљ.	100,0%

Извори: попис 2022, подаци РЗС који се тичу регистроване запослености.

Такође, претерано инсистирање на овом „јазу“ може сакрити препознавање веома важног пута који су жене

прошле у борби за радну еманципацију у Србији, и тако их донекле обесхрабрити у даљим напорима за статусно изједначавање. Наиме, седамдесет година раније (1952), удео жена у радној снази за Србију (не рачунајући територију Косова, због поређења с данашњим подацима) износио је свега 19,4% – од 701 хиљаде запослених, жена је било 136 хиљада, а мушкараца 565 хиљада или 80,6% (Миљковић ур., 1989: 58–59). Жене у Србији себи могу само да честитају што су успеле да овај јаз смање са 81:19 на 53:47. То је изузетан историјски успех ког ваља бити свестан, како би се с пуним ентузијазмом могла наставити даља борба за радну и друштвену еманципацију жена.

Но, чим се дође на терен синдикалног организовања, чак и основни подаци постају недоступни. Српски синдикати су, иначе, слаби синдикати (Милосављевић и Терзић, 2017) – у неким истраживањима чак и до 30% испитаника није знало да ли у Србији уопште има радничких синдиката (Ђан и Врбашки, 2019: 42–43). Један од показатеља слабости наших синдиката је и одсуство тачне и поуздане евиденције о чланству уопште, а онда и о његовој полној структури. Уопште, синдикатима је у интересу да приказују бројније чланство него што јесте, будући да статус репрезентативности добијају тек ако испуне квоту од 15% запослених у предузећу/установи или 10% на некој територији, у оквиру гране или делатности (Лазовић, 2018: 147–148).

Процене о чланству наших синдиката углавном су претеране и непрецизне.⁹² За 2013. постоји процена да Савез самосталних синдиката Србије (СССС) има 450.000 чланова,⁹³ УГС „Независност“ 200.000, Асоцијација

92 Непрецизност долази и због огромног броја регистрованих синдикалних организација. Пре десетак година било их је 26.000 – „толико их има ретко која држава на свету“ (Јатковић, 2012). У међувремено се њихов број увећао до неких 30.000 (Фонет 2020).

93 Овај синдикат је, у доба социјализма када је имао монополски положај, обухватао 1,4 милиона чланова (Млађеновић, 2018).

слободних и независних синдиката (АСНС) 200.000 и Конфедерација слободних синдиката (КСС) 200.000 чланова (Новаковић, 2013) – што прелази укупно милион запослених. Друга процена, из 2012. године, износи укупно 600.000 људи (Латковић, 2012), и чини се као нешто реалнија.

Штавише, и сами синдикалци признају тренд опадања чланова у Србији (ФоНет, 2020), што је и светска вишедеценијска тенденција (Висер, 2019: 29). Према процени из 2020. године Зорана Стојиљковића, тадашњег председника УГС Независност и професора политичких наука, у Србији „данас сви синдикати заједно имају једва 500.000 чланова“ (ФоНет, 2020). Ако запослених у Србији, према попису из 2022, има 2,3 милиона, то даје удео синдикализованости код нас од највише 21,7%. Уколико је ова процена тачна, онда је Србија по стопи синдикализованости негде у средини европске лествице. Ипак, то значи да смо тренутно испред Словеније, Грчке, Немачке, Холандије, Португалије, Швајцарске, Шпаније, Пољске, Летоније, Чешке, Словачке, Турске, Француске, Мађарске, Литваније и Естоније.⁹⁴

Ако не поседујемо поуздане податке о чланству, не можемо ни очекивати да имамо податке о полној структури чланова синдиката. Располажемо само с једном давнашњом проценом Чеданке Андрић (данас председнице УГС Независност), која удео жена у српским синдикатима види негде између 40% и 50% (Андрић, 2001: 47). Сличну процену смо добили и у неким неформалним разговорима са женама – синдикалним руководиоцима.

94 Редослед синдикализованости за европске земље изгледа овако (у %): Исланд 92,2, Шведска 68,0, Данска 66,5, Финска 60,3, Белгија 50,3, Норвешка 49,2, Италија 34,4, Луксембург 31,8, Аустрија 26,3, Ирска 26,2, Велика Британија 23,4, Словенија 20,4, Грчка 20,2, Немачка 16,5, Холандија 16,4, Португал 15,3, Швајцарска 14,9, Шпанија 13,6, Пољска 12,7, Летонија 11,6, Чешка 11,5, Словачка 10,7, Турска 9,2, Француска 8,8, Мађарска 7,9, Литванија 7,1 и Естонија 4,3 (ОЕЦД, 2023).

Али то је само процена. Стога, кад Србију, држећи се ње, ставимо међу остале европске земље, видимо колико она штрчи по одсуству прецизнијих података (табела 33). Ипак, ако узмемо доњу границу ове процене као тачну (40%), уочићемо да Србија по уделу жена међу члановима синдиката ипак стоји боље него Холандија, Немачка, Велика Британија, Аустрија, Мађарска, Пољска, Белгија, Луксембург, Ирска, Кипар и Малта (табела 33).

Табела 33: Удео жена међу запосленима и у синдикату у Европи (у %)

Земља	жене међу запосленима (%)	жене у синдикату (%)
Словачка	51,0	41,9
Естонија	49,1	55,6
Украјина	49,1	48,2
Литванија	49,0	56,3
Летонија	48,4	68,0
Финска	48,1	54,7
Норвешка	47,4	52,1
Шведска	47,3	51,5
Данска	46,9	50,4
Португал	46,8	41,9
<i>Србија</i>	46,8	40-50,0
Словенија	46,2	49,9
Бугарска	46,1	46,9
Холандија	45,7	32,4
Немачка	45,6	31,8
Велика Британија	45,6	54,5
Аустрија	45,5	33,3
Мађарска	45,1	46,2
Пољска	45,0	59,2
Белгија	44,9	39,1
Луксембург	43,9	48,1
Ирска	43,1	53,3
Кипар	42,8	37,3
Малта	32,4	30,5

Извор: Вилић и Бекер, 2021: 25–26; за Србију: Андрић, 2001: 47; попис 2022.

Још једном треба рећи да и сам поглед на табелу 33 мора да охрабри наш женски покрет када се сагледава пут који је пређен, а и место до ког се доспело. По уделу жена у запосленој радној снази Србија је, као што се види из табеле 33, испред Словеније, Бугарске, Холандије, Немачке, Велике Британије, Аустрије, Мађарске, Пољске, Белгије, Луксембурга, Ирске, Кипра и Малте. У целој Европи, па и шире, жене су у протеклим деценијама снажно повећале свој удео у синдикатима – рецимо, за раздобље 1950–2000. са 7% на 39%, према подацима Међународне конфедерације слободних синдиката (Андрић, 2001: 47). „Највећа промена коју су синдикати искусили током претходних деценија била је повећање броја жена у њима. У многим државама су се, током периода од тридесет-четрдесет година, стопе синдикалног организовања мушкараца и жена изједначиле“ (Висер, 2019: 29). Иако не располажемо с тачним подацима, нема сумње да је и Србија далеко одмакла на том путу.

Каквим подацима располажемо када је реч о уделу жена у синдикалним руководствомима? Најпре, лидери две од пет највећих синдикалних централа у Србији су жене. Чеданка Андрић је, од 2021, председница УГС Независност, а Ранка Савић је председница АСНС (од 2002. до 2006, и од краја 2014. до данас).

Подаци из УГС Независност (табела 34) показују мањи удео жена у руководству од удела у чланству (осим за Статутарну комисију). И сама документа из ове организације сведоче о незадовољству таквим стањем. У Програму УГС Независност (стр. 36) каже се да је удео од 28,5% женских делегата на последњем Конгресу УГС Независност далеко од 48,5%, колико је жена било на Конгресу Европске конференције синдиката (2019). „Чак и у Србији, законска пракса и решења иду на 40 одсто изабраних жена“, вајка се Програм (36), залажући се да „синдикати треба да привуку више жена, да им омогуће

да буду у руководећим синдикалним структурама“ (40–41). Чеданка Андрић 2001. године констатује са жаљењем да у УГС Независност „жене учествују у саставу Извршног одбора само са 8%“ (Андрић, 2001: 47). Двадесетак година доцније видимо да се тај удео није променио (9%). При томе треба имати у виду да је ИО најважније тело у организацији између два конгреса. Ипак, незанемарљив напредак свакако је чињеница да је сада жена, најзад, постала председница ове синдикалне централе.

Табела 34: Број и удео изабраних лица у њелима УГС Независности према њолу (2021)

	Жена		Мушкараца		укупно	
	Број	Процент	Број	Процент	Број	Процент
Конгрес	42	28,4%	106	71,6%	148	100,0%
Главни одбор	11	25,6%	32	74,4%	43	100,0%
Извршни одбор	1	9,1%	10	90,9%	11	100,0%
Статутарни одбор	4	57,1%	3	42,9%	7	100,0%
Надзорни одбор	1	11,1%	8	88,9%	9	100,0%

Извор: УГСН 2021.

Сличне бројке затичемо и када је реч о приликама у Савезу самосталних синдиката Србије (табела 35). И ту је удео жена у руководствама далеко од 40%, осим у Статутарној комисији (50%) – а она свакако не спада у важније оперативне органе. У поређењу с УГС Независност, нешто је више жена у најважнијем телу – Председништву (18%), али је у СССС председник ипак мушкарац. Важно је напоменути да статут СССС, баш као ни статут УГС Независност, не садржи одредбе о било каквим квотама за жене у руководствама ових синдиката. То је необично и свакако представља својеврсно заостајање за праксом већ устаљеном у нашој политичкој сфери – где је законски одређена квота од 40% жена приликом кандидовања листа за парламентарне изборе.

Табела 35: Број и удео изабраних лица у њелима СССС љрема љолу (2022)

	жена		мушкараца		укупно	
	број	удео	број	удео	број	удео
Конгрес	105	27,5%	276	72,5%	381	100,0%
Веће СССС	29	25,7%	84	74,3%	113	100,0%
Потпредседници	2	33,3%	4	66,7%	6	100,0%
Председништво	5	18,5%	22	71,5%	27	100,0%
Статутарни одбор	3	50,0%	3	50,0%	6	100,0%
Надзорни одбор	1	16,7%	5	83,3%	6	100,0%
Председници ССС	6	23,1%	20	76,9%	26	100,0%
Председници Већа ССС	6	12,5%	42	87,5%	48	100,0%
ИО Секције жена	15	100,0%	0	0,0%	15	100,0%
ИО Секције младих	2	28,6%	5	71,4%	7	100,0%

Извор: СССС 2022.

Располажемо подацима и из Синдиката образовања Србије (табеле 36 и 37). Као и у просвети, жене чине уверљиву већину чланства у овом синдикату (Вишнић 2018: 30). Ипак жене су у знатној мањини у руководству (табела 37) – у најважнијем телу, Председништву, има их свега 22%. Прилике у овом синдикату нису много боље ни на нижим нивоима руковођења. Када је реч о председницима синдикалних организација (близу 400), удео жена је био 51,5% (2006–2011), 41,5% (2011–2016) и 46,7% (2016–2021; Вишнић 2018: 31). Ово је необично, не само стога што жене чине огромну већину запослених у просвети (у основним школама 72%), већ и што се за ову функцију добија синдикални додатак на плату од 12% (Вишнић 2018: 32). Очигледно да постоји проблем у немотивисаности и неспремности жена за додатно ангажовање ван посла, чак и када је оно плаћено (Вишнић 2018: 32–33).

Табела 36: Удео жена у одборима делатности Синдиката образовања Србије (2006–2021) (у%)

	2006–11.	2011–16.	2016–21.
Предшколско васпитање и образовање	90,5	89,5	84,2
Основне и средње школе	45,7	38,2	47,2
Домови ученика и студената	26,7	35,7	36,4
Високо образовање	23,5	23,5	31,6

Извор: Вишнић 2018: 32

Табела 37: Удео жена у органима Синдиката образовања Србије (2006–2021) (у%)

	2006–11.	2011–16.	2016–21.
Надзорни одбор	60,0	80,0	40,0
Републички одбор	54,7	46,7	48,9
Председништво	28,5	37,5	22,2
Статутарни одбор	-	-	20,0

Извор: Вишнић (2018: 33)

Када се гледају документи наших синдиката, у њима има много лепих речи о потреби да се жене укључе у руковођење и одлучивање.

У Статуту (2021) УГС Независност наглашена је као „темељна мисија“ „развијање родне равноправности“ (чл. 9), што укључује и борбу за законодавно „обезбеђивање и унапређивање родне једнакости“ (чл. 10, тачака 9). Цео члан 52 Статута посвећен је Секцији жена (уз Секцију младих), уз објашњење нивоа и начина њеног организовања. У Програму УГС Независност са забрињутости се констатује да су „стопе запослености и активности код мушкараца и даље значајно више него код жена“ (стр. 21), односно да су „жене у лошијем положају на тржишту рада, јер представљају мањину међу запосленима“ (40). Од синдиката се захтева, између осталог, „да се баве изједначавањем плата жена и мушкараца“, као и „да привуку више жена, да им омогуће да буду у руководећим синдикалним структурама, те да заједнички

преиспитају стереотипне ставове о женама у синдикатима“ (40–41).

И у Статуту (2018) Савеза самосталних синдиката Србије задужује се Председништво СССС да се „ангажује на остваривању родне равноправности и унапређењу положаја жене у друштву“ (чл. 22), а организовању Секције жена (и Секцији младих) посвећен је цео члан 28. У Програму СССС, као један од „трајних задатака“ одређује се „афирмација активности Секције жена“ (стр. 2), а донет је и посебан „План деловања за подстицање родне равноправности“ (СССС, 2021). У њему се Секција жена види као мотор синдикалне борбе за „већу заступљеност жена у политичком животу и органима власти“ и, између осталог, задужује да ради „на информисању о документима која се односе на родни баланс“ (СССС, 2021). Истиче се да ће „СССС тежити да у органима СССС обезбеди уравнотежену заступљеност полова“, уз опредељење да је „СССС дужан да успостави механизме праћења напретка у достизању уравнотежене заступљености полова у органима СССС“ (СССС, 2021).

Читајући ова документа, социолог би могао да похвали вредна декларативна опредељења за успостављање родног баланса у целокупној политичкој области, укључујући и рад синдиката; али и да се запита: зар није онда најприродније и најједноставније да синдикати – макар у сфери у којој су суверени, дакле у својој организацији – донесу одредбе о квотама заступљености жена у одговарајућим телима и органима? И није ли можда толико инсистирање на Секцији жена заправо сурогат за одсуство чврсте афирмативне кадровске политике – што помало носи елементе и хипокризије, имајући у виду да симултано увођење Секције жена у наше синдикате није дошло као учинак сазревања овдашње аутентичне „родне политике“, већ тако што је „Међународна конфедерација синдиката тражила да национални синдикати формирају

секције жена“ (Вилић и Бекер, 2021: 93).

Ако погледамо извештавања о раду наших синдикалних секција жена, стећи ћемо утисак о присуству формализма, па и чисто ритуалног обнашања функција. О деловању Секција жена УГС Независност на сајту ове организације објављена је једна вест за 2023. годину и 3 вести за 2022. годину. У јединој вести за 2023. годину каже се да је Секција жена 31. јануара „одржала у Београду састанак Координације у проширеном саставу уз присуство руководства Независности“, те да су „на састанку презентовани извештаји о раду Секција жена за 2022. годину (СЖ УГСН 2023). Нешто о тим активностима сазнајемо из три вести за 2022. годину. У првој вести читамо да је „у ивањичком хотелу Парк одржан семинар за Секцију жена УГС Независност, од 8. до 10. априла“, те да су „учеснице семинара биле синдикалне активисткиње из гранских синдиката“ (СЖ УГСН 2022а). У другој вести за 2022. годину обавештени смо да је „Председница Секције жена, Гордана Маринковић, учествовала у раду женске школе у организацији ИТУЦ/ПЕРЦ у Будимпешти од 19–21. 10. 2022“ (СЖ УГСН 2022б). А у трећој, и последњој вести за ту годину, синдикалном чланству се јавља да је „Председница Секције жена УГС Независност, Гордана Маринковић, учествовала у раду 5. Конференције жена ПЕРЦ-а, одржане 14–15. децембра 2022. године у Бриселу“ (СЖ УГСН 2022ц).

Сличан утисак стичемо и читањем вести о раду Секције жена на сајту СССС. Тамо су у рубрици „Секција жена“ објављене две вести за 2023. годину, 4 вести за 2022, 5 за 2021, 4 за 2020. и једна вест за 2019. годину – укупно 16 вести за 6 година (што је мање од 3 вести по години). Као илустрација карактера ових вести најбоље може да послужи вест од 7. марта 2022. године, у којој се каже да је, „поводом 8. марта – Међународног дана жена“, „Европска конфедерација синдиката (ЕКС) позвала запо-

слене жене да се синдикално удруже како би се, заједничким снагама, избориле за што већа права и бољи положај жена у друштву“, уз додатак да се „СССС и Секција жена придружују захтеву те организације“ (СЖ СССС, 2022б). А на дан самог 8. марта Секција жена СССС објављује честитку женама из пера председника СССС Љубисава Орбовића, који се чак потрудио да је напише у облику песме, што свакако заслужује да се пренесе у целини: „Да се жене питају, било би више правде. / Да се жене питају, не би било рата. / Тенкове би заменила дечија колица, / цвеће би била свакодневица. / Да се жене питају, дијалог би лакше текао, / радник би своје рекао. / Дајмо женама моћ! / Нека се оне питају!“ (СЖ СССС, 2022а). Декларативно-дирљиви описи о потенцијалу женског организовања не мењају њихов радни статус, иако 8. март жене сматрају компонентом свог идентитета.

Дубински интервјуи које су радиле Вида Вилић и Косана Бекер са женама из руководства синдиката садрже много сведочења о незадовољству жена чисто формалном и ритуалном родном политиком. „Секције жена су још увек икебана у тој синдикалној структури са којом се сви поносе и држе иза себе да улепша фотографију“, каже једна испитаница, али, додаје она, када је реч о синдикатима, жене и даље нису „на кључним позицијама где се доносе одлуке“ (Вилић и Бекер, 2021: 93). Друга испитаница пак указује да је Секцију жена у српским синдикатима изгурала Међународна конфедерација синдиката, „и да постоје одређени отпори јер идеја није изворно потекла од чланства: поједине жене не желе да учествују јер сматрају да су проблеми исти и код жена и код мушкараца, те не желе да мушкарци буду искључени“ (Вилић и Бекер, 2021: 93). Штавише, „неколико саговорница (синдикалних руководилаца – А. В.) сматра да нису потребне секције жена у оквиру синдиката“ (Вилић и Бекер, 2021: 94). И доиста, за већину жена из синдиката ова секција као и да не постоји

– анкета коју су Вилићева и Бекерова имале с обичним чланицама синдиката показује да чак 80,8% испитаница уопште нису чланице женске секције синдиката (Вилић и Бекер, 2021: 60). А тамо где је Секција и радила, углавном се све сводило на „организацију осмомартовских протеста и путовања“ (Вилић и Бекер, 2021: 60).

Колико је стварни раднички живот другачији од папирнате родне политике којој тон дају углавном жене из више и више-средње класе види се по сведочењима жена из синдиката које раде у индустрији:

„Ми журимо да што више урадимо, само да линија не би стала. Ако стане, одмах те директор кажњава, губиш ефикасност као тим. Кад би синдикат успео да нас не ломе толико, више би се поштовао и више би људи било у синдикату. Има позиција где жене стоје – ми немамо ниједну столицу у целој фабрици! Нико не може да седне. Осам сати стојиш, кичма страда. Синдикат је тражио да се поставе столице на местима на којима може да се седи. Ни то нису дали. И онда кад погледате, шта уопште тај синдикат може да уради, кад не може једну обичну столицу да добије?“ (Вилић и Бекер, 2021: 95).

Какав контраст између официјелне „родне политике“, која се састоји у вести да је председница Секције жена била на још једном тродневном семинару у Будимпешти, и реалности живота жена у Србији, где синдикат није у стању да женама обезбеди ни једну једину столицу у целој фабрици. На првој страни артифицијелност и отуђеност, а на другој страни сва мука жена од крви и меса да прегурају још један радни дан на ногама.

Из истраживања Вилићеве и Бекерове ваља навести и друге налазе које бацају мало другачије светло на често стереотипну слику о односу жена према синдикату. Обичне чланице синдиката великом већином процењују да су и друге жене из колектива заинтересоване да буду

чланице синдиката (65,7%; Вилић и Бекер, 2021: 63), а као један од разлога наводе то да се „раднице осећају сигурније кад су чланице синдиката“ (Вилић и Бекер, 2021: 64). Убедљива већина испитаница сматра да је положај жена и мушкараца у синдикату исти (71%; Вилић и Бекер, 2021: 64), као и да синдикат адекватно штити права запослених жена (66,5%; Вилић и Бекер, 2021: 70–71). Огромна већина испитаница такође сматра да у чланству синдиката има сасвим довољно жена (75,5%; Вилић и Бекер, 2021: 77), али се тај проценат ипак знатно смањује када је реч о женама у руководству (довољно 57,6%, недовољно 25,3%, не зна 17,1%; Вилић и Бекер, 2021: 78).

Када је пак реч о мишљењу 18 интервјуисаних синдикалних руководилица, „највећи број саговорница сматра да је положај жена и мушкараца исти у синдикатима“ (Вилић и Бекер, 2021: 88), али „више од половине саговорница указује да нема довољно жена на руководећим местима у синдикатима“ (Вилић и Бекер, 2021: 91). Ипак, синдикалне руководитељке се не слажу како то стање поправити: „неке саговорнице заговарају систем квота“, док неке пледирају „да се жене знањем и способношћу изборе за своја места у руководству“ (Вилић и Бекер, 2021: 96).

Повереница за заштиту равноправности тврди да је „најчешћа дискриминација на послу на основу пола и година старости“ (Бета, 2018). Али, када се гледају одговори испитаница из овог истраживања на питање о полној дискриминацији, види се да се у њу често убрајају и класични прекршаји послодаваца, попут „неисплаћених дневница и неплаћеног прековременог рада“ (18,4%) или „повреде у вези са коришћењем породилског одсуства“ (17,1%), па и прекршајни преступи надређених и околине („сексуално узнемиравање“ 13,5%; Вилић, Бекер, 2021: 83).

Заправо, читајући налазе истраживања жена из синдиката, као и синдикалне документе, социолог има утисак да се каткад претерана енергија троши на не мно-

го важне или тешко достижне циљеве, док оно што се може урадити често сасвим занемарује. Цитирали смо већ делове из синдикалних програма у којима се вајка да су „стопе запослености и активности код мушкараца и даље значајно више него код жена”, односно да су „жене у лошијем положају на тржишту рада, јер представљају мањину међу запосленима“. У Србији жене чине 47% запослених, а – као што се види из табеле 33 – само је у једној европској земљи (Словачкој) тај удео око 50%. Питамо се каква је сврха јурити тај „свети проценат од 50%“, те проглашавати га за најважнију могућу ствар и за главни проблем српског синдиката – док у исто време тај исти синдикат није у стању да обезбеди обичну дрвену столицу за жену-радницу по нашим фабрикама?

Такође, питамо се каква је сврха претварати све могуће злоупотребе и немарности послодаваца у „полну дискриминацију“, када такви и други прекршаји представљају тек видљиви израз моћи у оквиру класичног капитал односа? Јер, тај однос по природи није мање неправедан и нехуман ни према мушкарцу – пошто ни мушки радници не смеју да седну на ону забрањену столицу у фабрици. Зар не би синдикат морао да се првенствено фокусира на то да својом организационом снагом уравнотежи моћ капитала, ограничи или сасвим спречи злоупотребе и немарности послодаваца? Зашто се радничка и синдикална енергија расипа на формализам и ритуално вођење „родне политике“, уместо да се синдикати усредсреде на своју главну функцију – заштиту запослених од самовоље послодаваца, без обзира да ли су угрожени по полу жене или мушкарци? Не траже ли управо то сви они гласови испитаница из истраживања Виле Вилић и Косане Бекер?

А везано за синдикалну „родну политику“, ако је главни проблем мало жена у руководством синдиката, а то јесте озбиљно структурално питање, зашто се тај про-

блем онда не решава једноставним увођењем квота, него се прибегава фасадним променама преко секција жена – за које смо видели да у пракси односе много енергије, а доносе само додатну ритуализацију и формализацију синдикалног живота?

Но, социолошки угао посматрања и логика вероватно да су другачији од политичке прагматике и реалности наших синдиката. У њима су жене несумњиво важан чинилац, али би јамачно могле бити још значајнији уколико би потенцијали жена и њихова енергија били боље искоришћени. Зато су важна истраживања и научни увиди који омогућавају лакшу детекцију проблема, капацитета и субјеката промене.

У истраживању из 2005. међу функционерима УГС Независност и Савеза самосталних синдиката Србије, једна испитаница је рекла, након веома критичког осврта на стање у својој организацији, да ће ипак „жене спасити синдикат” (Стајић, 2006: 160–161). Видели смо да феминизација чланства у синдикату не доводи аутоматски до феминизације лидерства (Cobble, 2016; уп. Вилић и Бекер, 2021: 27), тако да је неопходно предузимати додатне мере афирмативне кадровске политике, како би се у рукавима синдиката успоставио родни баланс. Једна од тих мера, чија је потреба образложена у овом раду, свакако да је и статутарно утврђивање система минималних квота, као привремена мера афирмације, охрабривања и оснаживања жена. Никада нећемо сазнати у којој мери је тачна тврдња да ће *жене сјасиџи синдикаџи*, уколико се женама не пружи прилика да искажу своје могућности и у стварној синдикалној борби.

Ипак, акционо учешће жена у синдикалном животу не може се свести само на „родну политику“. Феминистичка идеја да један од главних циљева синдиката треба да буде борба за плаћеност „невидљивог рада (кућански и брижни рад)“, те скраћење радног времена како би се

„повећало оптерећење мушкараца у `приватној сфери`“, пати од старе феминистичке бољке ексклузивности и одсуства осећаја за реализам. Реални и главни задатак синдиката, посматрано и из женског угла, првенствено мора бити борба за признање пуне вредности и достојанства рада. Борба за ону једну, макар дрвену столицу, у свакој српској фабрици.

ЗАКЉУЧАК

Оно што утемељује феминистичку теорију, према самим феминисткињама, јесте то да *темеља нема* (Батлер, Скот; 2006: 32–33).⁹⁵ То јој даје извесну прагматичну еластичност, али и онемогућава уобичајену научну проверљивост (оповргљивост). Због тога је незахвално дефинисати или критиковати феминистичке концепције, јер увек постоји „страх” да нас је већ неко у обиљу феминистичке литературе „претекао”, односно да је у бар једном делу феминистичке теорије дошло до преименовања, преозначавања, новог виђења „старог” појма или појаве.

Ипак, у нашем истраживању, на основу исказа самих феминисткиња, утврђен је скуп њихових заједничких, карактеристичних ставова, који се могу поредити са ставовима других групација жена – рецимо, њихов изразито одбојан став према институционалној религији, а пре свега према Српској православној цркви, према страначком организовању, а пре свега према „националистичким” странкама, односно према свему што феминисткиње препознају као део „система патријархата”.

95 Батлер сматра да чињеница да постоје темељи на којима се формира одређена појмовна категорија (ауторка наводи категорију жена и тешкоће око њеног коначног дефинисања) служе да буду раскринкани и да је то „ризик који је произведен самом политиком утемељења, која настоји да сачува феминизам од њега. У извесном смислу, управо је тај ризик темељ, због чега и није темељ, сваке феминистичке праксе (Батлер, Скот; 2006: 33).

Када је пак реч о њиховом социјалном пореклу, утврдили смо да огромна већина наших феминисткиња потиче из средњег и вишег друштвеног слоја; да је рођена и одрасла у урбаним срединама; да су очеви феминисткиња по правилу високообразовани и да су провели радни век као стручњаци; да су мајке такође биле образованије од просечних жена свог времена, и врло често описане као „веома самосвесне и снажне особе у породици“. Огромна већина феминисткиња су и саме високообразоване жене, углавном с факултетом друштвено-хуманистичког усмерења; највише феминисткиња је запослено у јавном сектору или су тамо радиле до пензионисања, а део њих је из јавног прешао у цивилни или приватни сектор. Готово све феминисткиње карактерише атеизам, наднационална оријентација, „лево“ политичко опредељење, али и остајање изван актуелних политичких странака.

Жене на истакнутим друштвено-политичким положајима, према нашем истраживању, такође су високообразоване и припадају средњој или вишој средњој класи, са сличним социјалним пореклом као и феминисткиње. За њих је утврђено да начелно прихватају ставове класичног феминизма (првог таласа и делимично другог таласа), али се слабо идентификују са феминистичким покретом, а још мање с феминистичком идеологијом.

У истраживању смо поредили и ставове жена из опште популације и феминисткиња. Док су феминисткиње „левичарке“, 64% жена из опште популације које су страначки опредељене оптирају за странке „деснице“. Сличан налаз је утврђен и по питању религиозности – наспрам феминисткиња које су по правилу атеисткиње, стоји 83% религиозних жена из опште популације. Такође је утврђено да знање о феминизму код обичних жена расте са степеном њиховог образовања, као што опада и заступљеност негативних мишљења о феминисткињама. Уопште, с порастом нивоа образовања жена расте под-

ршка феминистичком пројекту, односно више образовање подразумева поглед на свет (Weltanschauung) који је ближи феминистичкој перспективи. Такође, што је жена образованија и млађа, ближа је феминисткињама и по погледима на абортус, као и по уверењу да је жена и даље неравноправна у српском друштву.

Противречност између налаза да свега 8,2% жена из опште популације себе види као феминисткињу, и доста широког прихватања појединих класичних феминистичких идеја – попут права на абортус (брани га 81,3% испитаница) или виђења да су жене и даље неравноправне (51,6%; равноправне: 23,4%), у књизи се објашњава, најпре, аверзијом која данас постоји, посебно међу женама, према политици уопште, а посебно према свакој идеологији. Међутим, важан део објашњења је и то да велики део наших „обичних“ жена види феминизам као превише идеологизован, „антимушки“ политички пројекат, те да није рад да учествује у политизацији тако осетљивог социолошког, психолошког и емоционалног питања као што је однос жена и мушкараца.

Да би покрет производио друштвене промене и мењао друштвену свест, неопходна је шира социјална база. Према налазима нашег истраживања, феминизам у Србији има веома уску друштвену основу – пре свега у делу млађих и образованијих жена. Могући успех феминистичког деловања у српском друштву зависиће од ширења те базе – за шта свакако има основа, будући да и шири друштвени слојеви, мушкарци и жене, прихватају у многе елементе и достигнућа класичне феминистичке борбе (поготово првог таласа). Међутим, то проширење базе феминисткиње виде првенствено, према нашем истраживању, кроз овладавање образовањем и медијима. Реалистичност таквих амбиција остаје отворена. Можда је боља стратегија приближавања ширим друштвеним слојевима преко афирмације њихових базичних интере-

са, него ослањање на задобијање доминације у медијској и академској елити.

Дакако, оно што већина жена у Србији препознаје као екстремне ставове феминистичке идеологије – полни еклузивизам и искључење мушкараца из интересне и акционе заједнице („феминистичка мизандрија“) – само појачава друштвену и политичку гетоизираност феминизма у Србији. Однос већине жена и најважнијих друштвених актера према феминизму, зависиће, несумњиво, и у будућности од односа самих феминисткиња према сопственој гетоизираниости, као и од њихове искрене жеље да из те самоизоливаности изађу. Тек на тај начин ваљане феминистичке идеје могу наћи пут до жена и мушкараца, те бити поунутрене, без неплодних и контрапродуктивних притисака.

Проналажење нових одговора, уместо перманентног коришћења окошталих теоријских и политичких модела, креативни је задатак феминистичког покрета у Србији. Преиспитивање је кључна реч за феминизам, ако он жели да буде успешан, овде и данас. Потребна је двострука критичност – не само према „патријархатом“ натопљеној околини, већ и према сопственим предрасудама и заблудама. То подразумева и самокритичност према безусловном прихватању теоријских и политичких „формула“ које потичу из једног другог, друштвеног, економског и културног контекста. Љутња на околину што не прихвата наше „модерне“ и „напредне“ идеје никада није резултовала променом околине, већ само сопственом изолованошћу и још већом самомаргинализацијом.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрић, Ч. (2001). „Синдикална организованост у Србији. Трендови у свету са посебним освртом на регион Централне и Југоисточне Европе”. In: С. Михаиловић (Ед.), *Синдикални Србије – од сукоба ка сарадњи*. 43–52. Београд: Фридрих Еберт Стифтунг: Центар за социјалне и демократске студије.
- Антонић, С. (2011). *Искушења радикалној феминизма. Моћ и границе друштвеној инжењеринга*, Београд: Службени гласник.
- Антонић, С. (2003). „Модернизација”, у: *Критички појмовник цивилној друштва*, ур. Вукадиновић Ђ., Београд: Група 484, стр. 233–272.
- Атанасијевић, К. (2011). *Етика храбрости*. (прир.) Вулетић, Љ., Београд: Жене у црном: Реконструкција Женски фонд: Центар за женске студије.
- Атанасијевић, К. (2008). *Етика феминизма* (прир.) Вулетић Љ., бр. 11 Огледи, Београд: Хелсиншки одбор за људска права.
- Атлагић, С. (2007). *Партијска идентификација као дефиниција изборне мотивације. Теоријске контроверзе и проблеми емпијској изражавања*, Београд: Friedrich Ebert Stiftung; Факултет политичких наука.
- Актуелни сазив Скупштине Србије 2014, од 250 посланика укупно 84 жене. Број жена према посланичким групама <http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina/sastav/narodni-poslanici/aktuelni-saziv.890.html>

- Байлер Ц. и Скоп Ц. (2006). *Феминистичкиње теоретизују холистичко*, Београд: Центар за женске студије и истраживања рода.
- Бета (2018). Повереница: Синдикати важни у заштити права запослених, *Н1*, 1. мај 2018. <https://n1info.rs/vesti/a384302-poverenica-sindikati-vazni-u-zastiti-prava-zaposlenih/>
- Вем L. S. (1974). *The measurement of psychological androgyny*. J. Consult. Clin. Psychol. 42: 155–62.
- Благојевић, М. (2005). „Мизогинија: контекстуална и/или универзална“, у *Мајирање мизоиније у Србији – дискурси и праксе (II том)*, ур. Марина Благојевић, стр. 20–36. Београд: Ажин.
- Благојевић, М. (2005б). „Увод: Мизогинија као једна могућа парадигма“, у *Мајирање мизоиније у Србији – дискурси и праксе (III том)*, ур. Марина Благојевић, стр. 15–19. Београд: Ажин.
- Благојевић, М. (2000а). „Мизогинија: невидљиви узроци, болне последице“ у *Мајирање мизоиније у Србији – дискурси и праксе (I том)*, ур. Марина Благојевић, стр. 31–55. Београд: Ажин.
- Благојевић, М. (прир.) (1998). *Ка видљивој женској историји. Женски покрет у Београду 90-тих*, Београд: Центар за женске студије, истраживања и комуникацију.
- Благојевић, М. (1997). *Родитељство и фертилитет*, Београд: ИСИ ФФ.
- Благојевић, М. (1995). „Свакодневица из женске перспективе: саможртвовање и бег у приватност“, у Болчић, С. (ед) *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*, Београд: Институт за социолошка истраживања.
- Благојевић, М. (1991). *Жене изван круга: професија и породница*. Београд: ИСИ ФФ.
- Благојевић, М. (1991). „Друштвене неједнакости и пол“ у Поповић М.В. (ур.) *Србија крајем осамдесетих*, Београд: ИСИ ФФ.

- Бовоар, С. де (Simone de Beauvoir) (1981). *Дрући ѿол*, Београд: БИГЗ.
- Болчић, С., Милић, А. (2002). „Србија на крају миленијума: какво је то друштво?“, у: Болчић, С. (прир.) *Србија крајем миленијума: разарање друштва, ѿромене и свакодневни животи*, Београд: ИСИ ФФ.
- Божиновић, Н. (1998). „Жене у модернизацијским процесима у Југославији и Србији“, у Перовић Л., *Србија у модернизацијским ѿроцесима 19. и 20. века*, бр. 2: Положај жене као мерило модернизације, Београд: Институт за новију историју Србије.
- Божиновић, Н. (1996). *Женско ѿишћење у Србији у XIX и XX веку*, Београд: „Деведесетчетврта“, „Жене у црном“.
- Бркић, М. (2002). „Добровољни рад и друштвена криза“, у Б. Петровић (ур.) *Цивилно друштво и невладин сектор*, Београд: Магна Агенда.
- Brunnbauer, U. (2002). „From Equality without Democracy to Democracy without equality? Women in Transition in Southeast Europe“, у Јовановић, Наумовић (ед.) *Gender relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, Београд-Graz: Удружење за друштвену историју.
- Бурдије, П. (2001). *Владавина мушкараца*, Подгорица: ЦИД.
- Вујаклија, М. (1936/37). *Лексикон српаних речи и израза*, Београд: Геца Кон.
- Вуковић, А. С. (2015). „Цивилно друштво и женске невладине организације у Србији.“ *Зборник радова Филозофској факултета Универзитета у Приштини (са седмим у Косовској Митровици)*, број XLV (2), стр. 335–358.
- Вуковић А. (2014). „Ставови политичарки о женској политичкој партиципацији у Србији – пет година касније“, *Социолошки ѿреплед*, год. 48, бр. 3, стр. 397–417, <https://drive.google.com/open?id=0B5PfUtWAVbsKU DZoYWJSeEszWUE>

- Вуковић, А. (2013). „Питање женског политичког идентитета у Србији и САД – једно поређење”, *Социолошки ипреглед*, год. 47, бр. 2, стр. 249–270, <https://drive.google.com/open?id=0B5PfUtWAVbsKY19LdUhpdzBZOXM>
- Вуковић, А. (2012). „Један поглед на имплицитне облике потчињавања као вид манифестације симболичке моћи са примерима из свакодневног живота”, у *Помераћемо иранице* М. Рашевић и М. Марковић (ур.), Београд: Институт друштвених наука.
- Вуковић, А. (2009). *Појиснуће или самоиријајене? Жене у иолијици ирема мишљењу иолиичке елије у Србији*, Београд: Службени гласник.
- Вуковић, А. (2008). „Жене у политичкој елити Србије”, *Нова српска иолиичка мисао*, год. XVI, бр. 3–4, стр. 207–230.
- Вуковић, А. (2008). „Ставови српске политичке елите о женама у политици”, *Социолошки ипреглед*, вол. 42, бр. 3, стр. 343–363. <https://drive.google.com/open?id=0B5PfUtWAVbsKcFRIMXBrYVVBxbFE>
- Вуковић, А. (2009). „Теорија културног заостајања и друштвени положај жена у Србији”, *Годишњак за социологију*, Ниш: Филозофски факултет, стр. 113–131.
- Vuković, Ana (2021) “A Symbolism of a Holiday as a Determinant of Identity”. *Science and Society: Journal of Social Sciences*, VIII (2). pp. 14–29.
- Vuković, A. (2019). „Kvota kao mehanizam kontrole”, *Svet i Srbija: ekonomska i društvena gibanja*, (ur.) dr S. Grk i dr D. Molnar, Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, str. 203–218.
- Vuković, Ana S. and Lolić, Marinko V. (2023). „Philosophical and Legal Views on Pacifism of the Serbian Intellectual Elite in the 20th century: example of Ksenija Atanasijević and Đorđe Tasić”, in: *In Honor of professor Đorđe Tasić: life, works and echoes*, S. Miladinović and A. Vuković (eds.). Serbian Sociological Association, Belgrade, pp. 153–166.

- Vilić, V. & Beker, K. (2021). *Položaj žena u sindikatima u Srbiji*. Pančevo: Udruženje građanki FemPlatz. <https://www.osce.org/files/f/documents/6/6/513925.pdf>
- Viser, J. (2019). *Sindikati na prekretnici*, Međunarodna organizacija rada, izdanje na srpskom jeziku. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---actrav/documents/publication/wcms_798035.pdf <https://sn.rs/o7cq8>
- Višnić, B. (2018). „Žene u obrazovanju – žene u sindikatu: između brojki i stvarnosti”, In: *Rodna ravnopravnost i sindikalni rad: žene juga u akciji*. Beograd: Sindikat obrazovanja Srbije, 29–33. https://sind-obr.org.rs/wp-content/uploads/2019/06/SOS-Rodna-ravnopravnost-i-sindikalni-rad.indd_.pdf
- Višnić, B. ur. (2013). „Žene u sindikatu – žene u obrazovanju: razlozi za akciju”; In: B. Višnić (ed.). Beograd: Sindikat obrazovanja Srbije.
- Gilbert, L. A., J. Deutsch C. and Strahan R. F. 1978. „Feminine and Masculine Dimensions of the Typical, Desirable, and Ideal Woman and Man”, *Sex Roles, Vol. 4, No. 5, pp. 767–778*.
- Голубовић, Д. и Пауновић Ж. (2004). *Сарадња невладиној сектору и владе*, Београд: Центар за развој непрофитног сектора, Грађанске иницијативе Међународни центар за непрофитно право Вашингтон/Будимпешта. Грађанске иницијативе Удружење грађана за демократију и грађанско образовање 2010. *НВО у Србији 2009*. www.gradjanske.org. приступљено 10.06.2013.
- Гудац-Додић, В. (2006). *Жена у социјализму. Положај жене у Србији у другој половини 20. века*, Београд: Институт за новију историју Србије.
- Гудац-Додић, В. (2006). „Положај жене у Србији (1945–2000)“, у Перовић Л., *Жене и деца*. Србија у модернизацијским процесима XIX и XX века, Београд: Хелсиншки одбор за људска права.

- DeVault L.M, Gross G. (2007). „Feminist Interviewing. Experience, Talk and Knowledge“ u *Handbook of Feminist Research*, ed.by. Hesse-Bil,Sharlene Nagy, Sage Publication.
- Димитријевић, В., Пауновић М., Ђерић В. (1997). *Људска љрава: уџбеник*, Београд: Београдски центар за људска права.
- Ђан, А. & Врбашки, С. (2019). *Родна дискриминација у областии рада и зайошљавања у Србији*, с енглеског превела Б. Веселиновић, Београд: Фондација Kvinna till Kvinna, https://kvinnatillkvinna.org/wp-content/uploads/2019/04/EU_Final_GenderLabourSerbia_srb.pdf
- Ђурић В. (2008). „Оправданост афирмативне акције у демократији и владавина права”, *Нова српска љолийичка мисао*, vol. XVI, no. 3–4, стр. 177–205.
- Eisenstadt, S. N. (1964). „Modernization and Conditions of Sustained Growth”, *World Politics* 16 (July), pp. 576–594.
- Закон о изменама и допунама Закона о избору народних посланика, „Службени гласник РС, број 36/11, члан 8) преузето са <http://www.rik.parlament.gov.rs/latinica/propisi/156811.htm>
- Захаријевић, А. и К. Лончаревић (2011). *Осми марљ: истљорија једној љразника*, Београд: Женски информационо-документациони центар.
- Ивековић, Р. (1981). „Студије о жени и женски покрет”, *Марксизам у свељу*, год. 8, бр. 8–9, стр. 5–48.
- Inglehart, R. F. i Norris, P. (2003), *Rising Tide. Gender Equality and Cultural Change around the World*, Cambridge University Press, New York.
- Истраживачко-аналитички центар Арљуменљ (2009). *База љодаљака*.
- Јарић, В. и Ђетковић, Н. (2010). *Речник родне равнољравности: 102 љојма родне равнољравности за 102 љодине освајања женских људских љрава*, Нови Сад: Арт принт.
- Кандидо-Јакшић, М. (1995). „Идеалан мушкарац и идеална жена“, *Социолољија*, 37, стр. 149–173.

- Кандидо-Јакшић, М. (2001). *Полности и политика*, Београд: Београдски круг.
- Кецман, Ј. (1978). *Жене Југославије у радничком покрету и женским организацијама 1918 – 1941*. Београд: Народна књига.
- Кимлика, В. (2009). *Савремена политичка филозофија*, Београд: НСПМ.
- Клајн, И. и Шипка, М. (2006). *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.
- Колин, М. и Чичкарић Л. (2010). *Економска и политичка историја жена у Србији у контексту европских интеграција*. Београд: Институт друштвених наука.
- Колин, М. (2005). *Неурофимне организације нови социјални партнери*, Београд: Аргумент.
- Krook, M. L. (2009). *Quotas for Women in Politics: Gender and Candidate Selection Reform Worldwide*, New York: Oxford University Press.
- Krook, M. L. & Zetterberg P. (2014). „Introduction: gender quotas and women’s representation — new directions in research”, *Representation*, 50:3, 287–294. <https://doi.org/10.1080/00344893.2014.951168>
- Кривокапић-Јовић, Г. (1998). „Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права – радикали и женско право гласа после Првог светског рата, (ур.) Перовић, Л. *Жене и деца. Србија у модернизацијским процесима XIX и XX века*, Београд: Хелсиншки одбор за људска права.
- Куљић, Т. (2006). *Култура сећања: теоријска објашњења у историји прошлости*, Београд, Чигоја штампа.
- Лазић, М. (2005). *Промене и историја. Србија у трансформацијским процесима*, Београд: Филип Вишњић.
- Лазовић, И. (2018). Има ли синдиката међу државним службеницима: анализа присуства синдикалног организовања у државној управи у Србији, *Српска политичка мисао*, год. XXV, вол. 61, но. 3, 141–156, <https://www.ips.ac.rs/wp-content/uploads/2018/11/SPM-61-7.pdf>

- Латковић, Н. (2012). „У Србији око 26.000 синдиката: борба за права радника уносан посао“, *Блиц*, 19. Фебруар <https://www.blic.rs/vesti/tema-dana/u-srbiji-oko-26000-sindikata-borba-za-prava-radnika-unosan-posao/fp6wl9z>
- Levy, M. Jr. (1966). *Modernization and the Structure of Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Малешевић, М. (1988). „Осми март – од утопије до демагогије”, *Гласник Ејноірафскоі инсїїиуїа САНУ*, XXXVI-XXXVII, Београд.
- Марковић, Љ. (1934). *Почеци феминизма у Срдији и Војводини*, Београд: Народна мисао, Библиотека Удружења универзитетски образованих жена.
- Материјал са међународног симпозијума 1978. *Друї-ца жена. Женско йїїање нови йрїсїуї?*, Београд: Издавачко-информативни програм СКЦ, Библиотека Одељења за социологију Филозофског факултета: Легат проф. др А. Милић.
- Мил, Џ. Ст. (2008). *Поїчињеносїи жена*, Београд: Службени гласник.
- Мил, Џ. Ст. (1995). *Расїраве о једнакосїи йолова*. Београд: Филип Вишњић.
- Миливојевић, З. (2006). *Цивилно друшїво Срдије йоїис-нуїо йоком 1990-їих – у йоїрази за леїїимийе-їом, йерїознайїливом улоїом и йрїзнаїим уїїицајем йоком 2000-их*, Цивикус Индекс цивилног друштва – извештај за Србију, Београд: Арїуменї и ЦРНПС.
- Милић, А. (2011). „Феминистички таласи, оријентације и покрет у југословенском и српском друштву 20. века“, у *Увод у родне їеорије* Милојевић, И. и Марков С. (ур.), Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Центар за родне студије АЦИМСИ и Mediterran Publishing, стр. 51–64.
- Милић, А. (2008). „Жене у бившој Југославији – другачији поглед на учинке социјализма у промени друштвеног положаја жена“, у Вујовић, С (ур.) *Друшїво ризика. Промене, неједнакосїи и социјални йроблеми у данашњој Срдији*, Београд: ИСИ ФФ, стр. 181–199.

- Милић, А. (2002). *Женски њокрећ на раскрићу миленијума: извештај о емпиријском исцраживању у Србији и Црној Гори*, Београд: ИСИ ФФ.
- Милић, А. (2002). „Добитници и губитници у процесу транзиције из угла породичне свакодневице (1991–2001)“, у: Болчић, С. (прир.) *Србија крајем миленијума: разарање друштва, њромене и свакодневни живот*, Београд: ИСИ ФФ.
- Милић, А. (2001). *Социологија њородице: крићика и изазови*, Београд: Чигоја.
- Милић, А. (1998). „Патријархални поредак, револуција и сазнање о положају жене“ у Перовић, Л. (ур.) *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. Положај жене као мерило модернизације*, Београд: Институт за новију историју Србије.
- Милић, А. (1998). „Настанак и кратак други живот Женске странке (ЖЕСТ) 1990–1991, у Благојевић, М. (прир.) 1998. *Ка видљивој женској историји. Женски њокрећ у Београду 90-ћих*, Београд: Центар за женске студије, истраживања и комуникацију, стр. 73–85.
- Милић, А. (1994). *Жене, њолићика, њородица*, Београд: Институт за политичке студије.
- Милојевић, И. и Марков, С. (ур.) (2011). *Увод у родне теорије*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Центар за родне студије АЦИМСИ и Mediterran Publishing.
- Милосављевић, А. и Терзић П. (2017). Политичка функција синдиката: Теоријске основе и практична димензија, *Српска њолићичка мисао*, год. XXIV, вол. 56, 193–208. <https://ips.ac.rs/wp-content/uploads/2018/01/SPM-56-11.pdf>
- Millett, K. (1970). *Sexual Politics*. New York: Doubleday.
- Миљковић, Д. (ур.) (1989). *Јуославија 1918–1988: сћайћички њодушњак*, приредио Савезни завод за статистику; руководилац редакције Д. Миљковић. Бео-

- град: Савезни завод за статистику, <http://publikacije.stat.gov.rs/G1989/Pdf/G19892004.pdf>
- Мирчев, Д. (1983). „Кадровска политика, избори и социјални састав скупштина у самоуправном друштву“, у *Скупиштински избори у Југославији 1942–1982* (ур. Матић М. и Дамјановић М.), Београд: Институт за политичке студије.
- Mitchell, J. (1971). *Women's Estate*, London: Penguin books.
- Мишел, А. (Michel, Andrée) (1997). *Феминизам*, Београд: Плато.
- Млађеновић, Д. (2018). Од 1,4 милиона чланова Самосталног синдиката остало 400.000, *Дневник*, 15. јануар <https://www.dnevnik.rs/ekonomija/od-14-miliona-clanova-samostalnog-sindikata-ostalo-400000-15-01-2018>
- Мршевић, З. (2007). *Ка демократском друштву – изборни систем квоџа*, Београд: Институт друштвених наука.
- Недовић, С. (2005). *Савремени феминизам: положај и улога жене у породици и друштву*. Београд: ЦУПС и ЦЕСИД.
- Николић-Ристановић, В. (2008). *Преживећи транзицију. Свакодневни животи и насиље над женама у посткомунистичком и пострајном друштву*, Београд: Службени гласник.
- Николић-Ристановић В. (2000). „Насиље над женама у рату: етничке територије“ у *Мајирање мизогиније у Србији – дискурси и праксе (I том)*, ур. Марина Благојевић, стр. 575–588. Београд: Ажин.
- Новаковић, Н. (2013). „Штрајкови, синдикати и приватизација у Србији.“ *Социолошки преглед*, вол. XLVII, но. 1, 23–52. <https://drive.google.com/file/d/0B5PfUtWAVbsKUUNBanhSTTNiY00/view?resourcekey=0-XxY5-EGN1AaSBixSHDQ2Sw>
- Ogburn, W. F. (1964). *On Culture and Social Change*. Otis Dudley Duncan, ed. Chicago: Phoenix Books; University of Chicago Press.
- OECD (2023). Trade Union Dataset, OECD, <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=TUD>

- Павловић, В. (2009). *Друштвени покрети и промене*, Београд: Службени гласник, Завод за уџбенике.
- Пантелић, И. (2009). „Друштвена еманципација учесница партизанског покрета после Другог светског рата. Србија 1945–1953.“, Магистарски рад, Београд: Филозофски факултет, Универзитет у Београду.
- Папић, Ж. (1997). *Полности и култура. Тело и знање у социјалној антропологији*, Београд: Библиотека ХХ век.
- Папић, Ж. (1989). *Социологија и феминизам*, Београд: Издавачко-истраживачки центар ССО Србије.
- Пауновић, Ж. (2006). *Невладине организације. Правни и политички статус НВО у Србији*, Београд: Службени гласник.
- Пауновић, Ж. (1996). *Мали појмовник цивилној друштва*, Београд: Ин-прес.
- Пејтмен, К. (2001). *Полни уговор*, Београд: Феминистичка 94.
- ПО (1975). *Политичка енциклопедија*, одговорни уредник Ђорђе Миљковић, Београд, Савремена администрација.
- Поповић-Обрадовић, О. и Драшкић, М. (2008). „Правни положај жене према српском грађанском законнику (1844–1946)“, у Поповић-Обрадовић О., *Каква или колика држава. Огледи о политичкој и друштвеној историји Србије XIX–XXI века*, Београд: Хелсиншки одбор за људска права.
- Ранковић, М. (1981). „Социолошке теорије о друштвеној промени и историјском развоју“, у М. Поповић и М. Ранковић, *Теорије и проблеми друштвеног развоја*. Београд: БИГЗ.
- Рашевић, М. (1993). *Ка разумевању абортуса у Србији*, Београд: Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања.
- РЗС (2023) Дисеминациона база РЗС <https://data.stat.gov.rs/?caller=SDDB>
- Рот, Н. (2003). *Основи социјалне психологије*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

- Секулић, Н. (2007). „Феминизам” у *Социолошки речник* (прир.) Мимица А. и Богдановић М., Београд: Завод за уџбенике.
- Sztompka, P. (1993). *The Sociology of Social Change*. Oxford UK & Cambridge USA:Blackwell.
- SŽ SSSS (2022a). Da se žene pitaju..., *Savez samostalnih sindikata Srbije*, 8. Mart. <https://sindikar.rs/2022/03/08/da-se-zene-pitaju/>
- SŽ SSSS (2022b). „Sindikalnim удруживањем жена до бољег положаја”, *Savez samostalnih sindikata Srbije*, 7. mart. <https://sindikar.rs/2022/03/07/eks-sindikalnim-udru-zivanjem-zena-do-boljeg-polozaja/>
- SŽ UGSN (2022a). „Јачање капацитета жена у синдикату”, *UGS Nezavisnost*, 12. april. <https://nezavisnost.org/jacan-je-ka-paciteta-zena-u-sindikatu/>
- SŽ UGSN (2022b). „Председница Секције жена учествовала у раду женске школе ITUC/PERC”, *UGS Nezavisnost*, 26. oktobar. <https://nezavisnost.org/predsednica-sekcije-zena-ucestvovala-u-radu-zenske-skole-ituc-perc/>
- SŽ UGSN (2022c). „Одржана пета конференција жена Паневропског регионалног савета (PERC)”, *UGS Nezavisnost*, 20. decembar. <https://nezavisnost.org/odrzana-peta-konferencija-zena-pan-evropskog-regionalnog-saveta-perc/>
- SŽ UGSN (2023). „Одржана Координација Секције жена”, *UGS Nezavisnost*, 3. Februar. <https://nezavisnost.org/odrzana-koordinacija-sekcije-zena/>
- Склевицки, Л. [Sklevicki, Lydia] (1996). *Коњи, жене, рајови*. (прир.) Д. Рихтман Аугуштин. Загреб: Женска инфотека.
- Скупштина Србије: у новом сазиву ипак мање жена од очекиваног, Тањуг 22. мај 2012, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.316.html:380907-Skupstina-Srbije-U-novom-sazivu-ipak-manje-zena-od-oczekivanog>
- Smelser, N. (1959). *Social Change in the Industrial Revolution*. London: Rotledge & Kegan Paul.

- Smelser, N. (1966) *Social Structure and Mobility in Economic Development*. Chicago: Aldine Co.
- Smelser, N. (1973). „Processes of social change”, in: N. J. Smelser (ed.), *Sociology: An Introduction*, pp. 709–62. New York: Wiley.
- SSSS (2021). Plan delovanja sa posebnim merama za podsticanje i unapređivanje rodne ravnopravnosti, *Savez samostalnih sindikata Srbije*. <https://sindikatsr.org/2021/12/23/8075/>
- SSSS (2022). Plan delovanja sa posebnim merama za podsticanje i unapređivanje rodne ravnopravnosti za period 1. 1. 2022. do 31. 12. 2025. godine, *Savez samostalnih sindikata Srbije*. <https://sindikatsr.org/2021/12/23/8075/>
- Stajić, D. (2006). *Modernizacija sindikata?*. Beograd: Institut za političke studije.
- Турен, А. [Touraine, Alain] (1998). *Посїиндусїријско грушїво*, Београд: Плато.
- UGSN (2021). Izveštaj o ostvarivanju rodne ravnopravnosti za period 24. 11. 2021. – 23. 11. 2026. godine nakon redovnih izbora na 9. Kongresu UGS Nezavisnost, *UGS Nezavisnost*. <https://nezavisnost.org/wp-content/uploads/2021/12/Izvestaj-o-rodnoj-ravnopravnosti.pdf>
- Firestone, Sh. (1972). *The Dialectic of Sex: A Case for Feminist Revolution*. StAlbans: Paladin.
- Friedan, B. (1963). *The Feminine Mystique*, Harmondsworth: Penguin Books Ltd.
- ФоНет (2020). Број чланова синдиката у Србији опада, *РТВ*, 24. фебруар. https://www.rtv.rs/sr_ci/ekonomija/aktuelno/broj-clanova-sindikata-u-srbiji-opada_1096541.html
- Фром, Е. (1983). *Бексїво од слободe*, Београд: Полит.
- Фуко, М. (1997). *Нагзираїи и кажњаваїи*. Београд: Просвета.
- Фуко, М. (1982). *Исїорија сексуалносїи*. Воља за знањем, Београд: Просвета.
- Халперн, К., Руано-Борбалан Ж. К. (2009). *Иденїи-шїи(и)*. Појединац, їруїа, грушїво, Београд: Clío.

- Хлапец-Ђорђевић (Chlapac Đorđević), J. (1934). *Студије и есеји о феминизму*, Београд: Живот и рад.
- ЦРНПС (2011). Линија 481: база организација добитника средстава из линије 481 – «дотације невладиним организацијама» из буџета Републике Србије у периоду од 2008. до 2011. године; директоријум НВО Списак женских група, www.crnps.org.rs/category/linija481)
- Цветковић, С. (1998). „Борба за равноправност и једнакост жена као део класног и модернизацијског процеса у Србији“, у Перовић Л., *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, бр. 2: Положај жене као мерило модернизације, Београд: Институт за новију историју Србије.
- Cobble, D. S. (2016). „International Women’s Trade Unionism and Education”, *International Labor and Working-Class History*, Cambridge University Press: Volume 90, Fall 2016, 153–163.
- Ђаћић, М. (2020). „Како до синдикалног организовања жена?“, 2. део, *Машина*, 14. 02. <https://www.masina.rs/kako-do-sindikalnog-organizovanja-zena-ii-deo/>
- Ђетковић, Н. (1998). *Женска историјска перспектива. 77 ајела, захтева, пројеката, информација, парола Београдској женској лобија*. Београд: Београдски женски лоби; Женске студије и комуникација – ИНДОК центар.
- Ђирковић, С. (2004). *Срби међу европским народима*. Београд: Еквилибриум.
- Шмале, В. (2011). *Историја мушкости у Европи (1450–2000)*, Београд: Клио.
- Штуперт, В. (2010). *Јачање цивилној друштва у Србији: процена и унапређење одрживости организација цивилној друштва у Србији*, Београд: ОЕБС.
- Weinstein L. et al. (2009). „The ideal man and woman according to university students”. *College Student Journal*. 25 Jul, 2009. http://findarticles.com/p/articles/mi_m0FCR/is_1_43/ai_n31438319/

Ana Vuković

WHO ARE SERBIAN FEMINISTS
AND WHAT DO THEY THINK:
SOCIAL CHARACTERISTICS
OF THE FEMINIST MOVEMENT IN SERBIA
(Summary)

In the first chapter of this book, the theoretical and conceptual framework of the research is given, and the basic methods and techniques used in the research are presented, as well as the reasons why they were chosen as appropriate.

The second chapter gives a brief overview of the historical development of feminism in the Serbian area. It reminds us of our first representatives of feminism, their practical actions, theoretical and other works from that period, and I point out historical facts that are important for the history of feminism in Serbia.

The third chapter “Contemporary Feminist Movement in Serbia” is dedicated to the roots of today’s feminist activity in Serbia during the 1990s, the spread of women’s NGOs and research into the perception of women’s NGOs among women and men.

The fourth chapter “Women and the cultural pattern in Serbia at the turn of the millennium” tries to show the different dynamics of changing the cultural pattern among women and men, on the example of ideas about ideal gender characteristics, at the turn from the 20th to the 21st century.

The fifth chapter “Socio-demographic characteristics of feminists” includes a description and analysis of the main

social characteristics of feminists in Serbia, obtained in our research.

In the sixth chapter, based on the data from the conducted empirical research, I present the attitudes of Serbian feminists about feminism, women and politics: motives for engaging in feminism, commitment to a certain feminist current, attitudes about abortion, contraception and sexuality, attitudes about religiosity and the church, attitudes about politics, parties, political enemies, the EU and the vision of a desirable society.

In the seventh chapter, I present the views of women in prominent socio-political positions on feminism and quotas, and in the eighth chapter, the views of women from the general population on feminism, feminists, politics, religiosity and the position of women in Serbia. I compare the attitudes of both these groups of women with the attitudes of feminists, and I notice important differences, through which I try to explain the (un)acceptance of feminism among women in Serbia.

In the ninth chapter, I give an overview of the differences between feminists and “ordinary” women regarding two important issues for the identity of the women’s movement in Serbia: March 8 and women’s unionization. The difference between ideological normativity and the realism of “ordinary” women is pointed out, from which the existing distance between feminism and the general population of women in Serbia can be better understood.

The attitudes and sociodemographic characteristics of three groups of women were studied: 1. feminist; 2. politicians and other activists from state bodies dealing with gender equality; as well as 3. general population of women. In the study of the first two categories, a semi-structured depth interview was used, and the sample was provided with the approach of a snow-ball sample. During 2011–2012. 30 interviews with feminists and 16 interviews with socially active

women were conducted. Women from the general population were surveyed, on a quota sample of 188 respondents, according to the educational structure of women in Serbia, and the research was done in Belgrade, 2013.

It was found that most feminists originated from the middle and higher social strata; that they were born and raised in urban areas; that fathers of Feminists are mostly highly educated and have spent a lifetime as experts; that mothers were also more educated than the average women of their time, and very often described as “very self-conscious and powerful individuals in the family”; the vast majority of feminists are women of high education, mostly with the faculty of socio-humanistic orientation; most of the feminists are employed in the public sector or have worked there until retirement, and part of them have been transferred from public to civil or private sector.

The feminists mainly expressed themselves as members of the liberal, radical, Marxist/socialist and anarchist orientations of feminism, but also as queer-feminists, feminist artists, while there were respondents who did not want to choose just one orientation. It was found that ideological profiling within feminists is increasing with the age of the respondents. The majority of feminists are characterized by left political orientation, but also staying outside of political parties. They are usually atheists, and consider that the Serbian Orthodox Church has too much influence in Serbia. They are explicitly against xenophobia, homophobia, nationalism and highly sensitive to any kind of discrimination.

Politicians and socially active women in gender equality bodies are also highly educated and belong to middle or upper middle classes, with similar social backgrounds as feminists. It has been established for them to considerably accept feminist attitudes, but they rarely identified with the feminist movement and feminist ideology.

It was found that 64% of women from the general pop-

ulation who are party-appointed opt for the right-wing parties, thus confirming the hypothesis that feminists are much less inclined towards conservative and far right parties than members of the general population. A similar finding is also found in the question of religiosity – in contrast to feminists who are, as a rule, atheist, 82.7% of the religious women of the general population stand. It has also been found that knowledge of feminism among ordinary women is growing with the degree of their education. In general, with the rise in the level of education of women, there is growing support for a feminist project, that is, higher education gives a picture of a reality that is closer to the feminist perspective. Also, as the woman is more educated and younger, she is closer to feminists on abortion right, as well as the belief that the woman is still unequal in Serbian society.

The contradiction between finding that only 8.2% of women in the general population see themselves as feminists, and a fairly wide acceptance of certain feminist ideas – such as the right to abortion (81.3% of the respondents defend it) or the view that women are still unequal (51.6%, equal: 23.4%), in the book is explained by the aversion that exists today, especially among women, according to politics or ideology. A large proportion of women see feminism as an overly ideologized, “anti-male” political project and it is not willing to take part in the politicization of such a sensitive social, psychological and emotional issue, such as the relationship between women and men.

ИНДЕКС ИМЕНА

А

- Аберле, Дејвид (Aberle David) 19
Андрић, Чеданка 184, 185, 186, 187
Антонић, Слободан 7, 70, 71, 72,
76, 140, 141
Арсич, Јевстахија 37
Атанасијевић, Ксенија 13, 43,
46, 47, 48, 49
Атлагић, Синиша 25

Б

- Батлер, Џудит (Butler Judith)
101, 199
Бекер, Косана 185, 191, 192, 193,
194, 195, 196
Бем, Сандра (Bem Sandra) 80
Благојевић, Марина 9, 28, 56, 57,
58, 74, 75, 76, 77, 78, 135
Блажевић, Дуња 53
Блумер, Херберт (Blumer
Herbert) 18
Бовоар, Симон 15
Богдановић, Катарина 41
Богдановић, Марија 14
Божиновић, Неда 33, 37, 38, 39,
40, 42, 50, 60, 176
Болчић, Силвано 74
Бркић, Милан 59
Брунбауер, Улф 74
Бурдије, Пјер 22, 23, 89, 90

В

- Вајнстајн, Лоренс (Weinstein,
Lawrence) 81, 84
Вебер, Макс 70
Вилић, Вида 185, 191, 192, 193,
194, 195, 196
Висер, Јел 184
Вишнић, Борка 188, 189
Врбашки, Софија 183
Вуковић, Ана 8, 47, 61, 69, 126,
134, 136, 138, 142, 146, 181
Вуковић, Ана С. 47, 61, 134
Вулетић, Владимир 7
Вулетић, Љиљана 46, 47

Г

- Голубовић, Драган 61
Грк, Снежана 136
Гудац-Додић, Вера 20

Д

- Давидовић, Димитрије 38
Дедијер, Милица 41
Дејановић, Драга 39, 40, 45
Димитријевић, Војин 139
Драшкић, Марија 38

Ђ

- Ђан, Аурелија 183
Ђерић, Владимир 139
Ђурић, Владимир 139, 140

- Е
Ејзенштат, Шмуел Н. (Eisenstadt Shmuel N.) 71
Енгелс, Фридрих 33
- З
Захаријевић, Адриана 175
- И
Иванић, Делфа 41
Ивековић, Рада 33, 34
Инглхарт, Роналд (Inglehart, Ronald) 139
- Ј
Јарић, Весна 27
Јарновић, Драгојла 39
Јароши, Јарослава 39
Јовановић, Милица 39
- К
Кандидо-Јакшић, Маја 80, 87
Каснар, Зорка 41
Кецман, Јованка 176
Кимлика, Вил 14
Клајн, Иван 137
Колин, Марија 20, 59, 60, 61, 62
Кривокапић-Јовић, Гордана 39, 41, 42
Крук, Мона Лена (Krook, Mona Lena) 139
Куљић, Тодор 177
- Л
Лазаревић, Јелена 41
Лазих, Младен 59, 60, 61, 62
Лебл Албала, Паулина 41
Леви, Марион (Levy Marion J.) 71
Лер Софронић, Нада 53
Лолић, Маринко В. 47
Лончаревић, Катарина 175
- М
Мајнхајм, Карл (Mannheim Karl) 20, 21
Малешевић, Мирослава 177
Марков, Слободанка 9
Марковић, Љубица 37
Марковић, Светозар 37, 38
Маркс, Карл 33
Мил, Џон Стјуарт (Mill John Stuart) 38
Милет, Кејт (Millett, Kate) 103
Миливојевић, Зденка 60, 63, 64
Милић, Анђелка 9, 14, 17, 19, 20, 21, 22, 28, 30, 32, 33, 35, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 73, 74, 79, 81, 111, 120, 132, 134, 135, 166, 172
Миловук, Катарина 39
Милојевић, Ивана 9
Милосављевић, Александар 183
Миљковић, Душан 183
Мимица, Аљоша 14
Мирчев, Димитар 137, 138
Мичел, Џулијет (Mitchell, Juliett) 14, 15, 16, 17
Молнар, Дејан 136
Мршевић, Зорица 139
- Н
Недовић, Слободанка 15, 17, 50, 51
Немењаша, Адел 39
Николић-Ристановић Весна, 57
Нинковић, Анка 39
Нинковић, Милица 39
Новаковић, Нада 7, 184
- О
Обершал, Ентони (Oberschall Anthony) 19
Обрадовић, Доситеј 37
Огбарн, Вилијам (Ogburn, William) 73

- П
 Павловић, Вукашин 17, 18, 19, 20
 Пантелић, Ивана 49
 Папић, Жарана 9, 18, 22, 53,
 54, 78
 Парсонс, Талкот 70, 71
 Пауновић, Жарко 61, 62
 Пауновић, Милан 139
 Петковић, Лепосава 41
 Петровић, Јасмина 7
 Пипа, Норис (Pippa, Norris) 139
 Поповић-Обрадовић, Олга 38
- Р
 Ранковић, Миодраг 73
 Рашевић, Мирјана 172
 Рот, Никола 79
 Руано-Борбалан, Жан-Клод 25, 26
- С
 Секулић, Нада 14
 Склевицки, Лидија 17, 49
 Скот, Џоан (Scott Joan) 199
 Смелсер, Нејл (Smelser, Neil) 71
 Стајић, Дубравка 196
 Стојадиновић, Миша 7
 Стојаковић, Гордана 39
 Стојановић, Ружа 41
 Стојиљковић, Зоран 184
 Суботић, Савка 39
- Т
 Терзић, Предраг 183
 Тодоровић, Драгољуб М. 176
 Турен, Ален (Touraine Alain)
 23, 24
- Ђ
 Ђаћић, Марија 175
- Ђетковић, Надежда 27, 61, 62
 Ђирковић, Сима 60
- Ф
 Фајерстон, Шуламит (Firestone,
 Shulamith) 103
 Фридан, Бети (Friedan Betty)
 24, 25
 Фуко, Мишел 22
- Х
 Халперн, Катрин 25, 26
 Хлапец Ђорђевић, Јулка
 (Chlapец-Ђорђевић, Julka)
 13, 37, 39, 40, 43, 44, 45, 46
 Ховорка, Зорка 39
 хукс, бел 101
- Ц
 Цветковић, Срђан 38, 39, 41
 Цеткин, Клара (Clara Zetkin)
 176
- Ч
 Чичкарић, Лилијана 20
- Ш
 Шипка, Милан 137
 Шмале, Волфганг (Schmale
 Wolfgang)
 Штомка, Пјотр (Sztompka,
 Piotr) 71, 72
 Штуперт, Волфганг 58
- Индекс страних имена:
 Cobble, Dorothy Sue 196
 DeVault, Marjorie L. 31
 Gilbert, Lucia A. 80
 Gross, G. 31
 Michel, Andrée 13,14

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Ана Вуковић (Београд, 1976) завршила је дипломске (2004), мастер (2008) и докторске студије (2019) социологије на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Ради у звању научног сарадника у Институту друштвених наука, Београд (Центар за социолошка и антрополошка истраживања, Студијско-истраживачка група за родну равноправност). Заменик је главног и одговорног уредника часописа *Социолошки њреїлед* (изд. Српско социолошко друштво). Извела више самосталних емпиријских истраживања и учествовала на пројектима Министарства науке Републике Србије и Фонда за науку РС, као и на научним конференцијама у земљи и иностранству. Аутор је научне монографије *Поїшиснуїе или самоїриїајене: жене у їолиїици їрема мишїењу їолиїичке елиїе у Србији* (Београд, Службени гласник, 2009).

Одјељење за друштвене науке
Библиотека
Научне монографије

Књига 4

Ана Вуковић
КО СУ И ШТА МИСЛЕ СРПСКЕ ФЕМИНИСТКИЊЕ:
ДРУШТВЕНА ОБЕЛЕЖЈА ФЕМИНИСТИЧКОГ
ПОКРЕТА У СРБИЈИ

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник
Проф. др Слободан Антонић

Издавач
АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ
Трг Николе Тесле, Андрићград
00387 58 620912; info@andricevinstitut.org

За издавача
Емир Кустурица, директор

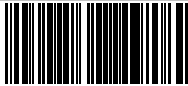
Лектура и коректура
Желидраг Никчевић

Прелом текста
Жељка Башић Станков

Штампа
Белпак, Београд

Тираж
100

ISBN 978-99976-89-23-8

9789997689238

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

141.72:316.334.3.(497.11)

ВУКОВИЋ, Ана, 1976-

Ко су и шта мисле српске феминисткиње : Друштвена обележја феминистичког покрета у Србији / Ана Вуковић. - 1. изд. - Вишеград : Андрићев институт, 2024 (Београд : Бел-пак). - [225] стр. ; 20 см. - (Библиотека Научне монографије. Одјељење за друштвене науке / уредник едиције Слободан Антонић ; књ. 4)

Тираж 100. - На насл. стр. мјесто издавања: Андрићград. - Белешка о аутору: стр. [225]. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 203-216. - Регистар. - Summary.

ISBN 978-99976-89-23-8

COBISS.RS-ID 141459457

